

RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALARA ƏSASLANAN SİMSİZ MOBİL RABİTƏ ŞƏBƏKƏLƏRİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN TƏDQIQI

F.C.Musayev, A.E.Əmiraslanova

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Gəncə, Ş.İ.Xətai prospekti 103

e-mail: ainuramiraslanova@gmail.com

Açar sözlər: çoxxidmətli şəbəkə, aparat və proqram təminatı, səmərəlilik, ehtimal-zaman xüsusiyyətləri, simsiz mobil rabitə şəbəkələri

Keywords: multiservice network, hardware and software, efficiency, probability-time characteristics, wireless mobile communication networks

Ключевые слова: мультисервисная сеть, аппаратно-программное обеспечение, эффективность, вероятностно-временные характеристики, беспроводные сети мобильной связи

Giriş

Genişzolaqlı rabitə kanallarına əsaslanan vahid informasiya infrastrukturunun sürətli inkişafı və vahid telekommunikasiya mühitinin formalaşması FG NET-2030 konsepsiyası əsasında yüksək səmərəli çoxxidmətli simsiz mobil şəbəkələrin yaradılmasına yeni elmi və praktiki yanaşmalar tələb edir (Braun & Menth, 2014; Heynzelman, 2020; Ibrahimov et al., 2020).

Vahid informasiya infrastrukturunun inkişafı əsasən NGN və Gələcək Şəbəkə (FN) konsepsiyalarına əsaslanan rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və dörd əsas amilin qarşılıqlı əlaqəsi ilə müəyyən olunur: İKT və rəqəmsal texnologiyalar, multimedia və intellektual xidmətlər, biznes proseslərinin inkişafı və istifadəçilərin rəqəmsal mədəniyyəti (ITU-T FG NET2030 Technical Report, 2020; Kreutz, 2015; Ding et al., 2022; Liu & Ma, 2022; Recommendation Y.1541, 2011; Roslyakov, 2022). Bu amillər arasında ilk üçü şəbəkə infrastrukturunun inkişafında xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Müasir çoxxidmətli simsiz telekommunikasiya şəbəkələrində SDN, Wi-Fi, IMS, WiMAX, NFV, VoLTE, IoT, 5G/IMT-2020, 5G NR və MIMO kimi texnologiyalardan geniş istifadə olunur [Braun & Menth, 2014; Kreutz, 2015; Ding et al., 2022; Samuylov et al., 2020). Xüsusilə Wi-Fi, WiMAX və MIMO texnologiyaları yüksək mobillik, çevik yerləşdirmə, nisbətən aşağı xərc və geniş tətbiq imkanları ilə seçilir və bir sıra hallarda çoxxidmətli şəbəkələrin qurulması üçün iqtisadi baxımdan səmərəli həll hesab olunur (Recommendation Y.1541, 2011; Sidnev et al., 2005).

Məsələnin qoyuluşu

Müasir mərhələdə İKT-nin sürətli integrasiyası və 4G/5G çoxxidmətli mobil şəbəkələrin inkişafı vahid informasiya infrastrukturunun arxitekturasına, qurulma prinsiplərinə və xidmət keyfiyyətinə yeni tələblər formalaşdırır. Bununla əlaqədar, 6G şəbəkələrinin inkişafı üçün SDN, IoT, NR, MIMO, NFV və OFDM kimi qabaqcıl rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi istiqamətində tədqiqatlar aparılır (Heynzelman, 2020; İbrahi-

mov et al., 2020; Samuylov et al., 2020).

ITU-T və 3GPP-nin əməkdaşlığı çərçivəsində 2030-cu il və sonrakı dövr üçün Network 2030 konsepsiyası hazırlanmış və ITU-T-nin Y.3000 tövsiyələrində öz əksini tapmışdır. FG NET-2030 tərəfindən aparılan tədqiqatlar gələcək sabit və mobil rabitə şəbəkələrinin inkişaf prinsiplərinin müəyyənəşdirilməsinə yönəlmişdir (Braun & Menth, 2014; Heynzelman, 2020; İbrahimov et al., 2020).

Mövcud araşdırmalar göstərir ki, çoxxidmətli simsiz mobil şəbəkələrin səmərəliliyinin artırılmasının əsas istiqamətlərindən biri şəbəkələr və növbə sistemləri nəzəriyyəsinə əsaslanan hesablama və modelləşdirmə metodlarının tətbiqidir (Samuylov et al., 2020; Sidnev et al., 2005; Queiroz et al., 2019). Bu yanaşma şəbəkənin müxtəlif iş rejimlərini və keyfiyyət göstəricilərini kompleks şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir.

Bununla belə, mövcud metodların əsas çatışmazlığı paket trafikinin ötürülməsi və emalı proseslərini, eləcə də müxtəlif trafik növlərinin QoS və QoE tələblərini tam nəzərə almamasıdır (Kreutz, 2015; Roslyakov, 2022). Buna görə çoxxidmətli simsiz şəbəkələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif trafik axınlarını, şəbəkə resurslarını və keyfiyyət göstəricilərini birlikdə nəzərə alan inteqrasiya olunmuş və çoxmeyarlı hesablama metodlarının hazırlanmasına ehtiyac vardır.

WCCN-nin fəaliyyət göstəricilərinin hesablanması metodlarının təhlili və təsviri

Ucdan-uca (peer-to-peer) rəqəmsal texnologiyalara əsaslanan WCCN-lərin performans göstəricilərinin hesablanması metodlarının formalaşdırılması zamanı baza stansiyalarının, rabitə kanallarının, müxtəlif xidmət növlərinin xüsusiyyətlərinin, həmçinin heterogen trafik paketlərinin və ya çərçivələrinin ötürülməsi, emalı və qəbulu proseslərinin nəzərə alınması zəruridir. Bu baxımdan, FSK və kvadratur amplituda modulyasiyası (QAM) siqnallarından istifadə zamanı siqnalların siqnal-kod strukturlarını xarakterizə edən parametrlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Qarşıya qoyulmuş çoxmeyarlı məsələnin həlli məqsədilə simsiz mobil şəbəkələrin səmərəliliyini xarakterizə edən bir sıra əsas göstəriciləri nəzərə alan yanaşma təklif edilmişdir (İbrahimov et al., 2020; Ding et al., 2022; Recommendation Y.1541, 2011). Buraya şəbəkənin maksimum tutumu, paketlərin orta gecikmə müddəti, aparat və proqram təminatı komplekslərinin etibarlılığı, enerji sərfiyyatı, emal və ötürmə sürəti, həmçinin informasiya təhlükəsizliyi göstəriciləri daxildir.

Rabitə şəbəkəsinin maksimum tutumu $C_{\max}(H, \lambda_i)$ daxil olan trafik axınının sürəti λ_i , emal olunan i -ci trafik axınının paketlərinin orta uzunluğu və trafikinin Hurst parametri ilə xarakterizə olunan özünəbənzərlik xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$C_{\max}(H, \lambda_i) = \left(\frac{\lambda_i}{N_m}\right) \cdot E[L_{i,n}] \cdot (\rho_{i,upl.} + \rho_{i,dow.})^{-1} \cdot f(H), \quad (1)$$

burada N_m – mobil şəbəkədə təşkil edilmiş rabitə kanallarının sayı, $E[L_{i,n}]$ – ötürülən i -ci trafik axınının $i = \overline{1, k}$ paketinin orta uzunluğu və $f(H)$ – WCCN protokolunda faydalı və xidmət trafikinin daxil olan paketlərinin özünəbənzərlik xüsusiyyətini nəzərə alan funksiya müvafiq parametrlərdir. Həmçinin, aşağı ($\rho_{i,upl.}$) və yuxarı ($\rho_{i,dow.}$) rabitə kanalları üzrə mesajların ötürülməsi zamanı mobil şəbəkədə yaranan yük əmsalları nəzərə

alınır. Şəbəkənin fəaliyyət müddətinin bərabər zaman intervallarına – makroslotlara bölünməsi qəbul edilir; hər bir makroslot aşağı və yuxarı rabitə kanallarında uyğun zaman intervalını xarakterizə edir.

Faydalı və xidmət trafikinin orta gecikmə müddəti trafikinin özünəbənzərlik xüsusiyyətini $E[T_{dt}(\lambda_i, H)]$ və Hurst H , $i = \overline{1, k}$ parametrini nəzərə almaqla aşağıdakı ifadə əsasında qiymətləndirilir. Bu göstərici müxtəlif trafik axınlarının şəbəkə daxilində ötürülməsi və emalı zamanı yaranan gecikmələrin qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Aparat və proqram təminatı komplekslərinin etibarlılığı LTE, Wi-Fi, MIMO və WiMAX texnologiyalarına əsaslanan blok-modul Λ sistemlərinin nasazlıq göstəriciləri $I_p(t, \Lambda)$ nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

Mobil simsiz rabitə şəbəkələrində enerji səmərəliliyinin və enerji sərfiyyatının tədqiqi

Sessiya zamanı rabitə şəbəkəsinin göndərici qovşaqları klasterləşdirmə alqoritminə əsasən müəyyən edilir. Klaster qarşılıqlı müdaxilənin yol verilən səviyyəni aşması səbəbindən eyni tezliklərin təkrar istifadəsinin mümkün olmadığı, bir-birinə yaxın yerləşən hüceyrələr qrupunu ifadə edir (Sidnev et al., 2005). Bu məqsədlə aşağıdakı ardıcılıq tətbiq olunur:

1. Mobil şəbəkənin hər bir n -ci klaster qovşağı i -ci sessiya üçün $[0,1]$ intervalında təsadüfi ədəd generasiya edir.

2. Hər bir klaster qovşağı müəyyən edilmiş parametr və əvvəlki sessiyalarda seçilməmiş qovşaqlar çoxluğu əsasında eşik qiymətini $T_n(i)$ hesablayır:

$$T_n(i) = \frac{\theta}{1 - \theta[i \bmod (1/\theta)]}, \quad n \in G, \quad (2)$$

burada n — mobil şəbəkə qovşağının nömrəsi, i — sessiyanın nömrəsi, θ – hər sessiyada seçilən göndərici qovşaqların sayını xarakterizə edən parametr, digər dəyişənlər isə əvvəlki $1/\beta$ sessiyalarda göndərici kimi seçilməmiş qovşaqlar çoxluğunu və seçim əməliyyatını ifadə edir.

İndi isə iş alqoritmini nəzərdən keçirək. Bu alqoritmə əsasən, mobil şəbəkədəki baş qovşaq ətrafında reaktiv qovşaq dəstinin stoxastik əmələ gəlməsi kimi aşağıdakı tapşırıqlar yerinə yetirilir. Enerjiyə qənaət etmək üçün sistem Heynzelman modelindən (Чукарин et al., 2017) istifadə edir. Ona əsasən, mobil sensor şəbəkəsində aktiv rejimdə signal emal qurğusunun ötürücü və ya qəbuledici dövrəsində də sərf olunur. $E_x(k, d) = 50nC/bit$ və $E_{el.} = 100pC/bit/m^2$ ötürücü gücləndiricisində, bit başına signal-səs-küy nisbətinin kifayət qədər yüksək dəyərini təmin edərkən (Signal-səs-küy nisbəti) $SNR(E_b, P_s)$ (1), (2) düsturlarına və aktiv rejimdə signal emal qurğusunun dövrə model alqoritminə əsaslanır. $SNR(E_b, N_0)$ aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$SNR(E_b, N_0) = E_b \cdot V_b(\lambda_i) \cdot [N_0 / KT_s]^{-1}, i = \overline{1, k}, \quad (3)$$

burada N_0 – müdaxilə gücü spektral sıxlığı; E_b – bit diskret signalın enerjisi,

$$E_b = E_c / [R_k \cdot \log m], R_k = (k/n) < 1, \quad (4)$$

R_k – istifadə olunan kodun sürəti; E_c – signal emal bölməsi dövrəsindəki signal enerjisi-dir.

Nəticələr

1. Network 2030 konsepsiyasının ITU-T FG NET-2030 tövsiyələri əsasında multimedia xidmətlərini dəstəkləyən yüksək səmərəli çoxxidmətli simsiz mobil şəbəkələrin qurulmasında tətbiq imkanları və effektivliyi təhlil edilmişdir.
2. Heterogen trafikə özünəoxşarlıq xüsusiyyəti, şəbəkələrin ehtimal-zaman xarakteristikaları və aparat-proqram komplekslərinin enerji sərfiyyatı nəzərə alınmaqla, ötürmə qabiliyyəti və digər kompleks rabitə keyfiyyəti göstəriciləri tədqiq edilmişdir.
3. Tədqiqat nəticəsində rabitə kanalının performans parametrlərinin, zaman və tezlik sahələrində səmərəliliyin, bitə düşən signal-səs-küy nisbətinin və mobil simsiz şəbəkələrin enerji sərfiyyatının qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması üçün analitik ifadələr əldə edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Braun W., Menth M. (2014). Software-defined networking using OpenFlow: Protocols, applications and architectural design choices // *Future Internet*. – T. 6. – № 2. – C. 302-336.
2. Heynzelman W. (2020). Energy-Efficient Communication Protocol for wireless microsensor Networks // *Proceedings of Hawaii International Conference on System Science*. No1, V.8. pp.1-10.
3. Ibrahimov B.G., Namazov M. B., Guliyev M.N. (2022). Investigation and analysis of immunity characteristics receiving discrete messages // *Proceedings of the 8-th International Conference on Control and Optimization with Industrial Applications (COIA-22)*. Vol. II. - pp.237 – 239.
4. ITU-T FG NET2030 Technical Report. (2020). Network 2030 – Additional Representative Use Cases and Key Network Requirements for Network 2030. Geneva.
5. Kreutz D. (2015). Software-defined networking: A comprehensive survey // *Proceedings of the IEEE*. T. 103. №. 1.pp. 14-76.
6. L. Ye, S. Ding, C. Liu and W. Zhu. (2022). Network Traffic Prediction Based on Double-Synchronized Periodic LSTM // *2022 IEEE 46-th Annual Computers, Software, and Applications Conference (COMPSAC)*, Los Alamitos, CA, USA, pp. 409-410.
7. Liu G., Ma Z. (2022). Prediction of spatiotemporal sequence based on IM-LSTM // *2022 2nd International Conference on Computer Science, Electronic Information Engineering and Intelligent Control Technology (CEI)*, Nanjing, China, pp. 247-250.
8. Recommendation Y.1541. (2011). *Network performance objectives for IP-based services* / ITU-T. – Geneva. – 55 p.
9. Roslyakov A.V. (2022). *Network 2030: architecture, technology, services*. M.: Koloss. - 324 p.
10. Samuylov A. et al. (2020). Characterizing Resource Allocation Trade-Offs in 5G NR Serving Multicast and Unicast Traffic // *IEEE Transactions on Wireless Communications*. Vol. 19, no. 5. pp. 3421–3434.
11. Sidnev A., Tuominen J., Krassi B. (2005). Business process modeling and simulation. // Helsinki University of Technology. *Industrial Information Technology Laboratory Publications*. pp. 1- 116.
12. Vishnevsky V., Semenova O. (2012). *Polling Systems: Theory and Applications for Broadband Wireless Networks*. London: LAMBERT Academic Publishing. - 317 p.

13. Wander Queiroz, Miriam A.M. Capretz, Mario Dantas. (2019). An approach for SDN traffic monitoring based on big data techniques // *Journal of Network and Computer Applications*. 131, p. 28–39.
14. Чукарин А. В., Зарипова Э. Р., Смирнова Н. М. (2017). Моделирование семи эталонных клиентоориентированных бизнес-процессов телекоммуникационной компании // Информационно-телекоммуникационные технологии и математическое моделирование высокотехнологичных систем: *Материалы Всероссийской конференции с международным участием*. Москва, РУДН, с. 69- 71.

RESEARCH ON THE EFFECTIVENESS OF WIRELESS CELLULAR COMMUNICATION NETWORKS BASED ON DIGITAL TECHNOLOGIES

F.J.Musayev, A.E.Amiraslanova

SUMMARY

This study analyzes the applicability and advantages of the Network 2030 architecture, based on the ITU-T FG NET-2030 recommendations, for developing highly efficient multiservice wireless packet-switched mobile networks capable of supporting a wide range of multimedia services. The principles of network development for 2030 and beyond are investigated, and key performance criteria for ensuring Quality of Service (QoS) and Quality of Experience (QoE) in mobile networks are identified. A computational approach is proposed for modeling digital wireless communication systems and evaluating the reliability of discrete data transmission under the influence of various noise sources. Considering the characteristics of heterogeneous traffic, probabilistic-time network parameters, and energy consumption, throughput and other communication quality indicators are investigated. As a result, analytical expressions are obtained for evaluating and predicting communication channel parameters, signal-to-noise ratio, efficiency in the time and frequency domains, and energy consumption.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ БЕСПРОВОДНЫХ СЕТЕЙ МОБИЛЬНОЙ СВЯЗИ НА ОСНОВЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Ф.Дж.Мусаев, А.Э.Амирасланова

РЕЗЮМЕ

В исследовании анализируются возможности применения и преимущества архитектуры Network 2030, разработанной на основе рекомендаций ITU-T FG NET-2030, для построения высокоэффективных мультисервисных беспроводных мобильных сетей с пакетной коммутацией, поддерживающих широкий спектр мультимедийных услуг. Исследованы принципы развития сетей на период до 2030 года и последующий период, а также определены основные критерии эффективности, обеспечивающие требуемые показатели качества обслуживания (QoS) и качества восприятия услуг (QoE) в мобильных сетях. Предложен вычислительный подход к моделированию цифровой беспроводной системы связи и оценке надежности пере-

дачи дискретных данных с учетом воздействия различных источников шума. С учетом характеристик неоднородного трафика, вероятностно-временных параметров сети и энергопотребления исследованы пропускная способность и другие показатели качества связи. В результате получены аналитические выражения для оценки и прогнозирования параметров канала связи, отношения сигнал/шум, эффективности в временной и частотной областях, а также энергопотребления.

Məqalə redaksiyaya 17 sentyabr 2026 tarixində daxil olmuş, 25 sentyabr 2026 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

DÖVLƏT SATINALMALARININ SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

İ.Z.Əliyev

AR ETN İqtisadiyyat İnstitutu
Bakı, H.Cavid prospekti, 115
e-mail: aliyevidbrahim549@gmail.com

Açar sözlər: dövlət satınalmaları, səmərəlilik, qiymətləndirmə meyarları, qənaət göstəriciləri, MAPS metodologiyası

Keywords: public procurement, efficiency, evaluation criteria, savings indicators, MAPS methodology

Ключевые слова: государственные закупки, эффективность, критерии оценки, показатели экономики, методология MAPS

Giriş

Dövlət satınalmaları büdcə xərclərinin mühüm bir hissəsini əhatə edən, eyni zamanda dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan alətlərdən biridir. Azərbaycan Respublikasında 2023-cü il 14 iyul tarixli 988-VIQ nömrəli “Dövlət satınalmaları haqqında” Qanunun qəbulu ilə sahənin hüquqi tənzimlənməsi əhəmiyyətli dərəcədə yeniləşdirilmiş, 2001-ci ildə qüvvəyə minmiş əvvəlki qanun əvəz olunmuşdur (Azərbaycan Respublikası, 2023). Yeni Qanun UNCITRAL-ın Model Qanununda əks olunan beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılmışdır.

Bununla belə, hüquqi çərçivənin təkmilləşdirilməsi özlüyündə satınalma sisteminin real fəaliyyət nəticəsinin nə dərəcədə səmərəli olduğu sualına birbaşa cavab vermir. Səmərəliliyin qiymətləndirilməsi ayrıca, nisbətən az işlənmiş metodoloji problemdir: beynəlxalq təşkilatların hazırladığı kompleks, çoxmeyarlı qiymətləndirmə modelləri mövcud olduğu halda, milli praktikada, o cümlədən Azərbaycanda, əsasən büdcə vəsaitinə qənaətə əsaslanan sadələşdirilmiş yanaşma üstünlük təşkil edir.

Bu vəziyyət Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının son fəaliyyət hesabatlarında da öz əksini tapır: 2025-ci ildə aparılmış 43 audit və analitik fəaliyyətdən cəmi 6-sı (təxminən 14%) səmərəlilik auditini olmuşdur, halbuki İNTOSAİ-nin tövsiyələri əsasında bir sıra ölkələr bu göstərici üçün 35 faizlik hədəf müəyyənləşdirmişlər (Baku.news, 2026). Bu fakt səmərəliliyin sistemli qiymətləndirilməsinin hələ də institusional prioritet səviyyəsinə çatmadığını göstərir.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, tədqiqatın məqsədi dövlət satınalmalarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə dair mövcud beynəlxalq və milli yanaşmaları sistemləşdirmək, onların metodoloji məhdudiyyətlərini üzə çıxarmaq və Azərbaycan Respublikasının satınalma sistemi üçün əlverişli, çoxmeyarlı qiymətləndirmə modelinin əsas istiqamətlərini əsaslandırmaqdır.

Dövlət satınalmalarında səmərəlilik və nəticəlilik anlayışlarının nəzəri-metodoloji fərqləndirilməsi

İqtisadi nəzəriyyədə səmərəlilik ümumi mənada əldə olunan nəticələrin bu nəticələrin əldə edilməsi üçün sərf olunan xərclərə nisbəti kimi başa düşülür. Nəticəlilik isə fərqli anlayışdır və qarşıya qoyulmuş məqsədə faktiki nail olma dərəcəsini ifadə edir. Rusiyalı tədqiqatçıların apardığı təhlildə bu fərq xüsusi vurğulanır: nəticəlilik planlaşdırılmış nəticə göstəricisinə nail olma dərəcəsi kimi, səmərəlilik isə əldə olunan nəticələrin bu məqsədlə çəkilən xərclərə nisbəti kimi səciyyələndirilir (Цыркaн və Викторенков, 2019).

Dövlət satınalmaları kontekstində bu konseptual fərq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bütçə vəsaitinə nail olunan qənaət (səmərəlilik göstəricisi) heç də həmişə satınalmanın əsl institusional məqsədinə – lazımi keyfiyyətdə və vaxtında məhsul, iş və ya xidmətin əldə olunmasına (nəticəlilik göstəricisi) – nail olunması demək deyildir. Elmi ədəbiyyatda dövlət (bələdiyyə) satınalmalarının səmərəliliyi və nəticəliliyinin qiymətləndirilməsi üzrə vahid metodoloji yanaşmanın formalaşmadığı, tədqiqatçıların bu iki anlayışın ölçülməsi üçün fərqli meyarlar təklif etdiyi qeyd olunur (Matbееva, 2018).

Beynəlxalq təşkilatların təcrübəsində səmərəliliyin qiymətləndirilməsi adətən üç səviyyədə aparılır: milli səviyyə (ölkə üzrə ümumi satınalma sistemi), sahə/institusional səviyyə (ayrı-ayrı satınalan təşkilat) və konkret satınalma layihəsi (müqavilə) səviyyəsi, hər səviyyə üçün fərqli göstəricilər dəstinin tətbiqini nəzərdə tutan yanaşma əsaslandırılır (Franjković & Palčić, 2014). Bu üçsəviyyəli konseptual çərçivə həm nəzəri təhlilin, həm də bu tədqiqatda irəli sürülən qiymətləndirmə modelinin əsasını təşkil edir.

Səmərəliliyin qiymətləndirilməsinə beynəlxalq yanaşmalar

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD, 2015) 2015-ci ildə qəbul etdiyi Dövlət Satınalmaları üzrə Tövsiyə Sənədində sistemin səmərəli fəaliyyəti üçün 12 integrasiya olunmuş prinsip irəli sürülmüşdür; bunlara şəffaflıq, bütövlük, əlçatanlıq, iştirakçılıq, elektron satınalmalardan istifadə, qiymətləndirmə, risk-menecment, hesabatlılıq və ictimai nəzarət kimi elementlər daxildir (OECD, 2015). Bu prinsiplər səmərəliliyi yalnız qənaət kimi deyil, satınalma prosesinin bütövlükdə idarəetmə keyfiyyəti kimi qəbul edir.

Ümumdünya Bankı və OECD-nin birgə hazırladığı Satınalma Sistemlərinin Qiymətləndirilməsi Metodologiyası (Methodology for Assessing Procurement Systems – MAPS) daha formallaşdırılmış alətdir. Bu metodologiya dörd struktur bloka – qanunvericilik-normativ baza, institusional çərçivə və idarəetmə potensialı, satınalma əməliyyatları və bazar praktikası, bütövlük və şəffaflıq – bölünən 14 indikator və 55 alt-indikator (cəmi 210 alt-meyardan) ibarətdir (World Bank & OECD, 2018). MAPS ölkə səviyyəsində bütöv sistemin qiymətləndirilməsinə imkan versə də, onun tətbiqi adətən 4-18 ay çəkir və yüksək mürəkkəblik səbəbindən mütəmadi (illik) əsasda aparılır.

Bununla yanaşı, xüsusilə ayrı-ayrı satınalan təşkilat səviyyəsində sadələşdirilmiş, tək göstəricili modellər – ilk növbədə ehtimal olunan qiymətlə faktiki müqavilə qiyməti arasındakı fərq kimi hesablanan “qənaət” göstəricisi – daha geniş yayılmışdır (bax Cədvəl 1). Bu yanaşmanın üstünlüyü onun sadəliyi və operativ ölçülə bilənliyindədir, lakin məhdudiyyəti ondan ibarətdir ki, o, əldə olunan mal, iş və ya xidmətin keyfiyyətini, müqavilənin vaxtında icra olunmasını və satınalmada təmin olunan rəqabət səviyyəsini nəzərə almır (TST.az, 2026).

Xorvatiya təcrübəsi əsasında Ümumdünya Bankının 2014-cü ildə İstanbulda keçirdiyi dövlət satınalmaları üzrə biliklərin mübadiləsi platformasında təqdim olunan yanaşmaya görə, səmərəliliyin qiymətləndirilməsi ardıcıl olaraq üç səviyyədə aparılmalıdır: milli səviyyə, sahə səviyyəsi və fərdi satınalma layihəsi səviyyəsi, hər bir səviyyə üçün ayrıca göstəricilər toplusunun tətbiqi tövsiyə olunur (Franjković & Palčić, 2014).

Cədvəl 1

**Dövlət satınalmalarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə
əsas beynəlxalq yanaşmaların müqayisəsi**

Yanaşma	Əsas fokus	Üstünlüklər	Məhdudiyyətlər
OECD-nin 12 integrasiya olunmuş prinsipi (2015)	Satınalma prosesinin idarəetmə keyfiyyəti bütövlükdə	Geniş əhatəlilik, çevik tətbiq imkanı	Konkret ölçmə metodikası vermir, keyfiyyət göstəricilərinin kəmiyyətə çevrilməsi çətinidir
Ümumdünya Bankı / OECD MAPS metodologiyası	4 struktur blok üzrə sistem səviyyəsində qiymətləndirmə	Standartlaşdırılmış, beynəlxalq müqayisəyə imkan verir	Mürəkkəb və bahalıdır, mütəmadi (illik) aparılması çətinidir (4-18 ay)
Qənaətə əsaslanan tək göstəricili model	Ehtimal olunan və faktiki müqavilə qiyməti arasındakı fərq	Sadə, operativ, kəmiyyətə ölçülə bilən	Keyfiyyət, müddət və rəqabət amillərini nəzərə almır, təhrif olunmuş stimullar yarada bilər

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən OECD (2015), World Bank & OECD (2018) əsasında tərtib edilib

**Azərbaycanda dövlət satınalmalarının səmərəliliyinin
qiymətləndirilməsi təcrübəsi**

Qanunvericilik səviyyəsində 988-VIQ nömrəli Qanunun 4.1-ci maddəsində dövlət satınalmalarının əsas prinsiplərindən biri kimi maliyyə vəsaitindən səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi göstərilir (Azərbaycan Respublikası, 2023). Beləliklə, səmərəlilik qanun səviyyəsində prinsip kimi təsbit olunsada, bu prinsipin necə ölçüləcəyinə dair vahid, rəsmi təsdiq edilmiş metodika mövcud deyildir.

Sahədə dövlət nəzarətini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Antiinhisar və İstehlak Bazarına Nəzarət Dövlət Agentliyi həyata keçirir. Onun səlahiyyətləri əsasən prosedur uyğunluğuna nəzarətlə bağlıdır: satınalma sənədlərinin tələb edilməsi, satınalma planından kənarlaşmaların aşkarlanması, satınalma komissiyalarının iclaslarında müşahidəçi qismində iştirak (Antiinhisar Agentliyi, 2026). Yəni mövcud institusional infrastruktur əsasən uyğunluq nəzarətinə yönəlib, səmərəlilik auditinə deyil.

Hesablama Palatasının fəaliyyəti bu müşahidəni təsdiqləyir. 2025-ci ildə aparılmış 43 audit və analitik fəaliyyətdən cəmi 6-sı (təxminən 14 faizi) səmərəlilik auditini olmuş, qalan hissənin böyük əksəriyyətini (təqribən 70 faizini) uyğunluq auditini təşkil etmişdir.

Bir sıra ölkələr İNTOSAİ-nin tövsiyələrinə əsaslanaraq səmərəlilik auditinin ümumi auditlər daxilindəki payı üçün 35 faizlik hədəf müəyyənləşdirmişlər, məsələn, Çexiyada bu göstərici 29,1 faizə çatmışdır (Baku.news, 2026).

Aparılan auditlərin nəticələri ilkin qiymət proqnozlaşdırılmasının keyfiyyətinə dair ciddi suallar doğurur: rəqabətli satınalmaların 43 faizindən çoxunda ehtimal olunan qiymətlə faktiki müqavilə qiyməti arasındakı fərq 20 faizdən artıq olmuşdur (Adalet.az, 2026). Bundan əlavə, bağlanmış satınalma müqavilələrinin təxminən 30 faizi tam icra olunmamışdır (Trend.Az, 2026); bu, “qənaət” göstəricisinin özünün etibarlılığını şübhə altına qoyur, belə ki, tam icra olunmayan müqavilə üzrə formal qənaət faktiki resurs itkisini gizlədə bilər.

Struktur baxımından, 2022-ci il məlumatlarına görə bütün satınalmaların 35,4 faizi bir mənbədən, 27,0 faizi kotirovka sorğusu və yalnız 33,6 faizi açıq tender üsulu ilə keçirilmişdir (NHMT, 2024). Bu struktur rəqabət səviyyəsinin – səmərəliliyin mühüm şərtlərindən birinin – hələ də məhdud olduğunu göstərir. Ümumilikdə, dövlət satınalmalarına yönəldilən vəsaitin ümumi daxili məhsulda payı 2022-ci ildə cəmi 5 faiz təşkil etmişdir ki, bu da Avropa İttifaqı ölkələri üzrə orta göstəricidən (təxminən 15 faiz) əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır (NHMT, 2024).

“Qənaət” göstəricisinin tətbiqi ilə bağlı daha bir problem əks-stimul effektidir. Azərbaycan təcrübəsində 2025-ci ildə real qənaət nisbəti təxminən 45 faiz səviyyəsində qeydə alınmışdır, halbuki qabaqcıl beynəlxalq təcrübədə bu göstəricinin 70 faizə çatdırılması tövsiyə olunur. Bundan əlavə, büdcə təcrübəsində müşahidə olunan – xərclənməyən vəsaitin növbəti ilin büdcəsində azaldılması ilə nəticələnən – model satınalan təşkilatları həтта artıq büdcə vəsaitini də xərcləməyə həvəsləndirir; bu, qənaət göstəricisinin özünü təhrif edən ciddi əks-stimul yaradır (TST.az, 2026).

Tarixi müqayisə baxımından qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının 2010-cu ildə apardığı Dövlət Satınalmaları Qiymətləndirməsi çərçivəsində Azərbaycan bu bankın fəaliyyət göstərdiyi 29 ölkə arasında ən aşağı bal toplayan ölkələrdən biri (üçüncü ən aşağı nəticə) olmuşdur; bu məlumat Asiya İnkişaf Bankının Azərbaycan üzrə hazırladığı hesabatda əks olunub (Asian Development Bank, 2013). Bu qiymətləndirmə hazırkı 988-VIQ nömrəli Qanundan əvvəlki dövrə aiddir və mövcud vəziyyəti birbaşa əks etdirmir, lakin islahatların uzunmüddətli kontekstini göstərməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Qiymətləndirmə sisteminin institusional və metodoloji problemləri

Yuxarıda aparılan təhlil əsasında dövlət satınalmalarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi sistemində aşağıdakı problemləri ümumiləşdirmək mümkündür:

Birincisi, tək göstəricili yanaşmanın üstünlük təşkil etməsi satınalma prosesinin çoxölçülü xarakterini nəzərə almır: keyfiyyət, vaxtında icra və rəqabət amilləri qiymətləndirmə çərçivəsindən kənarda qalır.

İkincisi, uyğunluq auditləri ilə səmərəlilik auditinin qeyri-mütənasib nisbəti institusional prioritetlərin əsasən hüquqi uyğunluğa yönəldiyini, səmərəliliyin sistemli təhlilinin isə ikinci dərəcəli məsələ kimi qaldığını göstərir.

Üçüncüsü, büdcə planlaşdırılması təcrübəsində mövcud olan əks-stimul effekti “qənaət” göstəricisinin obyektivliyini şübhə altına qoyur və satınalan təşkilatları səmərəli deyil, sadəcə tam xərcləməyə yönəldə bilər.

Dördüncüsü, ilkin qiymətin proqnozlaşdırılmasının keyfiyyəti bilavasitə səmərəlilik göstəricilərinin dəqiqliyinə təsir göstərir; bu göstəricinin özü ayrıca qiymətləndirmə predmetinə çevrilməlidir.

Beşincisi, satınalma metodlarının strukturunda rəqabətsiz və məhdud rəqabətli üsulların yüksək payı rəqabət səviyyəsinin səmərəlilikdən ayrı, təsadüfi amil kimi nəzərdən keçirilməsinə səbəb olur.

Altıncısı, müqavilənin icra mərhələsi qiymətləndirmə çərçivəsindən kənarda qalır, halbuki formal olaraq bağlanmış, lakin tam icra olunmayan müqavilələr üzrə əldə olunan “qənaət” real deyil.

Yeddincisi, bütün bu aspektləri əhatə edən, rəsmi qaydada təsdiq edilmiş, vahid çoxmeyarlı milli metodika hələ də mövcud deyil.

Səmərəliliyin qiymətləndirilməsi üçün inteqrasiya olunmuş model təklifi

Yuxarıda aşkar edilmiş problemlərin aradan qaldırılması üçün üç səviyyəli (milli, sahə/təşkilat, müqavilə) və üç ölçülü (iqtisadi, prosedura, keyfiyyət) inteqrasiya olunmuş qiymətləndirmə modelinin formalaşdırılması təklif olunur.

Milli səviyyədə əsas göstəricilər aşağıdakılardan ibarət ola bilər: dövlət satınalmalarına yönəldilən vəsaitin ümumi daxili məhsuldakı payı, satınalma metodlarının strukturu və illik qənaət/icra dinamikasının müqayisəli təhlili.

Sahə/təşkilat səviyyəsində satınalan təşkilat üzrə səmərəlilik və uyğunluq auditlərinin nisbəti, ilkin qiymət proqnozunun dəqiqliyi və konkret satınalan təşkilat üzrə rəqabətlik dərəcəsi əsas göstəricilər kimi çıxış edə bilər.

Müqavilə səviyyəsində isə icra faizi, keyfiyyət göstəriciləri və gecikmə/sanksiya hallarının uçuotu tövsiyə olunur.

Bu modelin institusional tətbiqi üçün bir neçə istiqamətdə tədbirlər zəruridir: Hesablama Palatasının səmərəlilik auditlərinin ümumi auditlər daxilindəki payının artırılması; Antiinhisar Agentliyinin monitorinq funksiyalarına müqavilələrin icra keyfiyyəti göstəricilərinin daxil edilməsi; həmçinin büdcə planlaşdırılması təcrübəsində xərclənməyən vəsaitin sonrakı dövrdə azaldılması məntiqinin islah edilməsi.

Nəticə

Aparılan tədqiqat göstərir ki, dövlət satınalmalarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi hələ də vahid metodoloji əsasla malik olmayan, mürəkkəb elmi-praktiki problemdir. Beynəlxalq təcrübədə formalaşmış kompleks yanaşmalar sistemin çoxölçülü qiymətləndirilməsinə imkan versə də, milli praktikada, o cümlədən Azərbaycanda, sadələşdirilmiş, qənaətə əsaslanan tək göstəricili model üstünlük təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət satınalmaları sistemində aparılan təhlil bir sıra sistemli problemləri aşkar etmişdir: səmərəlilik auditinin uyğunluq auditi ilə müqayisədə cüzi payı, ilkin qiymət proqnozlaşdırılmasının aşağı dəqiqliyi, müqavilələrin icrasında qeydə alınan çatışmazlıqlar, rəqabətsiz və məhdud rəqabətli satınalma üsullarının yüksək payı, habelə büdcə planlaşdırılması təcrübəsindən qaynaqlanan əks-stimul effekti.

Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün milli, sahə və müqavilə səviyyələrini, habelə iqtisadi, prosedura və keyfiyyət meyarlarını əhatə edən inteqrasiya olunmuş qiymətləndirmə modelinin rəsmi qaydada təsdiqlənməsi və tətbiqi zəruridir. Mövzu üzrə sonrakı tədqiqatlar təklif olunan modelin kəmiyyət göstəriciləri əsasında empirik sınaqdan keçirilməsinə yönəldilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Adalet.az. (2026). Tenderlərdə ehtimal olunan qiymətlə müqavilə qiyməti arasında ciddi fərqlər var – Deputat. <https://www.adalet.az>
2. Antiinhisar və İstehlak Bazarına Nəzarət Dövlət Agentliyi. (2026). Dövlət satınalmaları. 22.07.2026 tarixində əldə edilib: <https://competition.gov.az>
3. Asian Development Bank. (2013). *Risk assessment report and risk management plan: Azerbaijan country partnership strategy 2014–2018*. Manila: Asian Development Bank.
4. Azərbaycan Respublikası. (2023). “Dövlət satınalmaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, № 988-VIQ, 14 iyul 2023.
5. Baku.news. (2026). Deputat satınalmalarla bağlı şübhələrini bölüşdü. <https://baku.news>
6. Franjković, I., & Palčić, I. (2014). Оценка эффективности закупок на примере Хорватии [Konfrans materialı]. 10-я платформа по обмену знаниями в области государственных закупок, İstanbul, Türkiyə.
7. NHMT. (2024). Azərbaycanda dövlət satınalmaları ilə bağlı yeni və köhnə qanunların müqayisəli analizi. <https://nhmt-az.org>
8. OECD. (2015). *Recommendation of the Council on Public Procurement*. OECD Publishing.
9. Trend.Az. (2026). Satınalma müqavilələrinin təxminən 30%-i tam icra olunmayıb – Hesablama Palatası. <https://az.trend.az>
10. TST.az. (2026). Qənaət KPI: Satınalmalarda səmərəlilik ölçüsü. <https://www.tst.az>
11. World Bank & OECD. (2018). *Methodology for Assessing Procurement Systems (MAPS): Core methodology*. World Bank.
12. Матвеева, Н. С. (2018). Оценка эффективности и результативности государственных (муниципальных) закупок. КиберЛенинка электрон elmi kitabxanası.
13. Цуркан, М. В., & Викторенков, В. В. (2019). Разграничение понятий «результативность» и «эффективность» в контексте реализации проектного подхода в публичном управлении. *Журнал экономических исследований*, 5(1), 3–8.

PROBLEMS OF EVALUATING THE EFFICIENCY OF PUBLIC PROCUREMENT

I.Z.Aliyev

SUMMARY

This article is dedicated to the problems of evaluating the efficiency of public procurement. A comparative analysis of approaches established in international practice (OECD principles, the World Bank's MAPS methodology) and the national practice of the Republic of Azerbaijan is provided. It is shown that the widely used single-indicator evaluation model, based solely on budget savings, does not cover such important aspects of the procurement process as quality, timeliness and the level of competition, which may generate distorted incentives. The need to form a multi-criteria evaluation model covering the national, sectoral and individual-contract levels and combining economic, procedural and quality criteria is stressed.

ПРОБЛЕМЫ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК

И.З.Алиев

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблемам оценки эффективности государственных закупок. Проведён сравнительный анализ подходов, сложившихся в международной практике (принципы ОЭСР, методология MAPS Всемирного банка), и национальной практики Азербайджанской Республики. Показано, что широко распространённая одноиндикаторная модель оценки, основанная исключительно на экономии бюджетных средств, не охватывает такие важные стороны закупочного процесса, как качество, сроки исполнения и уровень конкуренции, что может порождать искажённые стимулы. Подчёркнута необходимость формирования многокритериальной модели оценки, охватывающей национальный, отраслевой уровни и уровень отдельного контракта и объединяющей экономические, процедурные и качественные критерии.

Məqalə redaksiyaya 16 sentyabr 2026 tarixində daxil olmuş, 17 sentyabr 2026 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA FERMER–EMALÇI–BANK MALİYYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ: İNKİŞAF İMKANLARI VƏ İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİK

L.R.Ələkbərova

Bakı Dövlət Universiteti

Bakı, Akademik Z.Xəlilov küçəsi 23

e-mail: lemanelekberova85@gmail.com

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, fermer, emalçı, bank, kredit, maliyyələşmə

Keywords: agriculture, farmer, processor, bank, credit, financing

Ключевые слова: сельское хозяйство, фермер, обработчик, банк, кредит, финансирование

Giriş

Kənd təsərrüfatında istehsal, maliyyələşmə, emal və satış mərhələlərini bir-birindən ayrı formalaşdırmaq bəzi ciddi nəticələr yaradır. İlkin olaraq, fermer məhsulunu satışa çıxarmamışdan əvvəl əsas istehsal xərclərini qarşılamaq olar. Emalçı isə öz növbəsində tələb olunan keyfiyyət və həcmdə xammal əldə etməkdə maraqlıdır. Banklar üçün isə burada əsas məsələ kreditin geri ödənilməsidir. Əgər bu maraqlar bir vahid çərçivədə birləşməzsə, maliyyə, istehsal və bazar riskləri artır [Barrett et al., 2012; Bellemare & Bloem, 2018].

Bu problem xüsusilə kiçik və orta fermer təsərrüfatları üçün daha ciddi xarakter daşıyır, çünki bir çox halda fermerlər həm maliyyə resurslarına, həm də etibarlı və sabit satış imkanına eyni anda nail ola bilmirlər. Bunun nəticəsində yetişdirilən məhsul bəzən real bazar dəyərindən aşağı qiymətə satılır. Bəzi hallarda isə məhsulun müəyyən hissəsi ümumiyyətlə itkiyə məruz qalır.

Aqrar sektorun iqtisadiyyatda tutduğu mövqe də məsələnin aktuallığını göstərir. 2025-ci ildə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığın ÜDM-ə düşən payı 5,9% təşkil etmişdir. Həmin dövrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi dəyəri 14,19 milyard manata çatmışdır. 2026-cı ilin yanvar–iyul aylarında isə kənd təsərrüfatı məhsulunun dəyəri 8,797 milyard manat olmuşdur. Bu göstərici əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 2,8% artım deməkdir [Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2025].

Bu məsələ Azərbaycan üçün xüsusi strateji əhəmiyyətə malikdir. Çünki ölkəmizə kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi olduqca vacibdir. Həmçinin, ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi və qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi stratejik bir siyasətdir. Bu səbəblə fermer–emalçı–bank münasibətlərinin daha səmərəli qurulması vacibdir.

Lakin proses fermerlərin maliyyə imkanlarının genişləndirilməsi ilə sonlanmır. Belə bir yanaşma emal sənayesinin inkişafına, ixrac yönümlü məhsulların istehsalına və kənd yerlərində gəlirlərin daha sabit formalaşmasına səbəb olacaqdır. Ona görə də bu münasibətlərin sistemli şəkildə araşdırılması həm elmi, həm də praktiki baxımdan əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın əsas sualı da məhz bu məqamdan irəli gəlir: fermer–emalçı–bank münasibətlərinin vahid dəyər zənciri modeli kənd təsərrüfatı maliyyələşmənin əlçatanlığını və risklərin idarə olunmasını hansı vasitələrlə yaxşılaşdırıla bilər? Məqalədə bu sual nəzəri ədəbiyyat, Azərbaycan üzrə rəsmi statistik məlumatlar və beynəlxalq təcrübə əsasında araşdırılır.

Tədqiqatın məqsədi, sualları və elmi yeniliyi

Bu məqalənin əsas məqsədi fermer-emalçı–bank əməkdaşlığının kənd təsərrüfatının maliyyələşməsi üçün yaratdığı üstünlüklərin araşdırılmasıdır. Burada əsas diqqət risklərin tərəflər arasında bölüşdürülməsinə fokuslanıb. Həmçinin, burada fermerlərin kreditə çıxışının asanlaşdırılması və dəyər zəncirində formalaşan əlavə dəyərin artırılmasına təsir edən mexanizmlər tədqiq edilmişdir.

Məqalədə üç əsas sual irəli sürülür.

- Birinci sual- emalçı ilə imzalanmış müqavilə bankın fermerlə bağlı risk anlayışını necə qiymətləndirə bilər?
- İkinci sual- dövlət dəstəyi, sığorta mexanizmləri və rəqəmsal məlumatların üçtərəfli maliyyələşmənin səmərəliliyinə hansı şərtlərdə təsir göstərir?
- Üçüncü sual- modelin tətbiqi nəticəsində fermer, emalçı və bank arasında risklərin və gəlirlərin bölgüsünü necə dəyişdirir?

Tədqiqatda irəli sürülən əsas hipotezlər də bu yanaşmanı tamamlayır.

H1. Model emal müqaviləsi, aqrar sığorta və rəqəmsal məlumatlarla dəstəklənməlidir. Burada fermer–emalçı–bank modeli ənənəvi kreditləşmə ilə müqayisədə yüksək iqtisadi səmərəlik əldə edəcəkdir.

H2. Kredit ödənişləri aqrar istehsalın mövsümi pul axınlarına uyğunlaşmalıdır. Bu zaman kreditin vaxtında qaytarılması ehtimalı yüksələcəkdir.

H3. Buraya emal və logistika xərclərinin maliyyələşmə sistemi əlavə edilməlidir. Çünki dəyər zəncirində yaranan əlavə dəyərin artımı mümkün olacaqdır.

Məqalənin elmi yeniliyi öz növbəsində fermer-emalçı–bank münasibətlərində ibarət deyil. Əlavə olaraq buraya müqavilə, məlumat axını, risklərin bölüşdürülməsi və pul münasibətlərinin vahid bir modeldə birləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Belə yanaşma üç tərəf arasındakı əlaqələri bütöv bir dəyər zənciri əsasında qiymətləndirilməsinə səbəb olur.

Nəzəri çərçivə və ədəbiyyat icmalı

Məqalədə nəzəri çərçivə üç əsas yanaşmaya dayanır. Bunlara əməliyyat xərcləri iqtisadiyyatı, müqaviləli kənd təsərrüfatı və value-chain finance yanaşması daxildir. Key və Runsten müqaviləli kənd təsərrüfatını bazar münasibətləri əsasında seçim etməyə imkan verən mexanizm kimi izah edirlər [Key & Runsten, 1999]. Həmçinin, Eaton və Shepherd bu münasibətlərin davamlı olması üçün uzunmüddətli tərəfdaşlığın vacibliyini qeyd edirlər [Eaton & Shepherd, 2001]. Miller və Jonesun yanaşmasına görə isə value-chain finance mexanizmləri kiçik fermerləri dəyər zəncirinə qatılmasını asanlaşdırır. Onlar bildirirlər ki, maliyyələşmə xərcləri azaldılmalı və risklərin qarşısı alınmalıdır [Miller & Jones, 2010].

Müasir empirik tədqiqatlar isə bu mexanizmlərin nəticələrinin bütün hallarda eyni olmadığını göstərir. Nəticələr müəyyən dərəcədə konkret bazar və institusional şəraitdən asılıdır. Bellemare və Lim seçim prosesinin müqavilə şərtlərinin əməl olunmasında təsirini qeyd edir [Bellemare & Bloem, 2018]. Ton və həmkarları da yalnız müqavilənin mövcudlu-

ğunu səmərəliliyin göstəricisi kimi qəbul etməyin düzgün olmadığını bildirirlər. Onların fikrincə, qiymət şərtləri, keyfiyyət tələbləri və fermerin bazarlıq gücü birlikdə nəzərə alınmalıdır [Ton et al., 2018]. 2023-cü ildə ortaya çıxan ekosistem yanaşmasında fərqli bir düşüncə ortaya çıxartdı. Bu yanaşma dəyər zəncirində iştirak edən tərəflərin ticarət əlaqələri və sosial kapitalının kreditləşməsi zamanı əlavə informasiya mənbəyinə çevrilməsini təklif etdilər [The ecosystem approach to agricultural value chain finance: A framework for rural credit, 2023].

Value-chain finance yanaşması ənənəvi kənd təsərrüfatı kreditləşməsindən bir sıra mühüm xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Klassik kreditləşmə modelində bankın diqqəti əsasən borcalanın təqdim etdiyi girova və əvvəlki maliyyə göstəricilərinə yönəlir. Dəyər zənciri maliyyələşməsində isə yanaşma daha genişdir. Burada məhsul və pul axınlarının zəncir boyunca hərəkəti, tərəflər arasında bağlanmış müqavilələr və mövcud kommersiya əlaqələri də qiymətləndirməyə daxil edilir.

Kiçik fermerlər üçün bu çox vacibdir. Çünki onların girov imkanları olduqca məhduddur. Burada fermerlərin maliyyə imkanlarının qiymətləndirilməsində müqavilə mövcudluğu və satış tarixçəsi əlavə göstərici kimi rol oynamaqlıdır. Həmçinin, value-chain finance yalnız kreditə çıxış imkanlarını artırmaqla qalmır. Bu yanaşmanın digər üstünlüyü fermerlərin daha yüksək gəlir əldə etməsidir. Eyni zamanda bu model daha tələbkar bazarlara integrasiyasını dəstəkləmək imkanı yaradır.

Tədqiqat metodologiyası

Tədqiqat zamanı mövzu üzrə elmi ədəbiyyat araşdırılmış, müqayisəli və institusional təhlildən istifadə edilmişdir. Bununla yanaşı, mövcud statistik göstəricilər deskriptiv şəkildə qiymətləndirilmişdir. Araşdırmanın məlumat bazasını Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, Mərkəzi Bank, Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi, Dünya Bankı və FAO-nun rəsmi məlumatları təşkil edir. Eyni zamanda müqaviləli kənd təsərrüfatı və dəyər zənciri maliyyələşməsi ilə bağlı elmi tədqiqatların nəticələrindən də istifadə olunmuşdur [Azertac, 2025; Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2025; Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2025].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu məqalədə fərdi fermer, emalçı və bank səviyyəsində ilkin məlumat toplanmamışdır. Buna görə irəli sürülən hipotezlərin statistik olaraq təsdiqi və ya rəddi iddia edilmir. Bu seçim məqalənin məqsədinə uyğundur. Məqalə empirik nəticə çıxarmaqdan daha çox, üçtərəfli maliyyələşmə modelinin nəzəri-praktik əsaslarını araşdırır. Onu sistemləşdirməyi və gələcək empirik yoxlama üçün ölçülə bilən çərçivə formalaşdırmağı hədəfləyir.

Burada iqtisadi səmərəliliyi ölçmək üçün aşağıdakı formulu diqqətə almalıyıq:

maliyyələşmənin iqtisadi səmərəliliyi = (əlavə xalis gəlir + azaldılmış itkilərin dəyəri – əlavə maliyyə xərci) / maliyyələşmə məbləği.

Burada real təsiri ölçmək üçün göstəriciləri üçtərəfli modelin tətbiq olunduğu və olunmadığı təsərrüfatlar üzrə hesablamaq lazımdır. Hazırkı mərhələdə isə formul empirik nəticə kimi deyil, gələcək tədqiqat üçün ölçmə aləti kimi təqdim edilir. Mikro səviyyəli məlumatlar əldə edildikdə propensity score matching və ya çoxdəyişənli regresiya üsulları tətbiq oluna bilər. Beləliklə, məqalənin metodoloji mövqeyi açıq şəkildə konseptual-metodoloji xarakter daşıyır.

Azərbaycanda aqrar maliyyələşmənin mövcud vəziyyəti

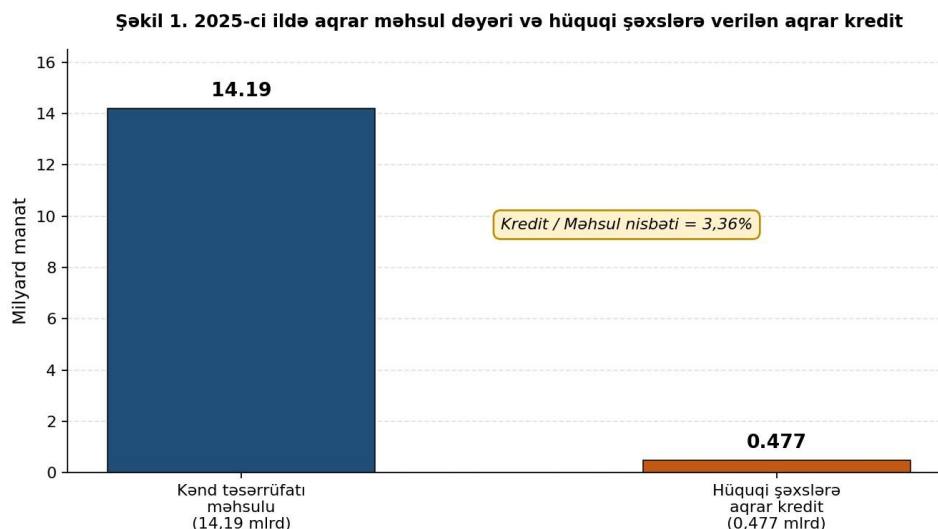
2025-ci ildə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulunun ümumi dəyəri 14,19 milyard manat təşkil etmişdir. Həmin il hüquqi şəxslərə verilən aqrar kreditlərin həcmi isə 476,6 milyon manat olmuşdur. Bu iki göstəricinin sadə nisbəti 3,36%-ə bərabərdir. Lakin həmin rəqəmi kreditlərin kənd təsərrüfatı məhsuluna birbaşa təsiri kimi qiymətləndirmək düzgün olmaz. Bunun əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, kredit göstəricisi yalnız hüquqi şəxsləri əhatə edir, kənd təsərrüfatı məhsulunun ümumi dəyəri isə bütün sektor üzrə hesablanır. Hüquqi şəxslərə verilmiş aqrar kreditlərin 97,9%-i, yəni 466,6 milyon manatı özəl müəssisələrin payına düşmüşdür [Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2025].

Bu rəqəmlər aqrar kreditləşmədə özəl sektorun kifayət qədər böyük paya malik olduğunu göstərir. Bununla belə, fərdi fermerlərin rəsmi bank kreditlərindən istifadə imkanlarının hələ də məhdud olması ehtimalı diqqətə alınmalıdır. Mövcud statistik göstəricilər əsasən hüquqi şəxsləri əhatə edir. Buna görə də kiçik və fərdi təsərrüfatların real maliyyələşmə vəziyyətini tam şəkildə əks etdirmir. 2026-cı ilin yanvar–iyul aylarında kənd təsərrüfatı məhsulunun ümumi dəyəri 8,797 milyard manata yüksəlmişdir. Ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə artım 2,8% təşkil etmişdir. Lakin istehsalın artması maliyyələşmənin avtomatik olaraq daha səmərəli olduğunu göstərmir. Bunun üçün marja ayrıca hesablanmalıdır. Hansı ki, məhsuldarlığın səviyyəsi, məhsul qiyməti, maliyyələşmə xərcləri və emal mərhələsində formalaşır.

Cədvəl 1. Aqrar sektor üzrə əsas statistik göstəricilər

Göstərici	Dəyər	Dövr	Nisbət / qeyd
Kənd təsərrüfatı məhsulunun dəyəri	14,19 mlrd manat	2025	—
Hüquqi şəxslərə aqrar kredit	476,6 mln manat	2025	3,36% / məhsul
Özəl müəssisələrə kredit	466,6 mln manat	2025	97,9%
Kənd təsərrüfatı məhsulu	8,797 mlrd manat	2026, I–VII	2,8% artım
ÜDM-də aqrar sektorun payı	5,9%	2025	—

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Şəkil 1. 2025-ci ildə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulunun ümumi dəyəri ilə hüquqi şəxslərə verilmiş aqrar kreditlərin həcmi müqayisə edir. Qrafikdə görüldüyü kimi, həmin il kənd təsərrüfatı məhsulunun ümumi dəyəri 14,19 milyard manat olmuşdur. Hüquqi şəxslərə verilən aqrar kreditlərin həcmi isə 476,6 milyon manat, başqa sözlə, 0,477 milyard manat təşkil etmişdir.

Göstəricilər arasında nəzərəcarpacaq fərq var. Kənd təsərrüfatı məhsulunun ümumi dəyəri verilmiş aqrar kreditlərin həcmindən təxminən 30 dəfə çoxdur. Kreditlərin məhsulun ümumi dəyərinə nisbəti isə 3,36% təşkil edir. Bu göstərici isə aqrar sektorda rəsmi kreditləşmənin istehsal həcmi ilə müqayisədə hələ də aşağı səviyyədə olduğunu göstərir.

Burada bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır. Kreditlə bağlı göstərici yalnız hüquqi şəxslərə verilmiş vəsaitləri özündə birləşdirir. Kənd təsərrüfatı məhsulunun ümumi dəyəri isə bütün sektor üzrə hesablanır və fərdi fermerlərin istehsalı da bu göstəriciyə daxildir. Bu səbəbdən 3,36%-lik nisbəti kreditləşmənin kənd təsərrüfatına birbaşa təsirini ölçən göstərici kimi qəbul etmək düzgün olmaz. Bu rəqəm yalnız kənd təsərrüfatında maliyyə dətinliyinin ilkin göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər. Ümumilikdə, qrafik aqrar sektorun kifayət qədər böyük istehsal potensialına malik olduğunu göstərir. Bununla yanaşı, həmin potensialın rəsmi bank kreditləri hesabına maliyyələşdirilməsi hələ məhdud olaraq qalır. Bu vəziyyət fermer–emalçı–bank əməkdaşlığının daha sistemli qurulmasına ehtiyac olduğunu göstərir. Bu model maliyyə çıxış imkanlarının artırılmasına səbəb olacaqdır. Eyni zamanda kənd təsərrüfatı dəyər zəncirində yaranmış risklərin tərəflər arasında ədalətli bölünməsinə səbəb olacaqdır.

Fermer–emalçı–bank modelinin mahiyyəti

Bu modelin mahiyyəti sadəcə kredit vermək deyil. Həmçinin maliyyəni real istehsal və satış imkanları ilə birləşdirməkdir. Burada fermerin emalçı ilə müqaviləsi olduqda bank gələcək pul axını barədə əlavə məlumat əldə edir. Emalçı isə xammal təminatını əvvəlcədən planlaşdırır. Burada həmçinin bank qiymətləndirməsində yalnız mövcud aktivlər deyil, gələcək satış öhdəlikləri də nəzərə alınır. Azərbaycanda AKİA vasitəsilə güzəştli mexanizmlər mövcuddur. 2025-ci ilin I rübündə 2480 texnika maliyyələşdirilmiş, dəyərin 40%-i AKİA, 40%-i bank, 20%-i fermer tərəfindən ödənilmişdir [Azertac, 2025]. Bu mexanizm riskin tərəflər arasında bölüşdürülməsinin praktiki nümunəsidir. Nümunə üçtərəfli modelin institusional bazasının artıq formalaşmağa başladığını göstərir. Burada sas problemlər aşağıdakılardır:

- girov məhdudluğu,
- yüksək faiz,
- mövsümi gəlirlər,
- iqlim riskləri, □ xidmətlərin zəif əlçatanlığı.

Buna görə həll də kompleks şəkildə olmalıdır. Bütün göstəricilər (müqavilə, sığorta, faiz dəstəyi və s.) eyni sistemdə birləşməlidir. Ancaq bir istiqamətin inkişafı digər problemləri avtomatik həll etmir.

Modelin işləməsi üçün zəruri şərtlər

Üçtərəfli fermer–emalçı–bank modelinin səmərəli işləməsi bir sıra şərtlərin eyni vaxtda mövcudluğundan asılıdır. Birincisi, tərəflər arasında yazılı və hüquqi cəhətdən etibarlı müqavilə münasibətlərinin formalaşması zəruridir. Müqavilədə aşağıdakı göstəricilər

aydın şəkildə müəyyən edilməlidir:

- məhsulun həcmi,
- keyfiyyət göstəriciləri, □ qiymət formulu, □ çatdırılma müddəti, □ ödəniş şərtləri.

İkincisi, bankın kredit qiymətləndirməsində yalnız ənənəvi deyil yeni model göstəricilər nəzərə alınmalıdır. Üçüncüsü, aqrar sığortanın kreditlə əlaqələndirilməsi modelin risk bölgüsünü gücləndirir. Dördüncüsü, rəqəmsal məlumat infrastrukturunun bank və emal sistemləri ilə integrasiyası informasiya pozulmasının azaltmağa kömək edir. Nəhayət, müqavilədə hüquqların qorunması üçün fermerlərin maliyyə savadlılığının artırmaq vacibdir. Bu şərtlərdən biri və ya bir neçəsi zəif olduqda modelin gözlənilən səmərəsi azalır.

Modelin üstünlükləri, riskləri və beynəlxalq təcrübə

Üçtərəfli modelin necə işlədiyi və bunun üçün hansı şərtlərin vacib olduğu müəyyən edildikdən sonra onun praktiki tərəflərinə baxmaq mümkündür. Burada yalnız modelin üstünlüklərini deyil, yarada biləcəyi riskləri də nəzərə almaq lazımdır. Çünki bu yanaşma bir tərəfdən konkret iqtisadi imkanlar yaradır. Digər tərəfdən isə müəyyən problemlərlə müşayiət oluna bilər. Bu baxımdan bu hissədə modelin əsas üstünlükləri və riskləri, eləcə də beynəlxalq təcrübədən Azərbaycan şəraitində istifadə imkanları təhlil edilir.

Üçtərəfli modelin əsas üstünlüklərindən biri kredit riskinin aşağı salınmasıdır. Bununla yanaşı, fermerin həm maliyyə resurslarına, həm də bazara çıxışı genişlənə bilər. Emalçı baxımından isə əsas üstünlük daha sabit xammal təminatının formalaşmasıdır. Bu, satış riskinin azalmasına və dəyər zəncirində əlavə dəyərin artırılmasına da şərait yarada bilər. Müqavilənin mövcudluğu banka gələcək pul axınları barədə əlavə məlumat verir. Bu məlumat müəyyən hallarda girov tələblərinin daha çevik tətbiq edilməsinə imkan yarada bilər. Emalçı isə əvvəlcədən xammal tədarükünü planlaşdıraraq istehsal gücündən daha səmərəli istifadə edə bilər.

Bununla belə, modelin tətbiqi müəyyən risklərdən də azad deyil. Emalçının bazarda həddindən artıq güclənməsi fermerin ondan asılı vəziyyətə düşməsinə səbəb ola bilər. Digər tərəfdən, müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməməsi də tərəflər üçün əlavə risk yaradır. Xüsusilə məhsulun keyfiyyəti, alış qiymətinə diqqət olunmalıdır. Həmçinin ödəniş müddəti ilə bağlı qeyri-müəyyənlik həm fermerin, həm də bankın mövqeyini zəiflədə bilər. Rəqəmsal məlumatlardan istifadə zamanı onların düzgünlüyü və məxfiliyi məsələsi də mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu səbəbdən müqavilələrdə qiymətin hesablanması qaydası və öhdəliklər əvvəlcədən nəzərə alınmalıdır. Həmçinin yarana biləcək mübahisələrin həlli mexanizmləri müəyyən edilməlidir [Bellemare & Bloem, 2018; Ton et al., 2018].

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bu sahədə bütün ölkələr üçün eyni şəkildə tətbiq edilə bilən vahid model yoxdur. Məsələn, Türkiyə təcrübəsində müqavilə hüququ və fermerlərin müdafiəsi daha çox ön plana çıxır. Vyetnamda dəyər zənciri və anbar maliyyələşməsi mühüm rol oynayır. Kenyada rəqəmsal məlumatlardan istifadə imkanları genişləndirilir. Niderlandda isə kooperativ mexanizmləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan üçün bu modellərdən hər hansı birini olduğu kimi tətbiq tam düzgün deyildir. Burada biz ayrı-ayrı uğurlu modelləri ölkənin mövcud institusional şəraitinə uyğunlaşdırmalıyıq. Bu baxımdan AKİA-nın faiz dəstəyi, aqrar sığorta, EKTİS və emal müqavilələrinin bir-biri ilə əlaqələndirilməsi daha real yanaşma hesab edilə bilər [Belle-

emare & Bloem, 2018; Ton et al., 2018].

Cədvəl 2. Fermer–emalçı–bank modelinin əsas üstünlükləri və riskləri

Üstünlüklər	Risiklər
Kredit riskinin azalması (müqavilə gələcək pul axını barədə əlavə məlumat verir)	Emalçının bazarda həddindən artıq güc qazanması və fermerin asılı vəziyyətə düşməsi
Fermer üçün maliyyəyə və bazara çıxışın genişlənməsi	Müqavilə şərtlərinin (keyfiyyət, qiymət, ödəniş) pozulması
Emalçı üçün sabit və planlaşdırılmış xammal bazası	Rəqəmsal məlumatların keyfiyyəti və məxfiliyi ilə bağlı problemlər
Satış riskinin və məhsul itkilərinin azalması	Müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi halları
Əlavə dəyərin formalaşması və keyfiyyət standartlarının yüksəlməsi	Tərəflər arasında məlumat asimetriyasının qalması
Dövlət dəstəyinin daha məqsədli və səmərəli istifadəsi	Kiçik fermerlərin müqavilə bağlamaqda zəif mövqedə qalması

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilib

Azərbaycan şəraitində modelin tətbiq imkanları

Azərbaycanda bu modelin yəni, üçtərəfli fermer–emalçı–bank modelinin tətbiqi üçün iqtisadi və institusional bütün imkanlar mövcuddur. Birincisi dövlət–bank əməkdaşlığının praktiki forması kimi Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyinin (AKİA) göstərmək olar. Çünki burada güzəştli kredit və faiz subsidiyası mexanizmləri yaradılmışdır. İkincisi, fermerlərin qeydiyyatı, onların əkin sahəsi və istehsal göstəricilərini özündə cəmləşdirən Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi mövcuddur. Üçüncüsü, 2026–2030-cu illər üçün Dövlət Proqramında kənd təsərrüfatının inkişafı və ixrac yönümlülüğün gücləndirilməsi prioritet məsələ olaraq müəyyən edilmişdir.

Bu amillər modelin tətbiqi üçün münbit şərait yaratmaqdadır. Lakin bir sıra məhdudiyyətlər hələ də qalmaqdadır. Kiçik fermerlərin parçalanmış strukturu və kənd yerlərində maliyyə savadlılığının aşağı olması ciddi problemdir. Həmçinin emal müəssisələri ilə fermerlər arasında uzunmüddətli müqavilə təcrübəsinin zəif inkişafı bu modelin sürətli yayılmasını çətinləşdirir. Bunları nəzərə alsaq ilkin mərhələdə modelin bütün ölkə üzrə eyni vaxtda tətbiqi mümkün deyil. Burada model seçilmiş məhsul zəncirlərində (meyvə–tərəvəz, süd və ya pambıq) pilot layihələr şəklində həyata keçirilməlidir. Pilot layihə məqsəd çatdığı təqdirdə uğur əldə olunan təcrübə digər sahələrə tətbiq olunmalıdır. Eyni zamanda modelin səmərəli işləməsi üçün müqavilələrin hüquqi bazası güclənməlidir. Bunun üçün fermerin EKTİS məlumatları bankların kredit qiymətləndirmə sistemləri ilə integrasiya olunmalıdır.

Siyasət tövsiyələri

Məqalədə aparılan təhlil əsasında dörd əsas prioritet istiqamət müəyyən edilmişdir. Birinci istiqamət EKTİS–bank məlumat integrasiyasıdır. Fermerin razılığı əsasında əkin

sahəsi, məhsuldarlıq, sığorta və satış müqaviləsi barədə məlumatların kredit qiymətləndirməsində nəzərə alınmalıdır. Bu da öz növbəsində girov əsaslı yanaşmadan məlumat əsaslı yanaşmaya keçidi asanlaşdırır. Bu zaman kredit qərarları daha sürətli qəbul olunacaqdır. Və kiçik fermerlərin maliyyəyə çıxış imkanları artacaqdır.

İkinci istiqamət 2–3 məhsul zəncirində pilot üçtərəfli maliyyələşmə mexanizminin tətbiqidir. Pilot layihələr modelin real şəraitdə nə dərəcədə işlədiyini yoxlayacaq. Bu da qarşıya çıxan praktiki problemləri müəyyənləşdirməyə imkan verəcəkdir. Nəticələr müsbət olduğu halda, modelin digər məhsul zəncirlərinə tətbiqi üçün əsas formalaşacaq.

Üçüncü istiqamət vahid risk bölüşdürmə sisteminin yaradılmasıdır. Burada faiz subsidiyası, aqrar sığorta və müqavilə təminatı əlaqələnməlidir. Lakin, əsas məqsəd bankın üzərinə düşən bütün riskləri dövlətin üzərinə keçirmək deyil. Əsas məqsəd risklərin tərəflər arasında ölçülə bilən və balanslı şəkildə bölüşdürülməsidir. Bu yanaşma dövlət resurslarından daha səmərəli istifadə etməyə və bankların kənd təsərrüfatına marağını artıracaqdır.

Dördüncü istiqamət isə standart müqavilələrdə fermer hüquqlarının aydın qorunmasıdır. Bu zaman keyfiyyət meyarları və mümkün mübahisələr nəzərə alınmalıdır. Modeldə əsasən fermerin emalçıdan həddindən artıq asılılığı azalır. Bu səbəblə, həm sosial, həm də iqtisadi dayanıqlığını gücləndirə bilər. Təklif olunan tədbirlərin nəticələri kreditə çıxış, effektiv faiz xərci, məhsul itkisi, xalis gəlir və kredit gecikmələri kimi göstəricilər əsasında ölçülməlidir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri

Tədqiqatın əsas məhdudiyyəti fermer, emalçı və bank səviyyəsində ilkin empirik informasiyanın araşdırılmamasıdır. Bu səbəbdən məqalədə irəli sürülən hipotezlər statistik olaraq yoxlanılmamışdır. Və səbəb-nəticə əlaqəsi iddia olunmamışdır. İkinci məhdudiyyət ondan ibarətdir ki, müxtəlif aqrar sahələrin (taxılçılıq, meyvəçilik, tərəvəzçilik, heyvandarlıq və s.) risk profili və pul axını xüsusiyyətləri bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Buna görə modelin bütün sahələrə eyni dərəcədə tətbiq oluna biləcəyi barədə ümumiləşdirmə aparılmamışdır. Bu məhdudiyyətlər məqalənin konseptual-metodoloji xarakterini müəyyən edir. Məqalə gələcək empirik tədqiqatlar üçün istiqamət göstərir.

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, fermer–emalçı–bank əməkdaşlığının iqtisadi səmərəliliyi yalnız maliyyənin mütləq həcmi ilə deyildir. Onun istehsal, emal, sığorta, logistika və satış mərhələləri ilə əlaqələndirilməsi vacibdir. Azərbaycan üzrə rəsmi statistikalar aqrar sektorun əhəmiyyətli iqtisadi potensiala malik olduğunu təsdiqləyir. 2025-ci ildə kənd təsərrüfatı məhsulunun ümumi dəyəri 14,19 milyard manat olduğu halda, hüquqi şəxslərə verilən aqrar kreditlərin həcmi 476,6 milyon manat təşkil etmişdir. Bu isə 3,36 faizlik nisbət deməkdir. Formal kreditləşmənin mövcud istehsal həcmi ilə müqayisədə məhdud qaldığını göstərir.

Tədqiqat nəticələri onu da ortaya qoyur ki, üçtərəfli modelin əsas üstünlüyü maliyyə resurslarının real məhsul və pul axınları ilə bağlanmasıdır. Emalçı ilə bağlanan müqavilə bank üçün fermerin gələcək satış imkanları barədə əlavə informasiya yaradır. Bu isə xüsusilə girov imkanları məhdud olan kiçik fermerlərin kredit qiymətləndirilməsində əlavə meyarların formalaşmasına şərait yarada bilər. Eyni zamanda model emalçı üçün

xammal təminatının planlaşdırılması vacibdir. Fermer üçün isə daha sabit satış bazarını təmin etmək potensialına malikdir.

Azərbaycanda belə bir modelin tətbiqi üçün müəyyən institusional baza artıq mövcuddur. AKİA-nın güzəştli maliyyələşmə mexanizmləri və aqrar sığorta imkanları nəzərə alınmalıdır. Həmçinin, EKTİS-də toplanan rəqəmsal məlumatlar üçtərəfli maliyyələşmənin qurulması üçün əlverişli zəmin yaradır. Bununla belə, yalnız kredit həcmnin artırılması kifayət etmir. Həmçinin, müqavilə münasibətləri, sığorta, rəqəmsal məlumatlar və fermer hüquqlarının qorunması vahid mexanizm daxilində əlaqələndirilməlidir.

Tədqiqatın əsas məhdudiyyəti fərdi fermer, emalçı və bank səviyyəsində ilkin empirik məlumatların olmamasıdır. Buna görə irəli sürülən hipotezlər statistik olaraq yoxlanılmamışdır. Bu məhdudiyyət məqalənin konseptual-metodoloji xarakterini müəyyənləşdirir. Məqalənin əsas töhfəsi gələcək empirik tədqiqatlar üçün ölçülə bilən çərçivə və test edilə bilən hipotezlər təqdim etməsidir. Növbəti araşdırmada fermer sorğusu, bank kredit portfeli məlumatları və müvafiq ekonometrik üsullar reallşdırılmalıdır. Bu vasitəsilə modelin təsiri kəmiyyət baxımından qiymətləndirilməlidir. Yalnız belə yoxlamadan sonra üçtərəfli modelin real iqtisadi səmərəliliyi barədə daha qəti nəticələr çıxarmaq mümkün olacaq.

Ədəbiyyat

1. Azərtac

https://azertag.az/xeber/bu_ilin_ilk_rubunde_akiya_terefinden_2480_kend_teserrufati_texnikasi_ve_avad_anliginin_satisi_maliyyelesdirilib-3564859

2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Kənd təsərrüfatı üzrə rəsmi statistik məlumatlar. (2025). <https://www.stat.gov.az>

3. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. Bank statistikasını və kreditləşmə məlumatları. (2025). Bakı. <https://www.cbar.az>

4. Barrett, C.B., Bachke, M.E., Bellemare, M.F. et al. (2012). Smallholder participation in contract farming: Comparative evidence from five countries // *World Development*. – 2012. – Vol. 40, № 4. – P. 715–730.

5. Barrett, C.B., Reardon, T., Swinnen, J., Zilberman, D. (2019). Structural transformation and economic development: Insights from the agri-food value chain revolution // *Agricultural Economics*. – Vol. 50, S1. – P. 57–69.

6. Bellemare, M.F., Bloem, J.R. (2018). Does contract farming improve welfare? A review // *World Development*. – Vol. 112. – P. 259–271.

7. Bellemare, M.F., Novak, L. (2017). Contract farming and food security // *American Journal of Agricultural Economics*. – Vol. 99, № 2. – P. 357–378.

8. Eaton, C., Shepherd, A.W. (2001). Contract farming: Partnerships for growth. *FAO Agricultural Services Bulletin* 145. – Rome: FAO. – 161 p.

9. FAO. (2012). The State of Food and Agriculture 2012: Investing in Agriculture for a Better Future. – Rome: FAO.

10. Key, N., Runsten, D. (1999). Contract farming, smallholders, and rural development in Latin America // *World Development*. – Vol. 27, № 2. – P. 381–401.

11. Miller, C., Jones, L. (2010). Agricultural value chain finance: Tools and lessons. – Rome: FAO / Practical Action Publishing. – 176 p.

12. The ecosystem approach to agricultural value chain finance: A framework for rural credit. (2023). *World Development*. – Vol. 164. – 106177.
13. Ton, G., Desiere, S., Vellema, W. et al. (2018). Contract farming for improving smallholder incomes: What can we learn from effectiveness studies? // *World Development*. – Vol. 104. – P. 46–64.
14. World Bank. (2023). *Enhancing the competitiveness of Azerbaijan agriculture*. – Washington, D.C.: World Bank.
<https://www.worldbank.org/en/results/2023/01/04/enhancing-the-competitiveness-ofazerbaijan-agriculture>

**FARMER-PROCESSOR-BANK FINANCIAL COOPERATION
IN AGRICULTURE: DEVELOPMENT POSSIBILITIES
AND ECONOMIC EFFICIENCY**

L.R.Alekberova

SUMMARY

The purpose of this article is to determine how farmer–processor–bank cooperation affects risk sharing in agricultural financing, access to finance, and the formation of added value in the value chain. From a methodological perspective, the study employs systematic literature synthesis, institutional analysis, and comparative analysis. It also evaluates official statistical indicators for Azerbaijan.

**ФИНАНСОВЫЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ФЕРМЕРОМ,
ОБРАБОТЧИКОМ И БАНКОМ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ:
ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ**

Л.Р.Алекберова

РЕЗЮМЕ

Целью статьи является выяснение того, как сотрудничество между фермером, обработчиком и банком влияет на распределение рисков в сельском хозяйстве, доступ к финансам и формирование добавленной стоимости в цепочке создания стоимости. С методологической точки зрения, в работе использованы синтез систематической литературы, институциональный анализ и сравнительный анализ. Также представлена оценка официальных статистических индикаторов для Азербайджана.

Məqalə redaksiyaya 22 sentyabr 2026 tarixində daxil olmuş, 24 sentyabr 2026 tarixində işə qəbul olunmuşdur.

ENERJİ İNVESTİSİYALARININ AZƏRBAYCANIN İQTİSADI İNKİŞAFINDA ROLU VƏ ENERJİ SEKTORUNUN TRANSFORMASIYASI

S.S.Xasayeva

Bakı Dövlət Universiteti

Bakı, Akademik Z.Xəlilov küçəsi 23

e-mail: khasayevasabina@gmail.com

Açar sözlər: enerji investisiyaları, iqtisadi artım, iqtisadi diversifikasiya, enerji sektoru, yaşıl enerji

Keywords: energy investments, economic growth, economic diversification, energy sector, green energy

Ключевые слова: инвестиции в энергетический сектор, экономический рост, диверсификация экономики, энергетический сектор, зелёная энергетика

Enerji sektoru uzun müddət Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. Neft-qaz hasilatının və enerji ixracından əldə edilən gəlirlərin artması sektorun makroiqtisadi və fiskal əhəmiyyətini gücləndirmişdir. BVF-nin 2025-ci ildə dərc etdiyi hesabatı görə, 2024-cü ildə neft-qaz sektoru nominal ÜDM-in 32,2 faizini, neft-qaz gəlirləri isə konsolidə edilmiş dövlət gəlirlərinin 52 faizini təşkil etmişdir [Beynəlxalq Valyuta Fondu, 2025].

1990-cı illərin ortalarından enerji sektoruna irihəcmli xarici investisiyaların cəlb edilməsi hasilatın genişlənməsinə və Azərbaycanın dünya enerji bazarlarına integrasiyasına şərait yaratmışdır. Bu prosesin əsas mərhələlərindən biri 1994-cü ildə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” olmuşdur. Sonrakı dövrdə enerji gəlirlərinin artması dövlətin investisiya imkanlarını genişləndirmiş, infrastruktur layihələrinin, sosial proqramların və digər iqtisadi sahələrin maliyyələşdirilməsi üçün əhəmiyyətli mənbə formalaşdırmışdır [Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi, 2025].

Enerji sektorunun inkişafı iqtisadi artımı və investisiya fəallığını dəstəkləməklə yanaşı, iqtisadiyyatın neft-qaz gəlirlərindən asılılığını da artırmışdır. Bu asılılıq dünya enerji qiymətlərindəki dəyişikliklərin ixrac gəlirlərinə, dövlət büdcəsinə və ümumi iqtisadi fəallığa təsirini gücləndirir. Buna görə enerji gəlirlərinin səmərəli idarə olunması və qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilməsi iqtisadi diversifikasiyanın mühüm şərtlərindən biridir.

Son illərin göstəriciləri iqtisadi artımın strukturunda müəyyən dəyişikliklərin baş verdiyini göstərir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən, 2025-ci ildə ÜDM-in nominal həcmi 129,1 milyard manat, real iqtisadi artım isə 1,4 faiz olmuşdur. Neft-qaz sektorunda əlavə dəyər 1,6 faiz azaldığı halda, qeyri-neft-qaz sektorunda 2,7 faiz artmışdır. Bu dinamika enerji sektorunun iqtisadi əhəmiyyətini saxlaması ilə yanaşı, qeyri-neft sahələrinin rolunun tədricən yüksəldiyini göstərir [Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2026].

2007–2015-ci illər Azərbaycanın enerji sektorunda həyata keçirilən irihəcmli layihələrin iqtisadi artıma təsirinin daha aydın müşahidə olunduğu dövrdür. Neft-qaz hasi-

latına və ixrac infrastrukturuna yönəldilən investisiyalar istehsal və ixrac imkanlarını genişləndirmiş, artan enerji gəlirləri isə dövlət investisiyalarının maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Bu proses enerji sektorunun təsirinin hasilatla məhdudlaşmayaraq, iqtisadiyyatın digər sahələrinə də ötürülməsinə şərait yaratmışdır.

Dünya Bankının məlumatlarına əsasən, 2007-ci ildə Azərbaycanda real ÜDM 25,5 faiz artmış, nominal ÜDM-in həcmi təxminən 28,4 milyard manata çatmışdır. Bu yüksək artım əsasən neft hasilatının genişlənməsi və enerji ixracından əldə olunan gəlirlərin artması ilə əlaqədar olmuşdur. Beləliklə, həmin dövrdə enerji sektoruna qoyulan investisiyalar hasilat və ixrac imkanlarını artırmaqla iqtisadi artımın əsas mənbələrindən birinə çevrilmişdir [Dünya Bankı, 2025].

Enerji gəlirlərinin dövlət büdcəsinə və investisiya xərclərinə ötürülməsi infrastruktur, tikinti, nəqliyyat və xidmət sahələrində əlavə tələb yaratmışdır. Nəticədə enerji sektorunda formalaşan maliyyə resursları dövlət investisiyaları vasitəsilə qeyri-neft sektorundakı iqtisadi fəallığa da təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı, iqtisadi artımın enerji gəlirlərindən yüksək asılılığı ölkə iqtisadiyyatının neft qiymətlərindəki dəyişikliklərə həssaslığını artırmışdır.

2015-ci ildə dünya bazarında neft qiymətlərinin kəskin azalması enerji əsaslı artım modelinin məhdudiyyətlərini üzə çıxarmışdır. Həmin ildə real ÜDM artımı 1,1 faizə qədər zəifləmiş, ümumi investisiyaların ÜDM-ə nisbəti isə 25,6 faiz təşkil etmişdir. Neft gəlirlərinin azalması dövlətin maliyyə və investisiya imkanlarına təsir göstərmiş, iqtisadi fəallığın əvvəlki dövrlə müqayisədə zəifləməsinə səbəb olmuşdur [Beynəlxalq Valyuta Fondu, 2016].

2015-ci ildə dünya bazarında neft qiymətlərinin kəskin enməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının enerji gəlirlərindən asılılığını və xarici iqtisadi şoklara həssaslığını aydın şəkildə üzə çıxarmışdır. Həmin dövrdə real ÜDM-in artım tempi 1,1 faizə qədər zəifləmiş, cari hesab balansı 2014-cü ildə ÜDM-in 13,9 faizi həcmində profisitdən 2015-ci ildə 0,4 faizlik kəsirə keçmişdir. Ümumi investisiyaların ÜDM-də payı isə 25,6 faiz təşkil etmişdir. Bu göstəricilər neft gəlirlərindəki azalmanın iqtisadi artıma, xarici iqtisadi mövqeyə və investisiya fəallığına təsirini əks etdirir [Beynəlxalq Valyuta Fondu, 2016].

Enerji gəlirlərinin azalması dövlətin maliyyə və investisiya imkanlarını məhdudlaşdıraraq qeyri-neft sektorundakı iqtisadi fəallığa da təsir göstərmişdir. BVF-nin təhlilinə görə, neft qiymətləri və dövlət investisiyaları Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun artımını müəyyənləşdirən əsas amillər sırasında yer almışdır. Bu, enerji gəlirlərində baş verən dəyişikliklərin dövlət xərcləri və investisiyaları vasitəsilə iqtisadiyyatın digər sahələrinə ötürüldüyünü göstərir.

Yeni iqtisadi şərait enerji gəlirlərinin səmərəli idarə olunmasını və iqtisadi diversifikasiyanın sürətləndirilməsini zəruri etmişdir. 2015-ci ildən sonra həyata keçirilən iqtisadi siyasətdə qeyri-neft sektorunun və özəl sahibkarlığın dayanıqlı artım mənbəyinə çevrilməsi əsas istiqamətlərdən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir. Bu yanaşma neftdən kənar sahələrin sadəcə genişləndirilməsini deyil, onların müstəqil gəlir yaratmaq, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal etmək və ixrac bazarlarına çıxmaq imkanlarının gücləndirilməsini nəzərdə tutmuşdur.

İqtisadi diversifikasiyanın davamlılığı enerji gəlirlərinin cari xərclərlə yanaşı, uzunmüddətli iqtisadi səmərə yaradan istiqamətlərə yönəldilməsindən asılıdır. Məhsuldar infrastrukturun inkişafı, insan kapitalının gücləndirilməsi, özəl investisiyaların təşviqi və ixrac yönümlü qeyri-neft istehsalının genişləndirilməsi bu baxımdan mühüm əhəmiyyət

daşıyır. Bu istiqamətlər enerji gəlirlərinin iqtisadi inkişafa təsirinin qorunmasına və ölkənin neft qiymətlərindəki dəyişikliklərdən asılılığının tədricən azaldılmasına xidmət edir [Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, 2016].

2020-ci ildən sonra Azərbaycanın enerji sektorunda investisiya istiqamətlərinin tədricən yenilənməsi müşahidə olunur. Neft-qaz layihələri sektorun əsasını təşkil etməyə davam etsə də, günəş və külək enerjisinə investisiyaların artması enerji istehsalının şaxələndirilməsini mühüm prioritetə çevirmişdir. Bu dəyişiklik enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi, elektrik istehsalında təbii qazdan asılılığın azaldılması və aşağı karbonlu enerji sisteminin formalaşdırılması məqsədlərinə xidmət edir.

Yeni mərhələnin əsası 2020-ci ildə ACWA Power və Masdar şirkətləri ilə bərpa olunan enerji layihələri üzrə əməkdaşlığın qurulması ilə qoyulmuşdur. Sonrakı illərdə 230 MVt gücündə Qaradağ Günəş Elektrik Stansiyasının istismara verilməsi, həmçinin Masdar tərəfindən Biləsuvar, Neftçala və Abşeron–Qaradağda ümumi gücü 1 000 MVt olan layihələrin icrasına başlanılması bərpa olunan enerji investisiyalarının miqyasının genişləndiyini göstərir [Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi, 2026].

Bərpa olunan enerji investisiyalarının iqtisadi əhəmiyyəti yeni elektrik istehsal güclərinin yaradılması, enerji mənbələrinin diversifikasiyası və daxili istehlakda istifadə olunan təbii qazın bir hissəsinin ixrac üçün sərbəstləşdirilməsi ilə bağlıdır. Beynəlxalq Enerji Agentliyinin qiymətləndirməsinə görə, Azərbaycanın texniki günəş enerjisi potensialı təxminən 23 000 MVt, külək enerjisi potensialı isə 3 000 MVt təşkil edir [Beynəlxalq Enerji Agentliyi, 2022].

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən, 2025-ci ildə günəş və külək elektrik stansiyalarında 769,5 milyon kVt·saat elektrik enerjisi istehsal edilmişdir. Bu nəticə bərpa olunan enerji mənbələrinin ölkənin faktiki enerji istehsalında rolunun artmağa başladığını göstərir.

Azərbaycanın enerji sektorunun perspektiv iqtisadi imkanları mövcud enerji resurslarının investisiya, texnologiya və ixrac üstünlüklərinə çevrilməsi ilə müəyyənləşir. Energetika Nazirliyinin məlumatına əsasən, ölkənin bərpa olunan enerji üzrə texniki potensialı quruda 135 QVt, dənizdə 157 QVt olmaqla ümumilikdə 292 QVt həcmində qiymətləndirilir. Quruda mövcud iqtisadi potensial 27 QVt təşkil edir ki, bunun da 23 QVt-i günəş, 3 QVt-i isə külək enerjisinin payına düşür [Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi, 2026].

Bu potensialdan iqtisadi baxımdan səmərəli istifadə edilməsi yeni istehsal güclərinin yaradılması ilə yanaşı, elektrik şəbəkəsinin yenilənməsini və enerji saxlama sistemlərinin genişləndirilməsini zəruri edir. Dünya Bankının 2025-ci ildə təsdiqlədiyi AZURE layihəsi üzrə şəbəkə infrastrukturunun gücləndirilməsi məqsədilə 173,5 milyon ABŞ dolları məbləğində IBRD krediti ayrılmışdır. Layihənin ilkin mərhələdə 384 milyon ABŞ dolları həcmində özəl investisiyanın cəlb edilməsinə və 1,8 QVt bərpa olunan enerji gücünün şəbəkəyə inteqrasiyasına şərait yaradacağı nəzərdə tutulur [Dünya Bankı, 2025].

Yaşıl enerji ixracının genişləndirilməsi sektorun gələcək iqtisadi rolunu artıran mühüm istiqamətlərdən biridir. 2025-ci ildə Azərbaycanda istehsal edilmiş 28,66 milyard kVt·saat elektrik enerjisinin 769,5 milyon kVt·saatı günəş və külək elektrik stansiyalarının payına düşmüşdür. Həmin ildə elektrik enerjisinin ixracı 1,147 milyard kVt·saat, idxalı isə 177,2 milyon kVt·saat olmuşdur. Mövcud göstəricilər ölkənin elektrik enerjisi ixracı imkanlarını təsdiqləsə də, gələcək iqtisadi səmərəlilik ixracın strukturunda bərpa olunan

enerjinin payının yüksəldilməsindən asılıdır [Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi, 2026].

Nəticə

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, enerji investisiyalarının Azərbaycanın iqtisadi inkişafındakı rolu ayrı-ayrı mərhələlərdə fərqli xarakter daşmışdır. 2007-ci ildə dünya enerji bazarındakı əlverişli şərait neft hasilatının və ixrac gəlirlərinin yüksəlməsinə, dövlət investisiyalarının genişlənməsinə və iqtisadi fəallığın artmasına imkan yaratmışdır. 2015-ci ildə neft qiymətlərinin kəskin enməsi isə mövcud maliyyə imkanlarını məhdudlaşdırmış, iqtisadi artımın enerji gəlirlərindən asılılığını və iqtisadi diversifikasiyanın sürətləndirilməsi zərurətini aydın şəkildə göstərmişdir.

2015-ci ildən sonrakı dövrdə enerji gəlirlərinin iqtisadi funksiyasında tədricən dəyişiklik baş vermişdir. Hasilat və ixrac potensialının artırılması ilə yanaşı, bu gəlirlərin iqtisadi diversifikasiyanın maliyyələşdirilməsinə yönəldilməsi də əsas prioritetlərdən birinə çevrilmişdir. 2020-ci ildən etibarən günəş və külək enerjisinə investisiyaların genişlənməsi diversifikasiya prosesinin enerji sektorunun daxili strukturunu da əhatə etməsinə şərait yaratmışdır. Beləliklə, şaxələndirmə yalnız enerji gəlirlərinin qeyri-neft sektoruna yönəldilməsi ilə məhdudlaşmamış, ənənəvi enerji modelinin bərpa olunan enerji istehsalı və yaşıl elektrik ixracı vasitəsilə yenilənməsini də əhatə etmişdir.

Bərpa olunan enerji mənbələrinin ümumi qoyuluş gücündəki payının 2030-cu ilədək ən azı 30 faizə çatdırılması hədəfi enerji sektorunda struktur transformasiyasının davam etdirilməsi üçün mühüm əsas yaradır. Lakin enerji investisiyalarının iqtisadi diversifikasiyaya faktiki töhfəsi onların yerli istehsal, mühəndislik xidmətləri, texnoloji inkişaf, özəl kapital və ixrac fəaliyyəti ilə nə dərəcədə əlaqələndirilməsindən asılı olacaqdır. Bu baxımdan, bərpa olunan enerjinin inkişafı ənənəvi enerji sektorunu əvəz edən deyil, onun iqtisadi funksiyalarını və ixrac potensialını genişləndirən istiqamət kimi çıxış edir. Nəticə etibarilə, enerji sektorunun gələcək iqtisadi rolu resursların və gəlirlərin həcmindən daha çox, onların məhsuldar kapitalla, qeyri-neft istehsalına və dayanıqlı gəlir mənbələrinə çevrilməsi səviyyəsi ilə müəyyən oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Beynəlxalq Valyuta Fondu. <https://www.imf.org/en/publications/cr/issues/2025/04/22/republic-of-azerbaijan-2025-article-iv-consultation-press-release-staff-report-and-566417>
2. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi. <https://minenergy.gov.az/az/neft/esrin-muqavilesi>
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. <https://www.stat.gov.az/news/index.php?lang=az&id=6579>
4. Dünya Bankı. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=AZ>
5. Beynəlxalq Valyuta Fondu. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2016/cr16296.pdf>
6. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. <https://static.president.az/pdf/38542.pdf>
7. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi. <https://minenergy.gov.az/az/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade>

8. Beynəlxalq Enerji Agentliyi. <https://www.iea.org/reports/azerbaijan-energy-profile/overview>
9. Dünya Bankı. <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2025/03/27/azerbaijan-to-strengthen-energy-security-and-diversify-its-energy-mix>
10. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi. <https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivi/00714>

THE ROLE OF ENERGY INVESTMENT IN AZERBAIJAN'S ECONOMIC DEVELOPMENT AND TRANSFORMATION OF ENERGY SECTOR

S.S.Khasayeva

SUMMARY

This article examines the impact of investment in the energy sector on Azerbaijan's economic development across different stages of the country's development. It analyses the effects of energy investment on energy production, export performance, and economic growth during 2007–2015. For the post-2015 period, the economic consequences of declining oil prices and the principal directions of economic diversification policy are explored. The article also considers the expansion of investment in renewable energy since 2020 and the ongoing transformation of the energy sector. The findings indicate that, while energy investment has been one of the key drivers of economic growth, its role has gradually evolved into an important factor supporting economic diversification and the green energy transition.

РОЛЬ ИНВЕСТИЦИЙ В ЭНЕРГЕТИКУ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНА И ТРАНСФОРМАЦИЯ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО СЕКТОРА

С.С.Хасаяева

РЕЗЮМЕ

В статье оценивается влияние инвестиций в энергетический сектор на экономическое развитие Азербайджана на различных этапах. Анализируется воздействие энергетических инвестиций на добычу нефти и газа, экспортные показатели и экономический рост в 2007–2015 годах. Применительно к периоду после 2015 года рассматриваются экономические последствия снижения цен на нефть и основные направления политики экономической диверсификации. Наряду с этим исследуются расширение инвестиций в возобновляемую энергетику с 2020 года и процессы трансформации энергетического сектора. Результаты исследования показывают, что энергетические инвестиции, являясь одним из основных факторов экономического роста, со временем приобрели важное значение для поддержки экономической диверсификации и перехода к зелёной энергетике.

Məqalə redaksiyaya 21 sentyabr 2026 tarixində daxil olmuş, 22 sentyabr 2026 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

AZƏRBAYCAN KƏND TƏSƏRRÜFATINDA SAHƏLƏRARASI MALİYYƏ ƏLAQƏLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ RƏQƏMSAL TƏNZİMLƏMƏ

L.R.Ələkbərova

Bakı Dövlət Universiteti

Bakı, Akademik Z.Xəlilov küçəsi 23

e-mail: lemanelekberova85@gmail.com

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, maliyyə tənzimlənməsi, sahələrarası əlaqələr, rəqəmsal maliyyə, iqtisadi diversifikasiya

Keywords: agriculture, financial regulation, intersectoral linkages, digital finance, economic diversification

Ключевые слова: сельское хозяйство, финансовое регулирование, межотраслевые связи, цифровые финансы, экономическая диверсификация

Giriş

Tədqiqatın aktuallığı: Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında kənd təsərrüfatı sənayesi mühüm rol oynayır. Qlobal dünyada kənd təsərrüfatının qarşılaşdığı əsas problemlər iqlim dəyişikliyi, resurslardan səmərəsiz istifadə və maliyyə problemləridir. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün sektorlararası əlaqələrin daha səmərəli qurulması vacibdir. Elmi baxımdan bu mövzu aqrar iqtisadiyyatın kapital və institusional strukturunun inkişafına xidmət edir. Eyni zamanda, rəqəmsal maliyyə vasitələrinin inkişafına istiqamətlənmiş yeni strategiyaların formalaşmasına şərait yaradır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri:

- Kənd təsərrüfatının sahələrarası münasibətlərinin maliyyə tənzimlənməsinin prioritet istiqamətlərinin araşdırılması;
- Sahələrarası maliyyə münasibətlərinin iqtisadi və institusional əsaslarının tədqiqi;
- Rəqəmsal maliyyə sistemlərinin tətbiqi imkanlarının araşdırılması;
- Maliyyə kooperativlərinin imkanlarının araşdırılması;
- Qanunvericiliyin mövcud ehtiyaclara uyğunluğunun təhlili;
- Effektiv maliyyə tənzimlənməsi üçün tövsiyələrin hazırlanması.

İstifadə olunan metodlar:

- Müqayisəli təhlil və sistemli metod;
- İqtisadi-statistik üsullar;
- Analitik və təsviri üsullar;
- Ədəbiyyatın və normativ materialların məzmununun təhlili.

Tədqiqat üçün verilənlər bazası:

- Azərbaycan Respublikası statistika orqanlarının rəsmi statistikasi
- Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin və aidiyyəti qurumların hesabatları;
- Dünya Bankı, FAO, IFAD və digər beynəlxalq təşkilatların analitik nəşrləri;
- Elmi nəşrlər, dissertasiyalar və tədqiqat hesabatları.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri:

- Müəyyən tədqiqat məhdudiyyətləri var:
- Bəzən rəsmi məlumatlar tam deyil və yeni deyil;
- Qeyri-rəsmi sektorlararası maliyyə münasibətlərinin statistik əsası yoxdur;
- Regionlar üzrə heterojen məlumatların müqayisəli təhlilində çətinliklər.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: Bu tədqiqat hökumət qurumları, kənd təsərrüfatı müəssisələri, banklar və kooperativlər üçün faydalı təkliflər irəli sürür. Buda öz növbəsində maliyyə axınlarının faydasını yüksəldir və iqtisadiyyatın inkişafına töhfə verir. Bu məqalə akqrar sektorun yenilikçi və innovativ maliyyə strukturuna keçidini tezləşdirə bilər.

Əsas bölmə**Cari Vəziyyətin Təhlili**

Kənd təsərrüfatı Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələnməsinin ən əsas hissələrindən biridir. Bu böyük məsuliyyət sektora bir sıra maliyyə və struktur çətinliklər gətirir:

- Torpağın sənədləşdirilməsi: Zəif sənədləşdirmə fermerlərin kredit əldə etmək imkanlarına mane olur (IFAD, 2024).
- Maliyyəyə çıxış: Kiçik fermerlərin aşağı gəlirləri bank kreditlərinə çıxışı məhdudlaşdırır (Dünya Bankı, 2023).
- İqlim dəyişikliyi: İqlim dəyişikliyi və ətraf mühitlə bağlı narahatlıqlar maliyyə riskini artırır (Reuters, 2024).

Cədvəl 1: Azərbaycanda kənd təsərrüfatının əsas problemləri və onların təsiri

Problem	Təsiri
Kiçik torpaq sahələri	Mexanizasiya və kreditləşmənin məhdudlaşması
Torpaq sənədləşdirilməsi	Kreditlərə çıxışın azalması
Maliyyə resurslarına çıxış	İnvestisiyaların və modernləşmənin ləngiməsi
İqlim dəyişikliyi	Maliyyə risklərinin artması

Mənbə: Müəllif tərəfindən AMB (2024) və World Bank (2023) əsasında tərtib edilmişdir

Torpaq sahələrinin bölünməsi əmək məhsuldarlığını azaldır və məhsulun maya dəyərini artırır. Fermerlərin kooperativ əməkdaşlığa marağının zəif olması isə resurslardan səmərəli istifadəni məhdudlaşdırır (Quliyev, 2008). Torpaq istifadəçilərinin çoxu torpaq hüquqlarını rəsmiləşdirə bilmədiyindən, banklar torpağı girov kimi qəbul edə bilmir (DVX, 2025). Buna görə də fermerlərin maliyyə imkanları yoxdur.

Burada maliyyə resurslarına çıxış, xüsusilə kiçik və orta fermerlər üçün məhduddur. Gəlirlərinin və maliyyə savadlılığının aşağı olması onların bank kreditlərindən istifadə imkanlarını azaldır. Digər tərəfdən, kommersiya bankları kənd təsərrüfatını yüksək riskli sektor hesab edir (Raza et al., 2023). İqlim dəyişikliyi kənd təsərrüfatına əlavə risklər qoyur. Aşağı su təchizatı, hava şəraitinin dəyişkənliyi, təkrarlanan daşqınlar və ya quraqlıqlar istehsalın sabitliyini pozur. Bu, öz növbəsində bankların portfelleri üzrə risk səviyyəsini artırır. Bu səbəblə iqlim dəyişikliyi ilə bağlı uyğunlaşma meexanizmləri və iqlim sığortası vacibdir (Arora, 2019).

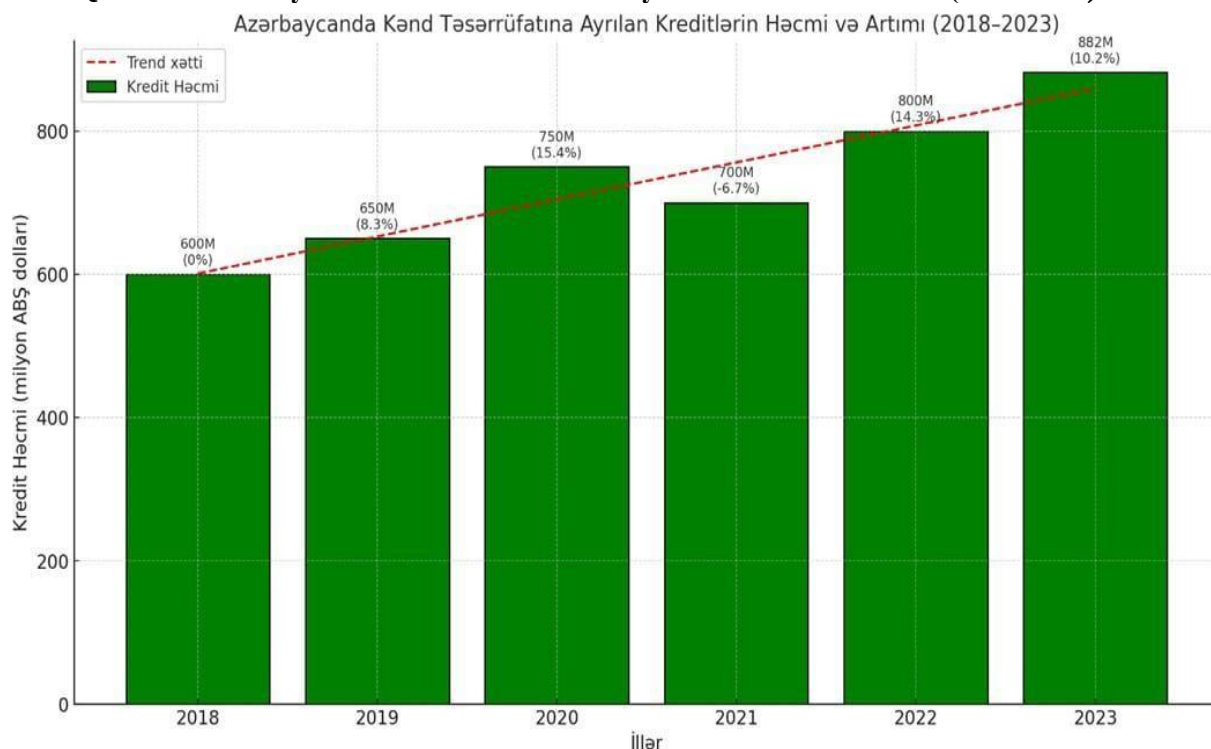
Burada maliyyə institutlarının gücləndirilməsi, kooperativ dəstək və torpaq idarəçiliyi olduqca vacibdir. Eyni zamanda, iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşmaq üçün bəzi tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Prioritet sahələr

Səmərəliliyi artırmaq üçün aşağıdakı həllər təklif olunur:

1. Siyasət islahatları (AİB, 2024).
2. Rəqəmsal inklüziv maliyyə
3. Kooperativlərin maliyyələşdirilməsi (Word Bank, 2023).
4. Yeni maliyyə alətləri: Dəyər zəncirinin maliyyələşdirilməsi və qismən kredit zəmanətləri.

Qrafik 1: Azərbaycanda kənd təsərrüfatına ayrılan kreditlərin həcmi (2018-2023)

Mənbə: Müəllif tərəfindən ARDSK (2024) əsasında tərtib edilmişdir.

Yaxşı təcrübələr

Ölkəmizdə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və yenilənməsi üçün fərqli beynəlxalq layihələr reallaşmaqdadır. Bu kontekstdə 2 yeni layihə aktualdır:

- ACIP (Kənd Təsərrüfatının Rəqabət Qabiliyyətinin Təkmilləşdirilməsi Layihəsi);
- ASAP (Kənd Təsərrüfatına Dəstək və Məsləhət Layihəsi).

1. ACIP – Kənd Təsərrüfatının Rəqabət Qabiliyyətinin Təkmilləşdirilməsi Layihəsi (Dünya Bankı, 2023)

Əsas məqsəd fermer təsərrüfatlarının rəqabət qabiliyyətini artırmaqdır. Həmçinin bu zaman maliyyə resurslarına çıxış asanlaşacaqdır. Bunlarla birlikdə, texnoloji yenilənmənin və bazarlarla integrasiyanın təşviq olunması labüddür.

Əldə edilən nəticələr:

- İxrac imkanlarının yaradılması;
- Fermerlərin gəlirlərinin artması;
- Yeni aqrotexniki üsulların tətbiqi.

2. ASAP – Kənd Təsərrüfatına Dəstək və Məsləhət Layihəsi (AİB, 2024)

Əsas məqsəd fermerlərə texniki xidmətlərin göstərilməsi və kredit mənbələrinə dəstək verməkdir.

Əldə edilən nəticələr:

- Yerli banklarla birgə 5000-dən çox kredit verilib. □ Məhsuldarlığın orta hesabla 15-20% artması.

Cədvəl 2: Azərbaycanda kənd təsərrüfatı layihələrinin nəticələri

Layihə	Müddət	Benefisiar sayı	İstehsal artımı (%)	Yeni yerləri	İş
ACIP	2013-2021	6381	69.5	1366	
ASAP	2014-2018	5000+	45.0	800	

Mənbə: Müəllif tərəfindən World Bank (2023) və ADB (2024) əsasında tərtib edilmişdir

Nəticə

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahələrarası maliyyə münasibətləri kompleks şəkildə tənzimlənə bilər. Əldə edilmiş əsas nəticələr aşağıdakı kimi sıralana bilər:

- Kooperativ institutlarının potensialı: Kiçik və orta fermer təsərrüfatlarının maliyyələşdirilməsi olduqca vacibdir. Maliyyə institutlarının yaradılması, inkişafı vacibdir. Buda öz növbəsində sosial kapitalın artmasına yardımçı olacaq.
- Sektorlararası əlaqələrin potensialı: Kənd təsərrüfatı, sənaye və kommersiya kimi sahələr arasında əlaqələrin yaradılması və inkişafına nail olmaq. Həmçinin, yeni məhsul və xidmətlər formalaşmalıdır. Bütün bunlar ümumi iqtisadiyyatda kənd təsərrüfatı sahəsinin payının artmasına təsir göstərəcək.
- Tənzimləmənin institusional modernləşdirilməsi: Kredit siyasətinin sistemləşdirilməsi burada əhəmiyyətli rol oynayır. Həmçinin torpaq mülkiyyəti qeydiyyat sisteminin formalaşdırılması şərtidir. Bütün bunlar investisiya mühitinin güclənməsinə səbəb olacaqdır.

Təkliflər:

- 1) Rəqəmsallaşmanın inkişafı.

Kənd yerlərində yüksək sürətli internet və mobil maliyyə xidmətləri ilə təmin edilməlidir. Fermerlərin texnologiya biliyinin artırılması üçün təlim proqramları həyata keçirilməlidir.

- 2) Dövlət tənzimləməsinin təkmilləşdirilməsi.

Fermerlərə subsidiyalar və güzəştli kredit imkanları artırılmalıdır. Hökumətin zəmanətli kredit proqramı daha da inkişaf edilməlidir. Bütün bunlarla yanaşı, torpaq hüquqları ilə bağlı məlumatlar tam olaraq elektron sistemlərdə olmalıdır.

- 3) Maliyyə institutlarının inkişafı.

Dövlət zəmanətləri və vergü güzəştlərindən istifadə olunaraq aqrar sektor üzrə bankların fəaliyyəti artırılmalıdır. Maliyyə və təlim proqramlarının formalaşması ilə birlikdə fermer kooperativlərinin inkişafına nail olunmalıdır.

- 4) Sektorlararası inteqrasiyanın gücləndirilməsi.

Dövlət və özəl sektor arasındakı əlaqələrin gücləndirilməsi ilə kənd təsərrüfatı-sənaye komplekslərinin inkişafına nail olunmalıdır. Aqrar məhsulların bazarlara çıxışını asanlaşdırmaq üçün nəqliyyat, emal və depolama infrastrukturunu gücləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). Kənd təsərrüfatı statistikasını. <https://www.stat.gov.az>
2. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi Yanında Dövlət Vergi Xidməti (2025).
3. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. (2024).
4. Quliyev, R.M. (2008). *Torpaq bazarı və torpaq ehtiyatlarının idarə edilməsi*. II cild.
5. Arora, N. (2019). Impact of climate change on agriculture production and its sustainable solutions. *Environmental Sustainability* 2(2) DOI:10.1007/s42398-019-00078-w
6. Asian Development Bank. (2024). Azerbaijan: Financial sector assessment. <https://www.adb.org/publications/azerbaijan-financial-sector-assessment>
7. Raza, A., et al. (2023). Financial Literacy and Credit Accessibility of Rice Farmers in Pakistan: Analysis for Central Punjab and Khyber Pakhtunkhwa Regions. *Sustainability*, 2023, 15(4), 2963; <https://doi.org/10.3390/su15042963>
8. Reuters. (2024). Hopes for food and agriculture finance fall on stony ground in Baku. <https://www.reuters.com/sustainability/land-use-biodiversity/analysis-hopes-foodagriculture-finance-fall-stoney-ground-baku-2024-12-13/>
9. U.S. Commercial Service. (2023). Azerbaijan: Agriculture market overview. <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/azerbaijan-agriculture>
10. World Bank. (2023). Enhancing the competitiveness of Azerbaijan's agriculture. <https://www.worldbank.org/en/results/2023/01/04/enhancing-the-competitiveness-ofazerbaijan-agriculture>

IMPROVING INTERSECTORAL FINANCIAL LINKAGES IN AZERBAIJAN'S AGRICULTURE AND DIGITAL REGULATION

L.R.Alekberova

SUMMARY

The main objective of this study is to analyze the existing system of financial regulation of intersectoral relations in Azerbaijan's agriculture. At the same time, the study aims to identify the main directions for increasing efficiency. The study conducted an economic analysis of statistical data, as well as a comparison with advanced international practices. The analysis showed that existing financial regulation instruments (subsidies, concessional loans, insurance, etc.) play a supportive role in the agricultural sector of Azerbaijan.

**УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕЖОТРАСЛЕВЫХ ФИНАНСОВЫХ
СВЯЗЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ
И ЦИФРОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ**

Л.Р.Алекберова

РЕЗЮМЕ

Основной целью этой статьи является анализ существующей системы финансового регулирования межотраслевых связей в сельском хозяйстве Азербайджана, а также определение основных направлений растущей эффективности. Проведен экономический анализ статистических данных и сделано сравнение с передовыми мировыми показателями. Анализ показал, что существующие инструменты финансового регулирования (субсидии, концессионные займы, страхование и т.д.) играют вспомогательную роль в сельском хозяйстве Азербайджана.

Məqalə redaksiyaya 22 sentyabr 2026 tarixində daxil olmuş, 29 sentyabr 2026 tarixində işə çapa qəbul olunmuşdur.

XARİCİ DİL MƏNİMSƏNİLMƏSİNDƏ MOTİVASİYANIN ROLU VƏ NÖVLƏRİ VƏ MÜXTƏLİF MOTİVASİYA NƏZƏRİYYƏLƏRİ

Ş.Ş.Cəfərova

Bakı Dövlət Universiteti

Bakı, Akademik Z.Xəlilov küçəsi 23

e-mail: shebnem.ceferova.97@gmail.com

Açar sözlər: motivasiya, integrativlik, nəzəriyyə, dil mənimsənilməsi, dil qrupu

Keywords: motivation, integrativity, theory, language acquisition, language group

Ключевые слова: мотивация, интегративность, теория, освоение языка, языковая группа

Giriş

Motivasiya öyrənmə üçün bir arzu növüdür. Öyrənmə mühitində xarici dil öyrənmək üçün öyrənənlərin ilk öncə həmin dili öyrənmələri üçün arzularının olması vacibdir. Dörneyi vurğulayırdı ki, motivasiya xarici dili öyrənməyə başlamaq üçün əsas səbəb və daha sonrakı uzun və çox vaxt isə yorucu olan öyrənmə prosesini davam etdirmək üçün hərəkətverici qüvvədir. Bundan əlavə, xarici dil mənimsənilməsini əhatə edən bütün digər amillər müəyyən səviyyədə motivasiyanın mövcudluğunu qəbul edir. Kifayət qədər motivasiya olduqda ümid edilir ki, hətta minimal bacarıqları olan fərdlər də uzunmüddətli məqsədlərə nail ola bilər. Motivasiya istənilən məqsədə çatmaqda əsas faktor hesab olunur. Bu çox vacib bir faktordur ki, hər bir təhsillə bağlı öyrənmə prosesində, xüsusilə də xarici dil öyrənilməsində müsbət təsiri vardır.

Motivasiyanın tərifı

Motivasiya çoxşaxəli bir konstruktur, psixologiya və digər elmlərin nümayəndələri ona müxtəlif təriflər verirlər. Dörneyi motivasiyanın dəqiq tərifı barədə belə bir fikir irəli sürürdü. Onun fikrincə, baxmayaraq ki, motivasiya həm təhsil, həm də tədqiqat kontekstlərində tez-tez istifadə edilən bir termindir, bu anlayışın dəqiq mənası ilə bağlı ədəbiyyatda razılığın olmaması olduqca təəccüblüdür. Bəzi tədqiqatçılar bunu motivasiya ilə bağlı digər anlayışlar ilə əlaqəli şəkildə şərh edirlər. Başqa sözlə, buna bir-biri ilə çox ortaqlıq cəhəti olmayan geniş spektrli anlayışları özündə cəmləşdirən ümumi bir *çətir* termin kimi yanaşırlar. Bəzən aparılan tədqiqatların nəticələrindəki fərqliliklər motivasiya anlayışının və onunla əlaqəli konstruktların fərqli şəkildə şərh edilməsi ilə izah edilə bilər. Davranışçı (behaviorist) yanaşma çərçivəsində *cəhd* dincəlmə (istirahət) vəziyyətindəki orqanizmin dinamik bir hala keçirilməsi başa düşülür. Bu yanaşma çərçivəsində heyvanlar üzərində aparılan araşdırmaların nəticələri insanlarla ümumiləşdirilir. Fərdləri hədəfə çatmağa təşviq etmək üçün bu yanaşmadakı əsas ünsür mükafat sistemidir.

Daha sonralar motivasiyaya verilən tərif koqnitiv dəyişiklikdən təsirlənmişdir. Piaget tərəfindən formalaşdırılan koqnitiv inkişaf nəzəriyyəsində motivasiya fərdin zehni quruluşunun daha mürəkkəb və fərqliləşmiş inkişafına doğru anadangəlmə, şüursuz bir

cəhd olaraq başa düşülür. Maraqların behaviorizmdən kognitiv nəzəriyyələrə dəyişməsi fokusu nə sualından niyə sualına çevirmişdir. Bu dəyişiklikdən təsirlənərək behavioristik terminlərdəki stimül, istək və güdü kimi konseptlərin yerinə koqnitiv nəzəriyyələrdəki instrumentallıq, integrativlik, oriyentasiya tutmuşdur, bunların hər biri fərdi fərqliliklər tədqiqatlarında əhəmiyyətli bir konstrukta çevrilmişdir. Müasir motivasiya təriflərində bu strukturlar nəzərdə tutulurlar. Gardnerin motivasiya konsepti ilə əlaqəli ifadəsi; cəhd, istək, arzu davranışların səbəbi və xarici bir dil öyrənilməsi ilə əlaqəsi olan afektivlik ilə bağlıdır. Yəni xarici dil mənimsənilməsində motivasiya dil öyrənən şəxsin müəyyən bir hədəfə çatmaq üçün nə qədər cəhd göstərdiyini — instrumental motivasiya və ya hədəf cəmiyyətin ayrılmaz bir üzvü olmağı nə qədər istədiyini — integrativ motivasiya ifadə edir. Bu hədəfə çatma arzusuna sahib olmaq və buna nail olmaq üçün cəhd göstərmək motivasiyanın ilkin şərtlərindəndir. Xarici dili öyrənməyi sevən birinin motivasiyalı olduğunu deyə bilmərik, lakin bunu etmək üçün səy göstərən və çalışan bir şəxsin motivasiyalı olduğunu deyə bilərik. Yalnız həmin vaxt onun xarici dil öyrənməyə motivasiyalı olduğunu demək mümkün olacaqdır. Buna görə də motivasiya konsepti sadə bir konstruktor deyildir və sadəcə tək bir ölçü ilə, məsələn sadəcə bəyənmələr və ya bəyənməmələr ilə ölçülə bilməz.

Gardner bir fərdi motivasiyalı olan bir şəxs olaraq adlandırmaq üçün cəhd və arzunu ilkin şərt olaraq qəbul edir. Cari xarici dil mənimsənilməsi motivasiya tədqiqatlarında meyl motivasiyanı sıfırdan güclüyə doğru bir davamlılıq (kontinuum) üzərində yer alan motivlərin kümulyativ bir gücü olaraq tərif edir. Motivasiyanı bir kümulyativ güc olaraq görməyin əhəmiyyətini vurğulayan Dörneyi araşdırmaların öyrənən xüsusiyyətlərini modulyar bir tərzdə, yəni fərqli kimlik faktorları baxımından konseptləşdirmək yerinə *bütünlər* olaraq hərəkət edən daha yüksək səviyyəli idrak, duyğu və motivasiya birləşmələrini müəyyənləşdirərək sistematik bir yanaşma sərgiləməyə cəhd etməsinin vacibliyini müdafiə edir. Xarici dil mənimsənilməsindəki bu cür mürəkkəb integrativliyə bir nümunə Dörneyinin ideal və olunmalı olan mənlilər konseptidir. Dörneyi xarici dil motivasiyasının bu geniş konstruktuna əsaslanaraq yeni bir xarici dil motivasiya mənlilik sistemi təklif edir. Motivasiyanın bu yeni şərhini üç ölçüdə ibarətdir: 1) İdeal ikinci dil mənliliyi (Ideal second language self) şəxsin gerçək və ideal mənliliyi (özü) arasındakı fərqi azaldaraq ikinci dili səriştəli bir ikinci dildə danışan olmaq məqsədi ilə öyrənməsində güclü bir motivasiya qaynağıdır; 2) Olunmalı olan ikinci dil mənliliyi (Ought to second language self) dil öyrənən şəxsin çatmaq istədiyi mümkün mənlilik (öz) və ya nəticə mənliliyini ifadə edir. Bu hal müxtəlif vəzifələr, məcburiyyətlər və məsuliyyətlər ola bilər; 3) İkinci dili öyrənmə təcrübəsi - birbaşa öyrənmə mühiti və dil öyrənən şəxsin təcrübəsi ilə əlaqəli olan vəziyyətləri əhatə edir.

Salvin motivasiyanı zaman keçdikcə davranışı aktivləşdirən, yönəldən və uzun müddət qoruyub saxlayan bir daxili proses kimi müəyyən etmişdir. Motivasiya stabil (dəyişməz) deyil. O kontekstdən asılı olaraq və zaman keçdikcə dəyişir. Reece və Walker bildirirlər ki, motivasiya xarici dil öyrənmə prosesində əsas amildir. Onlar vurğulayırlar ki, aztəminatlı (yəni, imkanları məhdud olan), lakin yüksək motivasiyalı şagirdlər yaxşı motivasiya olmamış daha ağıllı şagirdlərdən daha böyük müvəffəqiyyətlər əldə edə bilərlər. Bəzən də şagirdlər yüksək motivasiya ilə gəlirlər və burada müəllimin rolu şagirdlərin motivasiyasını qoruyub saxlamaq və artırmaqdır. Ellis motivasiyanı öyrənənlərin xarici dili öyrənmək ehtiyacı və ya istəyi səbəbindən bu dili mənimsəmək üçün etdikləri cəhd kimi dəyərləndirir. Gardner cəhd və arzunu hər hansı bir fərdi motiva-

siyalı insan adlandırmaq üçün ön şərtlər kimi qiymətləndirir. O təklif edir ki, öyrənənlərin niyə motivasiyalı olduğunu anlamaq üçün öyrənənlərin nəyə nail olmaq istədiklərini və ya dil öyrənmə məqsədlərini anlamaq vacibdir. Müasir xarici dil motivasiya tədqiqatlarında motivasiyanı sıfırdan güclüyə doğru bir kontinuumda, yəni kəsilməz ardıcılıqda yer alan motivlərin toplanaraq artan qüvvəsi kimi təyin etmək meylə mövcuddur (Dörneyi, 2005).

Motivasiya modelləri

Gardnerin modeli. Rotta görə Gardner motivasiyaya fokuslanan öncü tədqiqatçılardan biridir. O məqsəd, məqsədə çatmaq üçün səy-tələb edən davranış, məqsədə çatmaq üçün arzu və məqsədə qarşı müsbət münasibətlər kimi motivasiyanın dörd aspektini müəyyənləşdirərək motivasiyanı tərif etməyi seçmişdir. Məqsədlər stimullardır ki, motivasiyanı artırır. Bununla belə məqsəd motivasiyanın mütləq şəkildə ölçülə bilən komponenti deyildir. Gardner daha sonra oriyentasiya kimi müəyyən etdiyi xarici dil tədqiqatları üçün səbəbləri təsnif etməyə fokuslandı. O tədqiqatı vasitəsilə iki əsas oriyentasiya aşkar etdi: bunlar integrativ və instrumental oriyentasiyalardır (yönelimlər). Bu araşdırma modelini tətbiq etməkdə diqqət bəzən fərdi (böyüdülmüş) miqyasda yönəldilir. Məsələn, öyrənmə mühitinə (şəraitinə) olan münasibət, motivasiyanın intensivliyi və s. Bəzən isə diqqət mərkəzində komponentlərin birləşməsi olur. Məsələn, integrativ motivasiyanın ümumi balını əldə etmək üçün integrasiya olunma balları, öyrənmə mühitinə olan münasibət və ya motivasiya.

Dörneyinin modeli. Rotta görə Gardnerin integrativliyə fokuslanması əksinə, Dörneyi bəyan edirdi ki, xarici dil mühitində instrumental oriyentasiya öyrənənlər üzərində daha çox təsirə sahib ola bilər. Dörneyi öyrənmə prosesini üç mərhələyə bölür və incələyirdi. İlk mərhələ ilkin motivasiyanın yaradılmasıdır. Bura şagirdləri nə öyrənəcəkləri barədə necə həyəcanlandırmaq daxildir. İkinci mərhələ motivasiyanın saxlanması və mühafizə edilməsidir. İlk başda yaranan motivasiya qorunub saxlanılmalıdır. Əks halda o üzə çıxma bilməyəcək və məqsədə nail olunmayacaq. Üçüncü mərhələ müsbət özünü analiz, özünə baxışdır. Şagirdlər öz məqsədlərinə gedən yolda bir sıra tapşırıqları tamamladıqca onlar gərək özləri və öz təcrübələri barədə müsbət şəkildə fikirləşsinslər. Bu yolla onlar təslim olmadan davam edə bilərlər.

Motivasiyanın növləri

Bernarda görə bir sıra nəzəriyyələr və təsnifatlar ümumilikdə akademik motivasiyanın və xüsusilə də xarici dil motivasiyasının anlaşılmasına töhfə vermişdir. Bura sosial-psixoloji period ərzində təqdim olunan integrativ motivasiya nəzəriyyəsi, həmçinin öz müqədaratını təyin etmə nəzəriyyəsi, onun uzantıları, yəni genişləndirmələri və idraki-situativ mərhələdə inkişaf etdirilən daxili və xarici motivasiyanın ümumi təsnifatları, kateqoriyaları daxildir.

Instrumental və integrativ model

Xarici dil öyrənənlər həmin dilin yerli daşıyıcılarını tanımaqda və hədəf dillə necə yaşamaq lazım olduğunu əsas məqsədini anlamaqda maraqlıdırlar. Öyrənənlərin motivasiyası xarici dildə anlamaq, yazmaq və danışmaq bacarıqlarını artırmaq və daha çox məlumat əldə etmək üçün necə hazır və həvəsli olduqlarını təyin edir (Engin, 2009). Dil öyrənmə sahəsində səciyyəvi (tipik) model integrativ və instrumental motivasiya arasında bölünmədir. Əgər hər hansı bir şəxs ilk növbədə müəyyən xarici dili iş əldə etmək və ya

hər hansı bir akademik tələbi yerinə yetirmək üçün öyrənsə, həmin şəxs instrumental motivasiya tərəfindən təsirlənir. Başqa sözlə, instrumental motivasiya dili karyerada yüksəlmək, iş tapmaq və ya texniki mətnləri oxumaq kimi müəyyən bir məqsədə çatmaq üçün bir vasitə olaraq öyrənmək həvəsini ifadə edir. Lakin, integrativ motivasiya digər birliklər, icmalar tərəfindən qəbul edilmək arzusu ilə əlaqədardır. Loewen və Reinders izah edir ki, instrumental motivasiya xarici dil öyrənilməsindən nəticələnə biləcək maddi mənfəətlərin dərk edilməsindən qaynaqlanan həvəsi və ya müəyyən bir hədəfə çatma ehtiyacını əks etdirir. Instrumental motivasiya imtahandan keçmək, maliyyə mükafatları, yaxşı mövqe və ya məktəb tələbini yerinə yetirmək kimi xarici məqsədlərdən irəli gələn motivasiya ilə əlaqələnen bir qrup amillər daxildir (Williams & Burden, 1997). Integrativ motivasiyanın sıxılıqla ciddi sürətdə və xarici dil öyrənmə maliyyəti ilə əlaqədar olduğu hesab olunur.

Zareian və Jodaei integrativ motivasiyanı xarici dil mənimsənməsində bir çox motivasiya araşdırmalarının başlıca hədəfi, diqqət mərkəzi kimi müəyyən edirlər. Bu integrativ motivasiya konseptinə artan diqqəti göstərir. Integrativ motivasiya öyrənənlərin özlərini xarici bir dil qrupunun mədəniyyətinə integrasiya etməyə çalışanda və ya arzulayanda baş verir. Bu hədəf icmanın dəyərlərinə və mədəni məsələlərinə olan maraqları səbəbindən ikinci bir dili öyrənən tələbələrə xarakterizə edir. Integrativ motivasiyalı öyrənənlər hədəf dili öyrənmək istəyirlər, beləliklə onlar həmin dildə danışan insanları tanıya və başa düşə bilirlər, eyni zamanda onların mədəniyyətinə qarışa bilirlər. Integrativ motivasiya başqa bir dil icması ilə ən azı eyniləşməyə, yəni özünü onlardan biri kimi hiss etməyə açıqlığı ifadə edir. Dörneyi bildirir ki, geniş mənada integrativ motivasiya xarici dil qrupuna qarşı müsbət şəxslərarası və ya affektiv meyillilik və həmin icmanın dəyərli üzvləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaq və hətta onlarla oxşar olmaq istəyi ilə əlaqədardır. Bu açıqlıq və digər mədəni cəmiyyətlərə, onların dəyərlərinə, kimliklərinə və həyat tərzlərinə qarşı hörmət mənasını verir. Dörneyinin motivasiya modeli dil səviyyəsi, öyrənənin səviyyəsi və öyrənmə situasiyası səviyyələrində təsnif edilir. Dil səviyyəsi mədəniyyət, cəmiyyət və onunla əlaqəli dəyərlər və faydalar daxil olmaqla xarici dilin aspektlərini ifadə edir. Fərdi səviyyə (miqyas) dil öyrənənlərin sinifdə təqdim etdikləri öyrənən xüsusiyyətlərindən ibarətdir. Bununla belə öyrənmə situasiyası sinif mühiti, müəllim, öyrənmə konteksti, öyrətmə metodları, sinif yoldaşları və müəllim şəxsiyyəti daxil olmaqla müxtəlif amilləri əhatə edir. Eyni zamanda Horwitz qeyd edirdi ki, integrativ motivasiya şəxsi səylə (cəhdlə) başlayır və hədəf dilin daşıyıcılarını tanımaq arzusu ilə davam edir. Öyrənənin öyrənmə məqsədi və fəaliyyəti yeni bir şey öyrənməkdir.

Daxili və xarici model

Motivasiya sahəsində Ryan və Deci tərəfindən təqdim edilən öz müqəddəratını təyin etmə nəzəriyyəsi kimi digər bir konsepsiya mövcuddur. Nəzəriyyə bir əməli və ya nailiyyəti gücləndirən fərqli əsaslandırılmalara, səbəblərə və ya hədəflərə uyğun olaraq motivasiyanın müxtəlif növlərini təsnif edir və fərqləndirir. Bu nəzəriyyəyə uyğun olaraq ən əsas fərq daxili və xarici motivasiya arasındadır. Bernarda görə daxili motivasiya daha sonra üç ayrı hissələrə bölünür: bilik üçün (tapşırıqları ideyaları araşdırmaq və yeni şeyləri bilməyin daxili həvəsi üçün etmək); nailiyyət üçün (məqsədə nail olma və ya tapşırıqda ustalaşma ilə əlaqəli həzz); və stimullaşdırma üçün (həyəcan və həzz kimi hisslər) motivasiya. Noels də bu fikri dəstəklənmiş və bildirmişdir ki, öz müqəddəratını təyin etmə nəzəriyyəsinin bir alt şkalası olan daxili motivasiyanın üç növü mövcuddur: a) daxili moti-

vasiya biliyi (məsələn, yeni şeyləri bilmə həvəsi); b) daxili motivasiya nailiyyəti (məqsədlərə nail olma həvəsi) və c) daxili motivasiyanın stimullaşdırması (tapşırığı edəndə həzz). Daxili motivasiyadan fərqli olaraq xarici motivasiya öz müqəddəratını təyin etməməkdən öz müqəddəratını təyin etməyə doğru uzanan bir kontinuum üzərində yer alır. Başqa sözlə, öz müqəddəratını təyin etmə nəzəriyyəsində motivasiya kontinuumunda üç kateqoriyada- könülsüzlükdən passiv uyğunlaşmaya, fəal şəxsi öhdəliyə- təsnif edilir. Xarici motivasiya dil öyrənmə üçün sosial mühitdən gələn təzyiq və ya mükafatları əks etdirir. Xarici motivasiyalı öyrənənlər daha yaxşı peşə mükafatları əldə etmək, müəllim tərəfi və ya qəbul olunma və ya hətta kiminsə yaxşı öyrənən olduğunu sübut etməyi məqsəd kimi qoyurlar.

Buna baxmayaraq, xarici motivasiyanın xüsusiyyəti budur ki, o müəyyən bir xarici təzyiqin olduğunu göstərir ki, həmin təzyiq ortadan qalxdıqda dil öyrənənlərin xarici dili öyrənməkdən əl çəkməsi ilə nəticələnə bilər. Digər tərəfdən xarici motivasiya müəyyən hədəfə nail olmaq üçün bir vasitə və ya üsul kimi iş və ya fəaliyyət etmək motivasiyasıdır. Xarici motivasiyalı öyrənənlər hər hansı bir tapşırığı və ya fəaliyyəti ona görə öhdələrinə götürürlər ki, öz töhfələrinin hörmət, müəllimin rəğbəti kimi arzulanan nəticələrə gətirib çıxaracağına və ya cəzadan yayınmağa kömək edəcəyini düşünürlər.

Motivasiya və motivasiya etmə

Qeyd etmək vacibdir ki, motivasiya bir çox cəhətdən motivasiya etmə konsepsiyasından fərqlənir. İlk araşdırmalar daha çox birinci konsepsiya ilə əlaqəli olsa da, son araşdırmalar daha çox ikincisini vurğulayır. Crookes və Schmidt öyrənənləri motivasiya etməyi yeni tədqiqat mövzularından biri olaraq dəyərləndirirlər. Motivasiya etmə insanın həm özü ilə, həm də başqaları ilə (yəni, müəllimlər və yoldaşları ilə) edə biləcəyi bir şeydir və fərd necə motivasiya edilə bilər? sualı ilə maraqlanır. Qardnerin motivasiyaya baxışı ilə Dörneyinin baxışı fərqlidir. Birincisi, (Gardner) motivasiya ilə maraqlanarkən Dörneyi fərddi, individual fərqliliklərin bir konstrukturu olaraq motivasiya etmə ilə maraqlanır. Gardnerin motivasiya etmə haqqında şərhinə çox nadirən rast gələ bilərik. Gardner üçün motivasiya etmə öyrənənlərin dil öyrənmə mühitindəki münasibətlərini müsbət hala çevirməyə bərabərdir. Əgər öyrənənlərin münasibətləri müsbətdirsə, digər hər şey bərabər olduqda dillə əlaqəli təcrübənin xoş keçəcəyi və öyrənənlərin davam etmək üçün təşviq ediləcəklərini proqnoz etmək məntiqlidir (Gardner, 1988).

Bu tədqiqata əsaslanaraq müəllimlər (öyrədənlər) öyrənənləri necə motivasiya edə bilirlər? Dörneyi dil sinfi üçün bir sıra strategiyalar təklif edir. Bu strategiyaların effektivliyi eksperimental tədqiqatlarla sübut edilməli olsa da, Dörneyi şüurlu bir şəkildə yaradıcı metodlar istifadə edərək öyrənənin motivasiyasının artırılma biləcəyinə şübhə yoxdur deyərək ifadə etmişdir. Motivasiyanın təhsil üzərindəki təsirlərinə diqqət yetirdikdə, Dörneyi strukturlaşdırılmamış xarici dil mənimsənilməsinin effektivliyini artırma biləcək materialların yaradılmasına kömək edən sahələri müzakirə etmişir. Birinci sahə motivasiya strategiyalarının formalaşdırılması ilə əlaqəlidir. İkinci sahə isə öyrənənlərə öyrənmənin emosional şərtlərini şəkilləndirən motivasiya strategiyalarına nəzarət etmədə köməkçi olmaq üçün müəllimləri və yoldaşları əhatə edir. Burada öyrənənlərin müəllimlər və ya yoldaşlar deyil, öz subyektiv öyrənmə proseslərinə daxil olmalarını təmin etmək motivasiya strategiyalarının məsuliyyəti halına gəlir. Ancaq öz-özünü motivasiya etmə strategiyalarını formalaşdırarkən unutmamalıyıq ki, öyrənənlərin öz motivasiya meyillərini

avtomatik olaraq sahiblənməyəcəklərini, əksinə bu prosesdə dəstəklənməyə ehtiyac duyduqlarını bilmək vacibdir. Son sahə isə müəllim motivasiyasının araşdırılmasıdır ki, bu prosesdə müəllim davranışı və motivasiya strategiyalarının araşdırılması sahəsində olduqca göz ardı edilmiş bir mövzudur. Buna müəllim davranışının və onların sinifdə istifadə etdiyi motivasiya strategiyalarının tədqiq edilməsi və həmçinin özlərinin eyni anda həm motivasiya təmin edən, həm də necə motivasiyalı ola biləcəklərini bilmələri daxildir. Dörneyi bütün bir bölümü müəllimin motivasiyası mövzusunda həsr etmişdir. Dörneyi ikinci dil sahəsində müəllimin rolu və bu mövzu haqqında ümumi olaraq təhsil psixologiyasında çox az araşdırma həyata keçirilmişdir deyə bildirir. Müəllif bir tətbiq edən (müəllim) olaraq motivasiya etmənin motivasiyanın pedagoji bir nəticəsi, tətbiqi olduğunu və birincisinin ikincisindən daha önəmli olduğunu ifadə edir. Dil sinifində daha yaxşı öyrənmə ilə nəticələnən şey müəllifə görə mücərrəd bir konsept olaraq motivasiya deyil, motivasiyanın tətbiqi, yəni motivasiya etməkdir.

Xarici dil mənimsənilməsində motivasiyanın əhəmiyyəti

Ellis ifadə edir ki, dil öyrənilməsində heç bir individual fərqlilik faktoru motivasiyaya qədər diqqət çəkməyib. Tədqiqatçılar üçün motivasiyanın əhəmiyyəti mövzusunda Dörneyi 1990-cı illərdə təxminən 100 araşdırmanın yayımlandığını irəli sürür. Gardner və həmkarları xarici dil öyrənilməsində münasibət, motivasiya və oriyentasiyanın rolu ilə bağlı etdikləri araşdırmaların bir meta-təhlilində Masgoret və Gardner on mindən çox iştirakçını əhatə edən 75 müstəqil araşdırmaya sitat gətirmişlər. Gardner motivasiyanı yeni bir dil öyrənilməsində ən təsirli tək amil olaraq müəyyənləşdirir. Fərqli tədqiqatçılar motivasiyanın əhəmiyyətini çox fərqli şəkillərdə müdafiə edirlər. Belə görünür ki, motivasiya olunmuş öyrənənlərin dil siniflərinə gediyaından keçmə ehtimalı daha yüksəkdir. Başqa sözlə yüksək səviyyədə motivasiya olunmuş öyrənənlər sinif içindəki fəaliyyətlərdə iştirak edirlər və motivasiya olunmuş öyrənənlər də belə edirlər. Pulvermuller və Schumann bir dilin tam olaraq öyrənilməsinin ancaq iki şərtin yerinə yetirilməsi halında təmin edilə biləcəyini müdafiə edirlər: öyrənən dili öyrənmək üçün motivasiyalı olmalıdır və öyrənən qramatik bilik əldə etmək bacarığına sahib olmalıdır. Motivasiya barəsində eddieson şərhində Ellis bu iki konstrukturu *iki böyük* (yəni dil qabiliyyəti və motivasiya) olaraq dəyərləndirir və bunların xarici dil mənimsənilməsində fərdi fərqliliklərə töhfə verən əsas psixoloji faktorlar olaraq təsdiq edildiyini təklif edir.

Bir xüsusiyyət olaraq dil qabiliyyəti dəyişdirilə bilməz olduğundan, digər hər şey bərabər olduğunda xarici dil mənimsənilməsinə təsir edən fərdi fərqliliklərin ən effektiv faktoru olaraq motivasiya qəbul edilir. Dövrümüzün öndə gedən dil münasibəti tədqiqatçılarından biri olan Dörneyi motivasiyanın qabiliyyət qarşısındakı əhəmiyyəti haqqında bunları ifadə edir: *Motivasiya xarici dil öyrənilməsini başlatmaq üçün əsas impulsu (təkanı) və daha sonra uzun və adətən yorucu olan öyrənmə prosesini davam etdirmək üçün hərəkətverici qüvvəni təmin edir.* Əslində, xarici dil mənimsənilməsinə daxil olan digər bütün amillər müəyyən bir dərəcədə motivasiyanı ilkin şərt olaraq qəbul edir. Yəni qabiliyyət fərqlilikləri nə olursa olsun, kifayət qədər motivasiya olmadan bir çox öyrənən bir xarici dildə ustalaşa bilməz görünür, və kifayət qədər motivasiya olmayanda ən nəzərəçarpan bacarıqlara sahib öyrənənlər belə uzunmüddətli hədəflərə çata bilməzlər. Digər tərəfdən yüksək motivasiya xarici dil öyrənilməsindəki vacib əksiklikləri bərpa edə bilər. Bu əksikliklər (çatışmazlıqlar) dil qabiliyyətindən və ya fərdin ikinci bir dil öyrəndiyi situasiyadan qaynaqlana bilər. Motivasiyanın əhəmiyyəti üzərinə Rast moti-

vasiya sahəsində böyük miqdarda araşdırma edildiyini və bunun xarici dil öyrənilməsi üçün niyə bu qədər vacib olduğunu iddia edir. Motivasiya ilə əlaqəli əsas problem mürəkkəbdir, lakin hər insanın öyrənmə motivasiyasının sabit olmaqdan daha çox elastik (çevik) olduğu açıqdır.

Motivasiya nəzəriyyələri

Xarici dil mənimsənilməsinin motivasiya nəzəriyyə çərçivələrinin bolluğu motivasiyanın xarici dil mənimsənilməsindəki rolunu izah etməyi çətinləşdirir, lakin Dörneyinin qeyd etdiyi kimi dil öyrənmə motivasiyasına dair uzun araşdırma tarixi mövzunun ətrafındakı çətinliyə son qoymamış və mövzu ilə əlaqəli biliyimiz dağınıq və qeyri-ardıcıl olmağa davam edir. Xarici dil mənimsənilməsində motivasiyanın tarixi üç mərhələyə ayrılabilir: ilk tədqiqatlar sosial, makroperspektivlə təmsil edilir və əksər hallarda araşdırmanın təməli olan məhsul yönümlü bir yanaşma istifadə edilir. 1990-cı illərdə koqnitiv dəyişikliklərə uyğun olaraq diqqət mərkəzi mikroperspektivə çevrilmiş və tədqiqatlar situasiyaya spesifik amillərin əhəmiyyəti, məsələn sinif içi öyrənmə situasiyasının araşdırılması üzərində cəmlənmişdir (Ellis, 2008). Son vaxtlarda marağın prosesə yönəlmiş yanaşma və ya makro-mikroperspektivə doğru çevrilməsi Dörneyi kimi tədqiqatçıların tədqiqatlarında dönüş nöqtəsi yaradan olmuşdur. Nədən necəyə doğru olan bu keçid kəşflərdəki diqqət mərkəzinin motivasiyadakı dəyişmələrə və proseslərə və motivasiya dəyişikliyi və bu prosesin xarici dil öyrənilməsində oynadığı rola yönəldiyini göstərir.

Gardnerin sosial təhsil modeli

Xarici dil öyrənilməsi sosial-psixoloji bir fenomendir və onun baş verdiyi şərtlərə diqqət yetirilməsi vacibdir. Sosial təhsil modeli xarici dil mənimsənilməsindəki bu şərtləri müəyyənləşdirmək üçün yeni cəhddir. Sosial təhsil modeli ilk olaraq Gardner və Smyth tərəfindən təklif edilmişdir. Model birinci təklifdən sonra bir neçə dəfə yenidən təyin və tərif edilmişdir. Ancaq, əsas konstruktları demək olar ki, eyni qalmışdır. Bir neçə onillikdir ki, erkən dövr motivasiya tədqiqatçıları üstün nəzəriyyə olmuşdur. Gardner sosial-təhsil modelinin xarici dil mənimsənilməsində formalaşdırılan yeni tədqiqat proqramlarından bir çoxu ilə tamamilə uyğun bir paradigma olduğunu iddia edir. Bu model xarici dil müvəffəqiyyətinə təsir edən amillərin sxematik bir təqdimatıdır. Bu nəticələr nəzərə alınanda Gardner sosial-təhsil modeli xarici dil mənimsənilməsindəki tətbiq ediləbilənliyini dəstəkləyən geniş sübutlar olduğunu iddia edir. Bu modellərin araşdırılmalarda tətbiq edilməsində diqqət bəzən individual şkalalara (ölçülərə) (məsələn, öyrənmə situasiyasına qarşı münasibət, motivasiya ilə bağlı gərginlik və s.) yönəldilir və bəzən də integrativ motivasiyanın ümumi bir nəticəsini əldə etmək üçün gücləşdirilmiş komponentlərə (məsələn integrativlik nəticəsi öyrənmə situasiyasına qarşı münasibət və ya motivasiya) fokuslanır.

İntegrativlik

İntegrativ motivasiya Gardnerin sosial-təhsil modelinin əsas konstruktudur. Bu model hər biri alt komponentlərə ayrılan üç əsas alt konstruktun ibarətidir: integrativlik, öyrənmə situasiyasına və motivasiyaya qarşı münasibətlər. İntegrativ motivasiya xarici dil mənimsənilmə sahəsindəki bir çox motivasiya tədqiqatının əsas diqqət mərkəzidir. Bununla belə, Gardnerin dediyi kimi fərqli insanlar bu fenomen haqqında fərqli konseptləşdirmələrə

rə sahibdirlər, çünki oriyentasiya (yönəlmə), integrativ motiv arasında fərq qoya bilmirlər. Gardnerin integrativ motivasiya konseptləşdirməsi oriyentasiyanı (yəni, xarici dil öyrənmə səbəblərinin sinfini), motivasiyanı (yəni, dil öyrənməyə qarşı tutumlar üstəgəl arzu üstəgəl motivasiya gərginliyi) və çoxlu digər münasibət dəyişənlərini əhatə edir. Integrativ motivasiya bir öyrənənin xarici dil qrupunun mədəniyyəti ilə integrasiya olunmağa çalışanda və ya bunu arzu edəndə ortaya çıxır. Xarici dil öyrənənlər şəxsləri hədəf cəmiyyətin dəyərlərinə və mədəni mövzularına olan maraqları səbəbi ilə xarakterizə edir.

Crookes və Schmidt integrativ motivasiyanın hədəf dil qrupuna tərəf müsbət münasibətlə və o qrupla integrasiya olmaq və ya ən azı hədəf dil qrupunun üzvləri ilə tanış olmaq və ünsiyyət qurmaq potensialı ilə müəyyən edildiyini bildirirlər. Gardnerin fransız dili öyrənən kanadalı ingilis dilində danışanlar üzərində həyata keçirdiyi araşdırmaların çoxunda integrativlik üç ölçü ilə ölçülmüşdür: integrativ oriyentasiya, fransalı kanadalılara qarşı münasibətlər və xarici dillərə maraq. Integrativlik konseptinin yenidən şərhində Gardner keçmiş, bu gün və gələcək zaman anlayışlarına istinad edir. *İntegrativ motivasiya bu aspektlərin hər üçünə fərdə tətbiq olunduğu formada yanaşır və bu xüsusiyyət onu xarici dil mənimsəmə sahəsindəki digər motivasiya anlayışlarından fərqləndirir.* Yəni, integrativ motivasiya daha geniş bir konseptdir və dil öyrənənlərin keçmişini, marağını və müəyyən bir zamandakı sinif fəaliyyətlərinin fəvqündəki narahatlıqlarını və kursdan sonrakı öyrənən təcrübəsini əhatə edir. Beləliklə, dil təhsilində integrativ motiv konsepti sadəcə integrativ meyillilik (oriyentasiya) ifadə etməkdən daha çox mürəkkəbdir (Gardner, 2000).

Daha sonra Gardner integrativ motivasiyanın xüsusiyyətlər toplusuna istinad edir və bunun tək bir nəzərə çarpan konstrukt deyil, bir-biri ilə əlaqəli konstruktardan formalaşan bir kolleksiya olduğunu nəticəsinə gəlir. Bu, bəzi insanların sahib olduğu, bəzilərinin isə sahib olmadığı bir şey deyildir. Dörneyyə görə integrativ motivasiya geniş mənada xarici dil qrupuna yönəlmiş müsbət bir şəxslərarası emosional, afektiv meyillilik və o cəmiyyətin dəyərli üzvlərinə oxşamaq arzusu ilə əlaqəlidir. Digər mədəni cəmiyyətə, onların dəyərlərinə, kimliklərinə və yaşayış tərzlərinə yönəlmiş açıqlıq və hörməti ifadə edir. Csizer və Dörneyi koqnitiv bir təmsillə fokuslanaraq integrativliyin bir tərifini təqdim edirlər. Csizer və Dörneyi təklif edilən şərhimiz integrativliyi ideal ikinci dil mənliyi ilə bərabərləşdirməkdir, bu öyrənənin ideal olaraq sahib olmaq istəyəcəyi xarici dilə spesifik ölçüsünü ifadə edir. Bu səbəblə, bu perspektivdən baxılanda integrativlik şəxsin ideal mənliyinin bir xarici dil aspekti (tərəfi) kimi yenidən konseptuallaşdırıla bilər (Ellis, 2000). Məsəl üçün, bir öyrənənin ideal mənliyi səriştəli bir xarici dildə danışan olmaq istəyirsə, bu integrativ bir meyillik göstərir, lakin onların bu tərfi tapmacanı nəinki daha az mürəkkəb etmədi, əksinə Gardnerin də qeyd etdiyi kimi integrativlik haqqında ünsiyyət qurmağı şübhəsiz ki, çətinləşdirəcəkdir. Ümumi olaraq integrativ motivasiya konsepsiyasının tərifinə nəzər saldıqda integrativ motivasiyanın xarici dil öyrənilməsinin baş verdiyi kontekstə görə müəyyən edilməsi təklif edilir. Integrativ motivasiyanın bir konstrukt olaraq tərifini müəyyən edən şey kontekstin (mühitin) təbiətidir. Yəni, fərdi fərqliliklərin bir konstrukt olaraq integrativ motivasiya kontekstdən asılıdır, buna görə şərhə də tətbiq olunduğu kontekst daxilində aparılmalıdır.

Instrumental motivasiya

Instrumental motivasiya Gardnerin sosial-təhsil modelinin başqa bir konstruktudur. Gardner instrumental səbəblər olaraq bu səbəblərə istinad edir: bir iş tap-

maq üçün dil öyrənmək istəyirəm və ya gələcəkdəki karyeram üçün vacib ola biləcəyinə görə dili öyrənmək istəyirəm və ya daha yaxşı təhsil ala bilmək üçün dili öyrənmək istəyirəm. Bu səbəblə, instrumental motivasiya xarici bir dil öyrənilməsinin dil öyrənən şəxsə gətirə biləcəyi faydalar və avantajlar ilə əlaqəlidir. Dörneyi instrumentliyin tərifində xarici dil sərəştəliyinin qavranılan pragmatik (praktik) faydalarına istinad edir. Dörneyinin ideal dil mənliliy sisteminə instrumentallıq iki tipə ayrılır: təşviqə yönümlülük və ya qorunmaya yönümlülük. Təşviq/inkışaf fokusuna sahib instrumental motivasiya (məsələn, peşəkar fəaliyyət üçün, təkmilləşmə üçün ingilis dilini öyrənmək) ideal mənlilik ilə əlaqəlidir; lakin qorunma fokuslu instrumental motivlər isə (məsələn, testi keçə bilmək üçün çalışmaq) olunmalı olan mənliliyin (vacib olan mənlilik) bir parçasıdır. Bu fərqliliyinin göstərdiyi kimi bu iki instrumentallıq tipinin əsas diqqət mərkəzi fərqli hədəflərə sahib olmaqlarına baxmayaraq faydalılıq (utilitar), dəyərdir. Yəni, instrumentallığın tipini müəyyənləşdirən şey öyrənmənin məqsədidir.

İntegrativ və instrumental motivasiyanın bölünməzliyi

Öyrənənin həm integrativ, həm də instrumental motivasiyaya eyni anda sahib ola bilməsi mənasında qarışıq motivlərə sahib olması mümkündür. Bu səbəblə, fərqli motivasiya növləri bir davamlılıq (kontinuum) üzərində yerləşir və buradakı məsələ intensivlik dərəcəsidir. Bu hal Dörneyinin motivasiyasızlıqdan xarici motivasiyaya və oradan da daxili motivasiyaya uzanan bir kontinuum üzərində yerləşən fərqli motivasiya növlərini konseptuallaşdıran ideyası ilə uyğundur. Digər tərəfdən, dil öyrənən şəxs hər iki motivasiya növünə də sahib olmaya bilər. Mümkün ola biləcək bir vəziyyət bir şəxsin həm işləmək, həm də yaşamaq məqsədi ilə xarici ölkəyə getmək üçün bir dili öyrənməyi ola bilər. Gardner yaxşı qiymətlər aldığı üçün xarici dili öyrənən və öyrənməyə fokuslanmayan, buna görə də hər hansı bir motivasiya olunmuş fərd tipi olaraq kateqoriyalasdırıla bilməyəcək bir şəxsi nümunə kimi göstərir. Yəni, bu öyrənmə üçün sadəcə bir səbəbdir və hər hansı motivasiya olunmuş fərd tipi olaraq sinifləndirilə bilməz.

Gardnerin sosial təhsil modeli ilə bağlı tənqidlər

Sosial-təhsil modelinin xarici dil mənimlənməsi tədqiqatlarının əsas istiqamətindəki vacib roluna rəğmən model bir çox tədqiqatçı tərəfindən həm nəzəri, həm də metodoloji cəhətdən tənqidlərə məruz qalmışdır. İlk tənqid QMTB-nin (Qabiliyyət Motivasiya Test Bateriyası) məzmun etibarlılığına qarşıdır. Dörneyi motivasiya alt komponentlərindəki maddələrin zehni bir fenomen olan motivasiya olmağı davranışlarla qarışdırdığını iddia edir. Yəni həm motivasiyanı, həm də motivasiya olunmuş davranışı dəyərləndirir. Bunun bir nəticəsi olaraq ölçmə vasitələrinin (anketlərin) hədəf aldığı könüllülük xüsusiyyətinin dəqiq təbiətini müəyyənləşdirmək asan deyil. Yəni, nəzərdən keçirilən struktur ölçmək istədiyi şeyi ölçməyə bilər. Bəzi tədqiqatçılar tərəfindən səsləndirilən ikinci tənqid isə QMTB-nin ikidilli bir ölkə olan Kanada üçün uyğun olmasıdır. Bir baxımdan tədqiqat xarici dil öyrənilməsindən çox ikinci dil öyrənilməsi ilə əlaqədardır. Bu səbəblə, xarici dil öyrənilməsi üçün uyğun deyildir. Bunun səbəbləri isə dilin hazırda asanlıqla əldə oluna bilməsi və ya cəmiyyətdə siyasi bir əhəmiyyətə sahib olmamasıdır. Bu tənqiddə cavab olaraq Gardner və kollegaları ikinci dil öyrənilməsinin xarici dil olaraq qəbul edildiyi bir sıra ölkələrdə aparılan tədqiqatların QMTB-nin bu ölkələr üçün də açıqca uyğun olduğunu göstərdiyini qeyd edir.

Üçüncü tənqid terminoloji yanlışanlamalar ilə əlaqəlidir. Dörneyi çətinliklərin iki mənbəyini bildirir. Birincisi integrativ motivin şərh edilməsi ilə əlaqəlidir. Belə ki, Gardnerin integrativlik ilə son dərəcə yaxından əlaqəli, amma çox fərqli üç konsepti (Yəni, integrativ oriyentasiya, integrativlik və integrativ motivasiya) vardır: yəni, terminoloji qarışıqlıq. Gardner yazılarında ümumi olaraq motivasiya haqqında danışılarda nəyin nəzərdə tutulduğuna qərar verməyi çətinləşdirir. Integrativ motivasiyanı? Alternativ olaraq integrativ motivin spesifik motivasiya alt komponentimi? Təcrübələndirici bir şəkildə Gardner ədəbiyyatda bu tənqidlə razılaşır və yaxından araşdırıldığında terminin bir çox fərqli fərd üçün fərqli mənalara sahib olduğunu ortaya qoymağına baxmayaraq sıxılıqla istifadə edildiyini göstərir (Gardner, 2000). Dördüncü tənqid motivasiyanın bir çox tədqiqatçı tərəfindən integrativ və instrumental olaraq ayrı-ayrı bölünməsidir. Dörneyi beynəlxalq elmi jurnallara göndərilən bir çox əlyazmalar (məqalələr) motivasiyanın sadəcə tamamilən və ya zəif bir şəkildə instrumental-integrativ dikotomiyası (ikilik) boyunca konseptuallaşdırmağa başladığını qeyd edir. Yəni, insan təbiətinin psixoloji tərəfi belə xalis ayrılmaya, bölünməyə icazə verməz və buna görə də, motivasiyanın integrativ və instrumental motivasiyaların toplamı olaraq qiymətləndirilməsi reduksionist (bəsitləşdirmə) yanaşmasıdır. Gardner və McEntyre bu tənqiddə artıq cavab veriblər: bir baxımdan motivasiyanın özü dinamikdir və motivasiyanın integrativliyə qarşı instrumental şəkildə köhnə üsul kateqorizasiyası çox statik və məhduddur. Digər tədqiqatçılar da bu ayrılmaya demək olar ki, eyni tənqidləri bildirmişlər. Məsələn, McClelland integrativlik tərifini yerli danışanlar ilə assimilyasiyadan daha çox qlobal cəmiyyətlərə integrasiyaya fokuslanacaq şəkildə edilməsini səsləyir və ingilis dilinin beynəlxalq bir dil olaraq qəbul olunmasına uyğun olması üçün Gardnerin integrativlik konseptinin yenidən qiymətləndirilməsinə ehtiyac olduğunu vurğulayır.

Dörneyi tərəfindən bir müəmma olaraq qəbul edilən beşinci tənqidi əhəmiyyətinə rəğmən tərif edilməsinin çətin olduğunu ifadə edir. Bu, Gardnerin bu terminin ədəbiyyatda sıxılıqla istifadə edildiyi, lakin yaxından araşdırıldığında fərqli fərdlər üçün bir neçə fərqli mənalara sahib olmasının görülcəyi istiqamətindəki nəticələrinə bənzəyir (Gardner, 2000). Dörneyi empirik tədqiqatlarda fərqli kontekstlərdə belə bir integrativ motiv komponentinin davamlı olaraq ortaya çıxdığını və bunun da öyrənmə prosesindəki əhəmiyyətini göstərdiyini qəbul edir. Lakin, Dörneyi əsas axın motivasiya psixologiyasında bunun aşkar paralellilikləri olsaydı, nə olacağını ya da bu əksikliyin hansı problemlərə və çətinliklərə yol açacağını açıqlayır. Konstruktiv bir yanaşmadan gələn son tənqid integrativ komponentin əhəmiyyətini kiçildir. Integrativ motiv konsepsiyası fərdlərin kimliklərinə ciddi şəkildə zərər verə bilər, çünki ifrat baxış bucağından müvəffəqiyyətli xarici dil öyrənənlərin hədəf cəmiyyətlə integrasiya olmaq istəyən və bu səbəblə kimliklərindən imtina edən şəxslər olduğunu ifadə edir və bunu başqa bir deyişlə ifadə edir və bu kontekstdə ikinci dil öyrənən şəxsin mədəni kimliyinin ikinci dil öyrənmə prosesində təhlükəli olaraq konseptuallaşdırıldığını bildirir. Ümumi olaraq bu tənqidlər makroperspektivdən mikroperspektivə doğru bir paradigma dəyişikliyinə və xarici dil mənimsəməsində motivasiyanın rolu ilə əlaqəli digər modellərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Bununla birlikdə Dörneyinin qeyd etdiyi kimi fərqli və ya tam əksinə zidd nəzəriyyələr bir-birini çıxarmaq məcburiyyətində deyillər. Ancaq sadəcə motivasiya edilmiş davranışla bağlı prosesin fərqli mərhələləri ilə əlaqəli ola bilər. Son olaraq bu mərhələdə alimlərin sosial təhsil modelini gözə salmaq və ya ortadan götürməkdənsə onu genişləndirmək və yenidən təhrif etmək üçün çağırış etdiklərini qeyd

etmək vacibdir. Alimlər tərəfindən edilən bu motivasiya tərfi təkmilləşdirilməsi xarici dil mənimsəməsi sahəsində motivasiyanın rolu ilə əlaqəli yeni bir perspektivlə nəticələnmişdir.

Koqnitiv dəyişikliklər

Motivasiya tədqiqatlarında koqnitiv sürüşmənin (dəyişmənin) başlanğıc nöqtəsi Crookes və Schmidtin məqaləsində görülür. O məqalədə o tarixə qədər xarici dil mənimsənilməsində motivasiya mövzusu barədə həyata keçirilən araşdırmaların iki baxımdan məhdud olduğunu iddia ediblər: *Yanaşma olaraq demək olar ki, tamamilə sosial-psixoloji olmuşdur və münasibət konsepsiyası ilə xüsusilə hədəf dil mədəniyyətinə yönəlmiş münasibət ilə motivasiya arasındakı fərqi ayıra bilməyib* (Crookes & Schmidt, 1990). 1980-ci illərin sonlarında digər tədqiqatçılar tərəfindən aparılan bəzi digər araşdırmalar da bu sürüşmə ilə əlaqədardır. Motivasiyanı bütün bir mədəniyyətlərə cəmiyyətlər yerinə yaxın kontekstdə dəyərləndirmək, statik bir konsepsiyayinə dinamik bir varlıq olaraq görmək və nəticədə məhsuldan daha çox prosesə fokuslanmaq koqnitiv sürüşmənin əsas diqqət mərkəzidir. Makroperspektivdən mikroperspektivə doğru motivasiya tədqiqatlarına doğru baş verən bu sürüşmə tədqiqatçıların öz müqəddəratını təyin etmə nəzəriyyəsi, atribusiya nəzəriyyəsi, hədəf nəzəriyyəsi, sinif fokuslu modellər və ikinci dil motivasiyasının neyrobiologiyası kimi əsas axın təhsil psixologiyası nəzəriyyələri əldə etmələrinə şərait yaratmışdır.

Öz müqəddəratını təyin etmə nəzəriyyəsi

Öz müqəddəratını təyin etmə nəzəriyyəsi iki motivasiyanı bir-birindən fərqləndirir: daxili (intrinsik) və xarici (ekstrinsik) motivasiyalar. Dörneyi bunun motivasiya psixologiyasındakı ən təsirli yanaşmalardan biri olduğunu və xarici dil motivasiyanısını açıqlamaq məqsədi ilə nəzəriyyədən bəzi elementləri xarici dil sahəsinə daxil etmək üçün bir sıra cəhdlər etmişlər. 1990-cı illərin sonlarında Noels və həmkarları xarici dil koqnitiv dəyişiklik dövrünün ümumi meyili ilə uyğun olaraq a) təhsil psixologiyasında qurulan müxtəlif daxili/xarici komponentləri xarici dil tədqiqatlarında inkişaf etdirilən oriyentasiyalarla əlaqələndirmək və b) öyrənənlərin öz müqəddəratını təyin etmə səviyyələrinin (öz yetərliklik) müxtəlif sinif praktikalarından necə təsirləndiyini araşdırmaq məqsədi ilə sistemli bir tədqiqat proqramı formalaşdırıblar. Noels sinif praktikaları ilə öz müqəddəratını təyin etmə arasındakı əlaqəni araşdırır və motivasiyanın üç əsas elementdən ibarət olulduğu nəticəsinə gəlir: öz müqəddəratını təyin etmədən öz müqəddəratını təyin etməməyə doğru uzanan bir kontinum boyunca yerləşən daxili oriyentasiya, xarici oriyentasiya və motivasiyasızlıq. Yüksək səviyyədə öz müqəddəratını təyin etmə bacarığına sahib olan bir fərdin öz öyrənmə prosesində müxariyyət göstərməsi və daha yüksək nəticəyə çatmağı ehtimal edilir. Deci və Ryana görə öz müqəddəratını təyin etmə nəzəriyyəsi şəxsiyyətin inkişafı, özünü tənzimləmə, universal psixoloji ehtiyaclar, həyat məqsədləri və arzuları, enerji və canlılıq, şüursuz proseslər, mədəniyyətin motivasiya ilə əlaqəsi və sosial mühitin motivasiyası, duyğu, davranış və rifah üstündəki təsiri kimi əsas mövzuları müzakirə edir.

Daxili motivasiya

Daxili motivasiya daxili məmnuniyyət və həzz alma duyğusundan qaynaqlanan bir motivasiya növüdür. Daxili motivasiya dil öyrənən şəxsin öz içindən (daxilindən) gəlir,

öyrənənin kimliyi və rifah hissi ilə əlaqəlidir. Noels və həmkarlarına görə öz müqəddəratının təyin etmə nəzəriyyəsinin bir alt şkalası olaraq daxili motivasiya üç növdən ibarətdir: a) daxili motivasiya biliyi (yəni, yeni şeylərin öyrənilməsinin verdiyi həzz); b) daxili motivasiya nailiyyəti (hədəflərə çatmanın, bir şeyə müvəffəq olmanın verdiyi həzz); c) daxili motivasiya stimulu (hər hansı bir tapşırığı edərkən, o fəaliyyətin içində olarkən hiss edilən həzz). Ehrmann, Leaver və Oxford daxili olaraq motivasiyalı öyrənənlərin mükafatı öyrənmə fəaliyyətinin özündən aldıklarını və işi edərkən bir bacarıqlılıq hissi əldə etdiklərini ifadə edirlər. Başqa sözlə, daxili olaraq motivasiya edilmiş fərdlər xaricdən istiqamətləndirilmədən daha çox əsasən içəridən gələn bir dürtü (təkan) ilə hərəkət edirlər.

Xarici motivasiya

Xarici motivasiya mükafat qazanmaq və ya bir cəzadan qaçmaq, yayınmaq kimi bəzi instrumental məqsədlərə çatmaq üçün yerinə yetirilən fəaliyyətləri ifadə edir. Daxili motivasiyanın əksinə xarici motivasiya öz müqəddəratını təyin etmədən öz müqəddəratını təyin etməyə doğru uzanan bir kontinuum üzərində yer alır. Başqa şəkildə desək, öz müqəddəratını təyin etmə nəzəriyyəsindəki motivasiya istəksizlikdən passiv itaətə və oradan da aktiv şəxsi bağlılığa qədər uzanan bir kontinuum üzərində üç kateqoriyaya ayrılır. Xarici tənzimləmə öyrənənin xarici mükafatlara çatma və işi (vəzifəni) yerinə yetirmənin faydalarını əldə etmək səylərini və fəaliyyətlərini ifadə edir; yəni öyrənənlərin davranışları xarici bir tələbi qarşılamaq və ya xaricdən məcbur edilən (diktə olunan), tələb edilən bir mükafatı əldə etmək üçün sərgilənir. Daxilə köçürülmüş (introeksiyalaşdırılmış) tənzimləmə xarici qaydaların fərd tərəfindən qismən daxililəşdirilməsini ifadə edir. Ancaq, bu qaydalar şəxs tərəfindən tamamilə özününmüş kimi qəbul edilməz. Burada həyata keçirilən hərəkətlər bəzi xarici təziqlərdən irəli gəlir (Məsələn, dili bilmədiyi üçün utanmamaq adına öyrənən bir şəxs). Eyniləşdirilmiş (identifikasiya olunmuş) tənzimləmə fəaliyyətin dəyərli bir hədəfə çatmaq üçün vacib olması kimi şəxsi olaraq əlaqəli səbəblərdən irəli gələn qayğıları ifadə edir (məsələn, xarici dil öyrənən fərdlərin bunun təhsillə bağlı inkişafı üçün önəmli olduğunu düşündükləri üçün öyrənməsi). Eyniləşdirilmiş tənzimləməyə sahib fərdlər daxili dəyərlər və fəaliyyətin gətirdiyi faydalar səbəbiylə öyrənmə prosesinə aktiv olaraq qatılırlar.

Motivasiyasızlıq

Öz müqəddəratını təyin etmə nəzəriyyəsindəki motivasiyasızlıq bir məqsədin olmamasının fərqinə varmadan irəli gələn motivasiya əksikliyi ifadə edir (Dörneyi, 2001). Daxili və xarici motivasiyadan asılı deyildir, müstəqildir. Deci və Ryan motivasiyasızlığı başlanğıcdakı maraq əksikliyinə çox fərdin həmin fəaliyyət ilə qarşılaşdıqda özünü yetərsizlik və çarəsizlik duyğularının yaşamağından irəli gələn nisbi motivasiya çatışmazlığı kimi tərif edirlər. Vallerand dörd əsas motivasiyasızlıq növündən bəhs edir. Birincisi, tutum və bacarıq inancından yarana bilər; yəni, bir fərd özünə güvən əksikliyi səbəbi ilə motivasiyasızlıq yaşaya bilər. İkinci tip isə strategiya inanclarıdır; yəni, fərd istənilən müəyyən nəticənin səhv strategiya istifadəsindən qaynaqlandığını düşünə bilər. Üçüncü motivasiyasızlıq tipi olan tutum, səy (cəhd) inancı işin yerinə yetirilə bilməyəcək qədər çətin olduğu qavrayışından irəli gəlir. Dördüncü motivasiyasızlıq tipi olan çarəsizlik inancı isə göstərilən səyin nəticəsiz qalacağı və heç bir işə yaraya bilməyəcəyi qavrayışından qaynaqlanır.

Öz müqəddaratını təyin etmə nəzəriyyəsinə yönələn tənqidlər

Öz müqəddaratını təyin etmə kontinuumunun mövcudluğu tam olaraq sübut edilməmişdir. Vandergrift motivasiya ilə dil sərbəstliyi arasındakı əlaqəni özünü müəyyənləşdirmə nəzəriyyəsi ilə araşdırmışdır; çoxalan bir özünü müəyyənləşdirmə kontinuumunu əks etdirən, nəzərəcarpan və sadə bir nümunə (model) olmadığını təsbit etmişdir. Tədqiqatçı Noels və həmkarları tərəfindən inkişaf etdirilən özünü müəyyənləşdirmə çərçivəsinin yeniyetməlik dövründəki öyrənənlər üçün ümumiləşdirilə bilməz. Universitet tələbələri üzərində həyata keçirilən eksperimental araşdırmada Vans və həmkarları fərdlərə daha çox seçim təqdim etmənin özünü tənzimləmə üzərində mənfi təsirlərə yol açma biləcəyini kəşf etmişlər. Yəni, bu hal daha az özünü tənzimləməyə, bir fəaliyyətdə iştirak etmə mövzusunda daha az istəkliliyə və performansda daha az əməkərlığa səbəb ola bilər. Bəzi alimlər öz müqəddaratını təyin etmə nəzəriyyəsinə daxili-xarici motivasiya ilə Gardnerin sosial-təhsil modelindəki integrativ-instrumental motivasiya arasında heç bir fərq görmürlər. Daxili olaraq motivasiyalı fərdlər dil öyrənmə vəzifəsini yerinə yetirərkən bundan zövq alırlar; digər tərəfdən Gardnerin bildirdiyi kimi integrativ olaraq motivasiyalı öyrənənlər sinifdə daha çox məmnuniyyət göstərirlər. Xarici olaraq motivasiya olmuş fərdlər öyrənməyi mükafat qazanmaq və cəzadan yayınmaq kimi xarici təsirlər səbəbi ilə həyata keçirərkən instrumental olaraq motivasiya olmuş fərdlər isə öyrənməyi iş tapmaq kimi öyrənmənin gətirəcəyi faydalar səbəbi ilə edirlər. Qısaca, bəzən daxili motivasiya ilə integrativ motivasiya arasındakı fərq bulanıqlaşır. Yenə də xarici ilə instrumental arasındakı oxşarlıq daxili ilə integrativ arasındakı oxşarlıqdan daha barizdir.

Ədəbiyyat

1. Bernard, J. (2010). *Motivation in Foreign Language Learning: The Relationship between Classroom Activities, Motivation, and Outcomes in a University Language Learning Environment*. Carnegie Mellon University.
2. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2008). Self-determination theory: A macro theory of human motivation, development and health. *Canadian Psychology*, 49(3), 173-178.
3. Dornyei, Z.(1998). Motivation in Second and Foreign Language Learning. *Journals Cambridge*, 31, 117-135. doi:10.1017/S026144480001315X
4. Dornyei, Z. (2005). *The Psychology of the Language Learner: Individual Differences in Second Language Acquisition*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
5. Engin, A. O. (2009). Second Language Learning Success And Motivation, Social Behavior And Personality, 37, 1035-1042. DOI 10.2224/Sbp.2009.37.8.1035
6. Ellis, R. (2008). *The Study of second language acquisition*. New York: Oxford University Press.
7. Gardner, R. C., (1988). The socio-educational model of second language learning: Assumptions, findings and issues. *Language Learning*, 38, 101-126.
8. Gardner, R. C., (2000). Correlation, causation, motivation and second language acquisition. *Canadian Psychology*, 41, 10-24.
9. MacIntyre, P. D. (2002). Motivation, anxiety and emotion in second language acquisition. In P. Robinson (Ed), *Individual differences in second language acquisition* (pp. 45-68). Amsterdam: Benjamins.

10. Masgoret, A. M., & Gardner, R. C. (2003). Attitudes, motivation and second language learning: A metaanalysis of studies conducted by Gardner and associates. *Language Learning*, 53, 167-210.
11. McClelland, N. (2000). *Goal orientations in Japanese college students learning EFL*. In S. Cornwell & P. Robinson (Eds.), *Individual differences in foreign language learning: Effects of aptitude, intelligence, and motivation*. Tokyo: Japanese Association for Language Teaching.
12. Noels, K. A., Pelletier, L. G., Clement, R., & Vallerand, R. J. (2000). Why are you learning a second language? Motivational orientations and self-determination theory. *Language Learning*, 50, 57-85.
13. Noels, K. A., Clement, R., & Pelletier, L. G. (2001). Intrinsic, extrinsic, and integrative orientations of French Canadian learners of English. *Canadian Modern Language Review*, 57, 424-444.
14. Pulvermuller, F., & Schumann, J. (1994). Neurobiological mechanisms of language acquisition. *Language Learning*, 44(681-734).
15. Rost, M. (2006). Generating student motivation. www.pearsonlongman.com/ae/worldview/motivation.pdf. Retrieved January, 2012
16. Root, E. (1999). *Motivation and Learning Strategies in a Foreign Language Setting: A Look at a Learner of Korean*. Department of English as a Second Language: University of Minnesota.
17. Slavin, R. (2003). *Educational psychology: Theory and practice*. Boston: Allyn and Bacon.
18. Vallerand, R. J. (Ed.). (1997). *Toward a hierarchical model of intrinsic and extrinsic motivation*. New York: Academic Press.
19. Vandergrift, L. (2005). Relationships among motivation orientations, metacognitive awareness and proficiency in L2 listening. *Applied Linguistics*, 26(1), 70-89.
20. Vohs, K., Baumeister, B., Jean, M., Twenge, J., Nelson, N., & Tice, D. (2008). Making Choices impairs subsequent self-control: A limited resource of account of decision making, self-Regulation, and active initiative. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94(5), 883-898.
21. Zareian, G. & Jodaei, H. (2015). Motivation in Second Language Acquisition: A State of the Art Article. *International J. Soc. Sci. & Education*, 5.

THE ROLE AND TYPES OF MOTIVATION IN FOREIGN LANGUAGE ACQUISITION AND VARIOUS MOTIVATION THEORIES

Sh.Sh.Jafarova

SUMMARY

Based on an extensive review of the relevant scholarly literature, this article examines the concept of motivation, its major types, and its role in foreign language acquisition. Particular attention is given to Gardner's Socio-Educational Model, Deci and Ryan's Self-Determination Theory, and Dörnyei's L2 Motivational Self System. The study also discusses intrinsic and extrinsic motivation, integrative and instrumental orientations, as well as amotivation. The analysis demonstrates that foreign language lear-

ning motivation is not a static or one-dimensional phenomenon. Rather, it is a multidimensional and dynamic process shaped by the interaction of individual goals, social relationships, learners' future self-images, learning experiences, and the educational environment.

РОЛЬ И ВИДЫ МОТИВАЦИИ В ОСВОЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА И РАЗЛИЧНЫЕ ТЕОРИИ МОТИВАЦИИ

Ш.Ш.Джафарова

РЕЗЮМЕ

На основе всеобъемлющего анализа соответствующей научной литературы, эта статья исследует понятие мотивации, ее главные виды и ее роль в освоении иностранного языка. Особое внимание уделено социально-образовательной модели Гарднера, теории самоопределения Дечи и Райана, и мотивационной системе Дёрнеи L2. Также рассмотрены внутренняя и внешняя мотивации, интегративные и инструментальные направления, а также амотивация. Проведенный анализ показывает, что мотивация к освоению иностранного языка не является статическим или одномерным явлением. Скорее это многомерный и динамический процесс, порожденный взаимодействием индивидуальных целей, социальных взаимоотношений, тем, как обучающийся представляет себе свое будущее, имеющимся опытом обучения, и образовательной средой.

Məqalə redaksiyaya 11 sentyabr 2026 tarixində daxil olmuş, 12 sentyabr 2026 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

İQLİM DƏYİŞİKLİKLƏRİ FONUNDA İNSAN SAĞLAMLIĞI VƏ EKOLOJİ DAVAMLILIQ: AZƏRBAYCANIN YAŞIL ENERJİ STRATEGİYASI

D.T.İskəndərova

Odlar Yurdu Universiteti

Bakı, K.Rəhimov küçəsi 13

e-mail: dilbar.iskandarova@gmail.com

Açar sözlər: iqlim dəyişikliyi, ictimai sağlamlıq, yaşıl enerji strategiyası, bərpa olunan enerji, Azərbaycan 2030, COP29, Xəzər dənizi, ekoloji davamlılıq

Keywords: climate change, public health, green energy strategy, renewable energy, Azerbaijan 2030, COP29, Caspian Sea, environmental sustainability

Ключевые слова: изменение климата, общественное здравоохранение, стратегия развития зеленой энергетики, возобновляемая энергия, Азербайджан 2030, COP29, Каспийское море, экологическая устойчивость

İqlim dəyişiklikləri təkcə ətraf mühitə deyil, eyni zamanda bütün ölkələrdə əhalinin sağlamlığına və yaşam şəraitinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu proseslərin gələcəkdə də davam edəcəyi gözlənilir və ekstremal hidrometeoroloji hadisələrin (şiddətli isti dalğaları, həddindən artıq soyuqlar, daşqınlar, fırtınalar və s.) ictimai sağlamlığa mənfi təsirlərinin artacağı proqnozlaşdırılır. Bununla yanaşı, su və qida vasitəsilə yoluxan xəstəliklərin yayılma riski də yüksəlir və infeksiya xəstəliklərin coğrafi arealı dəyişə bilər.

İqlim dəyişiklikləri iqtisadi inkişafa da mənfi təsir göstərərək, bir çox sektorlar üçün problemlər yaradır və bununla da insan sağlamlığı və rifahı üçün müxtəlif neqativ nəticələrə səbəb olur. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) Avropa Regionuna üzv olan 44 ölkədən 33-ü Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasına təqdim etdikləri Milli Hesabatlarında iqlim dəyişikliyinə insan sağlamlığına olan təsirlərini xüsusi oluqca vurğulamışdır. Avropa Regionundakı 53 üzv ölkə arasında Azərbaycan Respublikası da iqlim dəyişikliyinə insan sağlamlığına təsiri ilə bağlı qiymətləndirmələr aparan dövlətlər arasındadır [AMFA, 2026].

İqlim dəyişikliyinə insan sağlamlığına təsirlərinin öyrənilməsi həm inkişaf etmiş ölkələrdə, həm də postsovet məkanında genişmiqyaslı tədqiqatların mövzusu olmuşdur. Bu araşdırmalar iqlim istiləşməsi və təhlükəli hidrometeoroloji hadisələrin tezliyi və intensivliyi kontekstində insan rifahı və sağlamlığına olan təsirlərin öyrənilməsinə əhatə edir. Azərbaycanda iqlim şəraitinin əhalinin sağlamlığına təsiri istiqamətindəki tədqiqatlar əsasən 1960-1980-ci illər arasında aparılmışdır. Lakin həmin işlərdə iqlim dəyişikliyi məsələsinə birbaşa toxunulmamışdır. 2000-ci illərdən etibarən isə bu sahəyə dair tədqiqatlara daha çox önəm verilməyə başlanmışdır.

İqlim dəyişikliyinə ictimai sağlamlığa göstərdiyi mövcud və gələcək mənfi təsirləri azaltmaq və tamamilə aradan qaldırmaq məqsədilə Azərbaycanda müasir iqlim dəyişikliyinə insan sağlamlığına, rifahına, hüquqi tənzimləmələrə və həyatın bütün sahələrinə birbaşa yaxud dolayısı ilə təsirlərinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi zəruri-

dir. Bu baxımdan, iqlim dəyişikliyinə qarşı həssaslığın qiymətləndirilməsi və adaptasiya (uyğunlaşma) tədbirlərinin müəyyən edilməsi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bu səbəbdən, iqlim dəyişikliklərinin əhalinin sağlamlığına təsirlərinin analizi və bu dəyişikliklərin insan orqanizmində yarada biləcəyi mümkün transformasiyaların araşdırılması dövrümüzün mühüm gündəm maddələrindən birinə çevrilməkdədir. İqlim Dəyişikliyi üzrə Hökumətlərarası Ekspert Paneli iqlim dəyişikliyinə təbii sistemlərə, insan fəaliyyətinə və insan sağlamlığına təsirlərini qiymətləndirən tədqiqatların nəticələrini təhlil edərək bu sahədəki elmi məlumatları hərtərəfli şəkildə nəzərdən keçirmişdir [Susan Solomon, 2007]. Mövcud faktlar aşağıdakıları göstərir:

- İqlim dəyişiklikləri bəzi allergiya növlərinin mövsümi paylanmasına, habelə bəzi yoluxucu xəstəliklərin mövsümi aktivliyinə və onların daşıyıcılarının yayılmasına təsir edir;
- İqlim dəyişiklikləri malyariya, daxili qızdırma, gənə vasitəsilə ötürülən xəstəliklərin, eləcə də vəba və digər bəzi mədə-bağırsaq xəstəliklərinin mövsümi yayılma dinamikasına təsir göstərir;
- İsti hava dalğaları və daşqınlar ciddi və uzunmüddətli mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Bundan əlavə, potensial iqlim dəyişikliklərinin gələcəkdə insan sağlamlığı üzərində aşağıdakı təsirlərə malik olacağı proqnozlaşdırılır:
- Dünyanın bəzi regionlarında artan quraqlıq və səhrələşmə kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının azalmasına, bunun nəticəsində isə qeyri-kafi qidalanmaya gətirib çıxara bilər ki, bu da daha çox uşaqların sağlamlığına mənfi təsir göstərə bilər;
- Keyfiyyətli içməli su qıtlığı çəkən regionların sayının artmasına və buna mütənasib olaraq kəskin bağırsaq infeksiyası xəstəliklərinin çoxalmasına səbəb olur;
- Artan anomal istilər, daşqınlar, fırtınalar, meşə yanğınları və quraqlıq səbəbindən xəsarət alma, xəstələnmə və ölüm hallarının səviyyəsi yüksəlir;
- Qış dövründə temperaturun yüksəlməsi əhalinin sağlamlığına nisbətən müsbət təsir göstərir.

Azərbaycanın bütün regionlarında qlobal iqlim dəyişikliklərinin regional təzahürlərinə dair müxtəlif elmi tədqiqatlar aparılmaqdadır. Bu araşdırmalara görə, ölkə miqyasında bariz bir iqlim istiləşməsi müşahidə olunur və bu proses xüsusilə son 15-20 il ərzində daha da sürətlənmişdir. Aparılan təhlillər temperatur artımının müəyyən bölgələrdə daha intensiv hiss olunduğunu və iqlim dəyişikliyinə təsirlərinin regional səviyyədə fərqləndiyini ortaya qoyur. Bu vəziyyət Azərbaycanda iqlim dəyişikliyinə fəsadlarını azaltmağa yönəlmiş regional və milli miqyasda adaptasiya strategiyalarının hazırlanmasını zəruri edir [Səfərov, 2011]. Tədqiqatlar çərçivəsində fərqli iqlim tiplərinə malik regionlarda yerləşən səkkiz hidrometeoroloji stansiyanın 1881-2014-cü illəri əhatə edən illik hava temperaturu anomaliyalarının uzunmüddətli dinamikası öyrənilmişdir. Bu işlər son onillikdə əsasən müsbət temperatur anomaliyalarının qeydə alındığını və ən yüksək illik müsbət temperatur anomaliyasının 2010-cu ildə baş verdiyini təsdiqləyir. Lakin müxtəlif regionlarda və fəsillərdə hava temperaturunun yüksəlmə sürəti fərqlilik nümayiş etdirir.

Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqiyə baxmayaraq, insan sağlamlığı təbii landşaft şəraitinin, xüsusən də iqlim amillərinin təsiri altında formalaşmağa davam edir. İqlim şəraitinin fundamental xüsusiyyətlərindən biri onun geniş zaman kəsiyində dəyişkən olmasıdır. Canlı orqanizmlər bu dəyişikliklərə zamanla uyğunlaşa bilsələr də, iqlim dəyişiklikləri həddindən artıq sürətli və ya kəskin olduqda, insan və cəmiyyətin adaptasiya

potensialı bu transformasiyalara adekvat cavab verə bilmir. Bu hal xüsusilə kənd təsərrüfatına əsaslanan sahələrin inkişafında çətinliklərə, yaşayış standartlarının düşməsinə, bəzi xəstəliklərin yayılmasına və ölüm göstəricilərinin artmasına səbəb ola bilər.

Müasir iqlim dəyişiklikləri ekstremal təbiət hadisələri və global istiləşmə vasitəsilə insan sağlamlığı və rifahı üzərində birbaşa və dolayısı ilə fəsadlar yaradır. Bu kontekstdə Azərbaycanda iqlimin və onun müxtəlif komponentlərinin insan sağlamlığına təsirləri, eləcə də fərqli xəstəliklərin yayılma dinamikasına dair çoxsaylı elmi tədqiqatlar aparılmışdır [Əhmədova, 2022]. Lakin iqlim dəyişiklikləri, xüsusilə də global istiləşmənin insan sağlamlığına təsirləri ilə bağlı elmi araşdırmalar olduqca məhduddur. Bu sahədəki tədqiqatların sayca qeyri-kafi olması iqlim dəyişikliyinə sağlamlığa ehtimal olunan təsirlərini tam mənası ilə anlamağı və müvafiq preventiv tədbirlər hazırlamağı çətinləşdirir. Bu istiqamətdə 2000-ci ildən etibarən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) akademik Heydər Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunda iqlim dəyişikliklərinin insan sağlamlığına təsirlərini öyrənən tədqiqatlar həyata keçirilir [Rəhimov, 2008]. Dolayısı ilə, ölkədə baş verən iqlim dəyişiklikləri şəraitində bu proseslərin ictimai sağlamlıq üzərindəki mövcud və gələcəkdə yarana biləcək fəsadlarının araşdırılmasına və qiymətləndirilməsinə böyük ehtiyac duyulur.

Neft və qaz sektoruna əsaslanan inkişaf modeli Azərbaycan iqtisadiyyatına mühüm dividendlər qazandırsa da, ölkə həm öz hüdudları daxilindəki ekoloji təsirlərin, həm də ekoloji cəhətdən təmiz enerjiyə keçidin vəd etdiyi imkanların fərkindədir. Azərbaycan iqtisadiyyatı böyük ölçüdə fosil yanacaqlardan asılı olmağa davam edir. 2010-cu illərdə artan neft və qaz hasilatı adambaşına düşən ümumi daxili məhsulu (ÜDM) üç dəfə artıraraq yoxsulluğun azaldılmasına və insani inkişafa töhfə vermişdir. Lakin 2014-cü ildə neft qiymətlərində baş verən kəskin eniş, 2021-ci ildəki ən yüksək zirvə qiymətləri ilə müqayisədə iqtisadi artım sürətində təxminən 30% civarında bir zəifləməyə səbəb olmuşdur.

Hazırda neft və qaz sektoru Azərbaycan ixracatının 90%-dən çoxunu və ÜDM-in üçdə birini təşkil edir. Rusiyanın Ukraynaya hərbi müdaxiləsi nəticəsində enerji qiymətlərində yaşanan artım qısamüddətli perspektivdə maliyyə axını təmin etmişdir və iqtisadi inkişafı dəstəkləyir. Bununla rəğmən, global enerji qiymətlərindəki dalğalanmalar Azərbaycan iqtisadiyyatının həssas strukturunu qoruyub saxlayır. Qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən özəl müəssisələr ixtisaslı işçi qüvvəsinə çıxış və maliyyə mənbələrinin tapılması kimi bazar şərtlərində müxtəlif məhdudiyyətlərlə qarşılaşırlar. Bu vəziyyət dövlət müəssisələrinin iqtisadiyyatdakı dominant mövqelərini qorumasına rəvac verir. Karbohidrogen mənsəli inkişaf modelinin məhdudiyyətləri "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" sənədində [Republic of Azerbaijan, 2021] və "Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası"nda [Qüdrətli dövlət və yüksək rifah cəmiyyəti, 2022] kimi ən son siyasi bəyanatlarda da qəbul edilir. 2022-2026-cı illəri əhatə edən Dayanıqlı və İnküziv İqtisadi Strategiya Azərbaycanın fosil yanacaqlardan daha səmərəli enerji mənbələrinə yönəlmə istiqamətindəki fəaliyyətinin hələlik yetərli olmadığını etiraf edir, lakin eyni zamanda rəqəmsal texnologiyalar, insan kapitalı və yeni sənaye ixracat sahələrinə fokuslanan iqtisadi diversifikasiya hədəfi xəttində kifayət qədər iddialı bir proqramın icra olunduğunu bildirir.

Strategiya Azərbaycanın bərpa olunan enerji, elektrik mobilliyi və enerji səmərəliliyi sahələrində mühüm investisiyalar yatırmasını nəzərdə tutur və iqtisadi baxımdan əlverişli enerji qiymətləndirilməsi kimi islahatları həyata keçirmək öhdəliyini ehtiva edir. Lakin şəhərlər və bələdiyyələr karbon emissiyasını azaltmaq və iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşmaq barədə öhdəliklər götürsələr də, bu hədəflərin faktiki icrasında gecikmələr müşahidə olunur. Ölkə əhalisinin 53 faizindən çoxu şəhərlərdə yaşadığı üçün son illərdə getdikcə daha çox Azərbaycan şəhər və bələdiyyəsinin 10 000-dən çox şəhəri və regional iqlim liderliyi üçün yerli idarəetmə orqanlarını birləşdirən dünyanın ən böyük koalisiyası – İqlim və Enerji üzrə Merlərin Qlobal Razılaşmasına qoşulması təqdirəlayiqdir. Buna baxmayaraq, Paktı imzalayan bütün tərəflər 2030-cu ilə qədər iqlim dəyişikliyinə səbəb olan istixana qazı emissiyalarını 30% azaltmağı öhdələrinə götürsələr də, onların əksəriyyəti hələ də enerji və iqlim fəaliyyət planlarını hazırlamayıb. Üstəlik, heç bir şəhər hələlik hərtərəfli bir adaptasiya planı formalaşdırmamışdır. Bu vəziyyət qlobal iqlim hədəflərinə çatmaqda mühüm bir boşluq yaradır və götürülmüş öhdəliklərin icra oluna bilməsi məsələsində qeyri-müəyyənlik doğurur.

İqlim məsələsində ictimai fəallıq və rəy sorğuları vətəndaşların problemin aktuallığı barədə müəyyən təsəvvürlərə malik olduğunu göstərir. 160-dan çox ölkədə iqlim dəyişikliyinə dair beynəlxalq ictimai rəyin öyrənilməsi məqsədilə aparılan yaxın dövrlü bir araşdırma [Prezident Kitabxanası, 2022] sübut edir ki, Azərbaycan vətəndaşlarının böyük əksəriyyəti iqlim dəyişikliyinə gələcək fəsadlarından narahatdır. Sorğuların nəticələrinə əsasən, respondentlərin 73%-i növbəti iyirmi il ərzində iqlim dəyişikliyinə çox ciddi və ya qismən ciddi bir təhdid yaradacağını düşünür. Bundan başqa, 57%-lik bir kəsim bu məsələnin dövlət səviyyəsində mühüm və ya olduqca vacib bir prioritet kimi ələ alınmalı olduğuna inanır. Azərbaycan vətəndaşlarının təxminən 40%-i digər ölkələrin siyasətindən asılı olmayaraq emissiyaların azaldılmasını dəstəklədiyi halda, 17%-lik bir qrup xüsusilə yüksək emissiyalı dövlətlərin də hərəkətə keçməli olduğunu müdafiə edir. Ümumilikdə, ictimaiyyətin böyük bir hissəsi yaşıl enerjiyə keçidin inkişaf və yeni iş yerlərinin açılması üzərində müsbət yaxud neytral təsir göstərəcəyi qənaətinə gəlir.

Bu kontekstdə, BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası (COP29) 11-22 noyabr 2024-cü il tarixlərində Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində keçirilmişdir [United Nations, 2024]. COP29 Azərbaycan üçün 2024-cü ilin ən mühüm beynəlxalq tədbirlərindən biri kimi qiymətləndirilir və ölkənin yaşıl iqtisadiyyata keçid strategiyasının məntiqi davamı nitəliyində görülür. Bu xətt üzrə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2024-cü il Azərbaycanda "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" elan edilmişdir.

Prezident İlham Əliyev COP29-un Azərbaycanda keçirilməsi ilə bağlı 15 dekabr 2023-cü il tarixindəki çıxışında bu fikirləri ifadə etmişdir: "Azərbaycan neft-qaz ölkəsi olaraq bu sahədə özünü göstərərək və bütün dünya bir daha görəcək ki, bizim gündəliyimiz yaşıl enerji ilə bağlıdır. Yaşıl enerjinin istehsalı və yaşıl enerjinin dünya bazarlarına nəql edilməsi hazırda bizim enerji siyasətimizin prioritetidir. Bu, reallıqdır və bütün dünya bunu bir daha görəcəkdir".

Azərbaycan yaşıl enerjiyə verdiyi önəmi təkcə bəyanatlarla deyil, konkret praktiki siyasəti ilə də dəstəkləyir. Ölkə istixana qazı emissiyalarını 1990-cı illə müqayisədə 2030-cu ilə qədər 35%, 2050-ci ilə qədər isə 40% azaltmağı hədəfləyir. Bu çərçivədə, bərpa olunan enerjiyə yönəlmiş investisiyaların artırılması və dayanıqlı enerji mənbələrinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində strateji addımlar atılır [Barrett, 2008].

Prezident İlham Əliyevin 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" sənədi əsas götürülərək, ölkədə bərpa olunan enerji istehsalına dair strateji siyasətin təməli qoyulmuşdur. Bu sənəddə müəyyən edilmiş beş milli prioritetdən biri "Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım" ölkəsidir ki, bu da yaşıl iqtisadiyyata keçid üçün yeni hədəflər müəyyən edir.

Bu prioritetlərin qəbul edilməsindən əvvəl, 9 yanvar 2020-ci il tarixində Azərbaycan Energetika Nazirliyi ilə Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının "ACWA Power" və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin "Masdar" şirkətləri arasında bərpa olunan enerji üzrə pilot layihələrin icrasına dair müqavilələr imzalanmışdır [Türkiyə Respublikası Ticarət Nazirliyi, 2020].

Bu tərəfdaşlıqların konkret addımlarından biri olaraq, 13 yanvar 2022-ci il tarixində "ACWA Power" şirkəti ilə birlikdə "Xızı-Abşeron" Külək Elektrik Stansiyasının təməlqoyma mərasimi Gülüstən Sarayında keçirilmişdir. 15 mart 2022-ci il tarixində isə Bakıda "Garadagh" (Qaradağ) Günəş Elektrik Stansiyasının təməlqoyma mərasimi çərçivəsində "Masdar" firması ilə dörd icra müqaviləsi (Anlaşma Memorandumu) imzalanmışdır [Prezident Kitabxanası, 2022]. Bu layihələr Azərbaycanın bərpa olunan enerjiyə keçid prosesində atdığı mühüm addımları təmsil edir və ölkənin yaşıl inkişaf hədəflərinə çatmasına töhfə verir.

15 dekabr 2022-ci il tarixində Azərbaycan Energetika Nazirliyi ilə Avstraliyanın "Fortescue Future Industries" (FFI) şirkəti arasında Azərbaycanda bərpa olunan enerji layihələri üzrə əməkdaşlıq və yaşıl hidrogenin potensialının araşdırılmasını nəzərdə tutan Çərçivə Müqaviləsi imzalanmışdır [Bərpa Olunan Enerji Mənbələri Dövlət Agentliyi, 2022]. Bu müqavilə Azərbaycanda ümumi gücü 12 QV-a qədər olan bərpa olunan enerji və yaşıl hidrogen istehsalı layihələrinin tədqiqi və reallaşdırılmasını əhatə edir ki, bu da ölkənin yaşıl enerjiyə keçid prosesində mühüm bir dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilir.

Bu müqavilə ilə birlikdə, Azərbaycan dünyanın üç aparıcı enerji şirkəti ilə həm quruda, həm də dənizdə ümumi gücü 25 QV olan bərpa olunan günəş və külək enerjisinin istehsalına dair anlaşma memorandumları və müvafiq sazişlər imzalamışdır. Bu potensialın 12 QV-ı FFI, təxminən 10 QV-ı "Masdar" və qalan hissəsi isə "ACWA Power" tərəfindən təmin ediləcəkdir.

Cənub Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurası çərçivəsində keçirilən 9-cu Nazirlər Toplantısı ilə yanaşı, Yaşıl Enerji Məşvərət Şurası çərçivəsində ilk Nazirlər Toplantısı 3 fevral 2023-cü il tarixində Bakıda təşkil olunmuşdur. Bu toplantılar Azərbaycanın bərpa olunan enerji istehsalı məsələsinə verdiyi yüksək önəmin göstəricisi hesab olunur.

Bundan başqa, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ölkənin işğaldan azad edilmiş ərazilərində "yaşıl enerji zonası" yaradıldığını və 2022-2026-cı illər üzrə tədbirlər planının təsdiq edildiyini bəyan etmişdir. Bu plana əsasən, 2050-ci ilə qədər həmin ərazilərin "net sıfır emissiya" zonasına çevrilməsi hədəflənir.

BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransı iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə global miqyasda ən mötəbər tədbir kimi qəbul edilir. Şərqi Avropa Qrupu ölkələrinin yekdil qərarı ilə COP29-un Bakıda keçirilməsi Azərbaycana olan beynəlxalq etimadın bariz göstəricisidir. Bu qərar Azərbaycanın yaşıl enerjiyə keçid mövzusunda qətiyyətini və global arenadakı aktiv rolunu nümayiş etdirir.

COP29 çərçivəsində Xəzər dənizinin ekoloji problemləri və çirklənmə mənbələri də geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur. Aparılan diskussiyalarda dənizdəki karbohidrogen resurslarının axtarışı, hasilatı və daşınması zamanı ekoloji tələblərə tam riayət olunmama-

sı, sənaye tullantıları, çay suları vasitəsilə gətirilən çirkləndiricilər kimi amillərin Xəzər dənizinin ekosistemi üçün ciddi təhlükə yaratdığı vurğulanmışdır.

Xəzər dənizinin neft məhsulları ilə çirklənməsi dəniz faunasına və florasına mənfi təsir göstərir, aerasiya (havalanma) prosesini pozaraq ekoloji balansı təhdid edir. Azərbaycanın müraciəti əsasında BMT-nin Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) tərəfindən hazırlanan hesabatda Xəzər dənizinin səviyyəsinin getdikcə azaldığı və növbəti 50 il ərzində daha da düşə biləcəyi qeyd olunmuşdur. Bu tendensiyanın sahilyanı dövlətlərin ekoloji, iqtisadi və infrastruktur baxımından dayanıqlı inkişafına mənfi təsir göstərmə ehtimalı olduqca yüksəkdir.

Mərkəzi Asiya Regional Ekoloji Mərkəzinin regional iqlim dəyişikliyi üzrə eksperti Vladimir Qrebnov COP29 çərçivəsində keçirilən "Xəzər dənizi və dayanıqlı inkişaf: ətraf mühitin mühafizəsi" forumunda qlobal istiləşmənin Xəzər regionunda yaşayan milyonlarla insana birbaşa təsir etdiyinə diqqət cəkməmişdir.

Bu proseslər Azərbaycanın iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə və yaşıl enerjiyə keçid sahəsindəki qətiyyətini gücləndirən real addımları əks etdirir [Ramil Quliyev, 2024]. İqlim dəyişikliyi bütün dünya üçün qlobal bir reallıqdır və Xəzər regionu da bu prosesdən kənarda qala bilməz. Qlobal istiləşmənin fəsadları arasında su səviyyəsinin dəyişməsi, ekosistemlərin degradasiyası, təbii fəlakətlərin tezliyinin və intensivliyinin artması kimi mühüm elementlər yer alır. Bu vəziyyət Xəzər hövzəsində məskunlaşan milyonlarla insanın həyatına birbaşa təsir göstərir.

COP29 çərçivəsində təşkil edilən tədbirlərin yekununda "Xəzəryanı dövlətlərin nazirlərinin və yüksək səviyyəli rəsmilərinin Xəzər dənizinin səviyyəsinin enməsinə qarşı əməkdaşlığın gücləndirilməsi haqqında Bəyannaməsi" qəbul edilmişdir. Bu Bəyannamə sahilyanı ölkələrin dənizin ekoloji vəziyyətinə dair koordinasiya fəaliyyət yürütməsini təmin edərək, Xəzər dənizinin qarşılaşdığı ekoloji böhranların həllərinə mühüm töhfə verəcəkdir. Bu mənada COP29 Xəzərin qorunması istiqamətində atılmış tarixi bir addım kimi dəyərləndirilir.

Əldə olunmuş razılaşmalar iqlim dəyişikliyinə Xəzər dənizinin sahilyanı zonasına və infrastrukturuna olan mənfi təsirlərini azaltmaq üçün müştərək strategiya və adaptasiya planının hazırlanmasında kritik rol oynayır. Bu çərçivədə UNEP-in İcraçı direktoru İngər Andersen [UNEP, 2024] mövzu ilə bağlı aşağıdakı fikirləri bölüşmüşdür: "Beş Xəzəryanı ölkə COP29 çərçivəsində Xəzər dənizinin səviyyəsinin enməsi ilə bağlı Bəyannamə qəbul etdi. Bu, Azərbaycan pavilyonunda baş verən tarixi bir hadisədir. Azərbaycan Tehran Konvensiyasını imzalayan beş ölkəni bir araya gətirməyə nail oldu. Bütün tərəflər iqlim dəyişikliyinə yaratdığı təzyiqlərə qarşı birlikdə mübarizə aparacaqları barədə razılığa gəldilər".

İstiləşmənin Xəzər dənizində yağıntıların azalmasına və dolayısı ilə su səviyyəsinin daha da aşağı düşməsinə səbəb olacağını anlamağımızın vacibliyini vurğulayan Andersen, beş ölkənin alimlərinin bu problemləri həll etmək və iqlim dəyişikliyinə fəsadlarını aradan qaldırmaq üçün bir araya gəlməsinin əhəmiyyətini dilə gətirmişdir. Bu səbəbdən, dəniz səviyyəsinin enməsinin təsirlərini yumşaltmaq və yeni reallıqlara uyğunlaşmaq məqsədilə Xəzəryanı ölkələr arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi zəruridir [Azertac, 2024].

Nəticə

Aparılan tədqiqat və analizlərin yekunu olaraq aşağıdakı mühüm nəticələr əldə edilmişdir:

- **İqlim və Sağlamlıq Əlaqəsi:** Qlobal iqlim dəyişiklikləri Azərbaycanda regional temperatur artımı və anomal hava hadisələrinin tezliyi ilə özünü büruzə verir. Bu vəziyyət infeksiya, regional və mövsümi xəstəliklərin areallarına təsir edərək ictimai sağlamlıq üçün yeni risklər yaradır və ölkədə iqlim-sağlamlıq kontekstində daha genişmiqyaslı elmi tədqiqatların aparılmasını şərtləndirir.
- **Strateji Enerji Keçidi:** Azərbaycan ənənəvi neft-qaz resurslarına əsaslanan iqtisadi modelini diversifikasiya etmək yolunda qətiyyətli addımlar atır. Beynəlxalq tərəfdaşlarla ("Masdar", "ACWA Power", FFI) qurulan əməkdaşlıqlar və azad edilmiş ərazilərdə elan olunan "yaşıl enerji zonaları" ölkənin 2030 və 2050-ci illər üzrə karbon emissiyasını azaltmaq öhdəliklərinə sadiqliyini nümayiş etdirir.
- **Regional və Qlobal Liderlik:** Bakıda keçirilən COP29 platforması Azərbaycanın yaşıl gündəliyini dünyaya tanıtmaqla yanaşı, regional ekoloji böhranların həllində hərəkətverici qüvvəyə çevrilmişdir. Xəzəryanı dövlətlərin dəniz səviyyəsinin enməsinə qarşı qəbul etdiyi müştərək Bəyannamə, Xəzər hövzəsinin ekoloji fəsadlarını yumşaltmaq və gələcək adaptasiya planlarını koordinasiya etmək üçün tarixi bir regional əməkdaşlıq təməli qoymuşdur.

Ədəbiyyat

1. A. Leiserowitz et al. (2022). International Public Opinion on Climate Change, New Haven, Meta and Yale Program on Climate Change Communication <https://climatecommunication.yale.edu/wp-content/uploads/2022/06/international-public-opinion-on-climate-change-2022a.pdf>.
2. Azerbaijan Ministry of Foreign Affairs, Azərbaycan Respublikası və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı. <https://un.mfa.gov.az/az/content/43/azerbaycan-respublikasi-ve-umumdunya-sehiyye-teskilati>.
3. AZƏRTAC, "İnger Andersen: Xəzəryanı ölkələrin COP29 çərçivəsində Bəyannamə qəbul etməsi tarixi hadisədir". (2024). <https://azertag.az/xeber/inger-andersen-xezeryani-olkelerin-cop29-cherchivesinde-beyanname-qebul-etmesi-tarixi-hadisedir-video-3289904>.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Nitqləri, çıxışları, bəyanatları, müsahibələri. (2022). <https://files.preslib.az/projects/xs/fes2/2022.pdf>.
5. Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi yanında Bərpa Olunan Enerji Mənbələri Dövlət Agentliyi, "Energetika Nazirliyi və Fortescue Future Industries Azərbaycanda bərpa olunan enerji və "yaşıl hidrogen" layihələri üzrə Çərçivə Müqaviləsi imzalayıb". (2022). <https://area.gov.az/az/news/182/energetika-nazirliyi-ve-fortescue-future-industries-azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-ve-yasil-hidrogen-layiheleri-uzre-cercive-muqavilesi-imzalayib>.
6. C.N.Əhmədova. (2022). *Azərbaycanda müasir iqlim dəyişikliklərinin əhəlinin sağlamlığına təsirinin qiymətləndirilməsi*. Bakı, OPTIMIST LLC.

7. H.S.Səfərov. (2011). *Müasir iqlim dəyişiklikləri və Azərbaycan*. Monoqrafiya. Red. H.S.Səfərov və R.N.Mahmudov. Bakı, Ziya.
8. K.Ş.Rəhimov. (2008). Ehtimal olunan iqlim dəyişikliklərinin şəhər əhalisinin sağlamlığına təsiri. *Azərbaycan təbiətinin ekocoğrafi problemləri*, C. 12, s. 209-214.
9. Qüdrətli dövlət və yüksək rifah cəmiyyəti, Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. (2022).
<https://static.president.az/upload/Files/2022/07/22/5478ed13955fb35f0715325d7f76a8ea3699216.pdf>.
10. Republic of Azerbaijan, “Order of the President of the Republic of Azerbaijan on approval of ‘Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development’”. (2021). <https://president.az/en/articles/view/50474>.
11. Scott Barrett. (2008). Climate Treaties and the Imperative of Enforcement. *Oxford Review of Economic Policy*, Vol. 24, No. 2, pp. 239-258.
12. S.Solomon et al. (2007). Climate Change: Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Cambridge, *Cambridge University Press*, p. 976.
13. Türkiyə Respublikası Ticarət Nazirliyi. (2020). Suudi Arabistan və Azərbaycan, 300 milyon dollarlıq yenilenebilir energy projesi için anlaştı.
<https://ticaret.gov.tr/blog/ulkelerden-ticari-haberler/suudi-arabistan/suudi-arabistan-ve-azerbaycan-300-milyon-dollarlik-yenilenebilir-enerji-projesi-i>.
14. R.Quliyev. (2024). COP29 Xəzər dənizi ilə bağlı mühüm sənəd qəbul etdi. *Bakı Xəbər*, <https://baki-xeber.com/21299-cop29-xezer-denizi-ile-bagli-muhum-sened-qebul-etdi.html>.
15. UN Climate Change Conference. (2024). <https://unfccc.int/cop29>.
16. United Nations Environment Programme. (2024). <https://www.unep.org/people/inger-andersen>.

HUMAN HEALTH AND ECOLOGICAL SUSTAINABILITY IN THE CONTEXT OF CLIMATE CHANGE: AZERBAIJAN'S GREEN ENERGY STRATEGY

D.T.Iskandarova

SUMMARY

This research study analyzes the regional manifestations of global climate change, the direct and indirect impacts of these processes on human health and ecological sustainability in the context of Azerbaijan. The article examines the temperature anomalies observed in the country in recent decades, the need to assess risks in the field of public health and develop adaptation strategies. At the same time, it reviews the preventive steps taken by Azerbaijan within the framework of the "Azerbaijan 2030" National Priorities and the 2022-2026 Socio-Economic Development Strategy, adopted in order to get rid of hydrocarbon dependence and transition to a green economy. The global and regional impacts of the framework agreements signed by the country with global renewable energy giants and the COP29 conference held in Baku on regional environmental policy, in particular the historic Declaration adopted against the problem of the Caspian Sea level drop, are highlighted.

**ЗДОРОВЬЕ ЧЕЛОВЕКА И ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ
В КОНТЕКСТЕ ИЗМЕНЕНИЯ КЛИМАТА:
СТРАТЕГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА В ОБЛАСТИ ЗЕЛЕННОЙ ЭНЕРГЕТИКИ**

Д.Т.Искандарова

РЕЗЮМЕ

В данном исследовании анализируются региональные проявления глобального изменения климата, прямое и косвенное воздействие этих процессов на здоровье человека и экологическую устойчивость в контексте Азербайджана. Рассматриваются температурные аномалии, наблюдаемые в стране в последние десятилетия, необходимость оценки рисков в области общественного здравоохранения и разработки стратегий адаптации. Одновременно анализируются превентивные меры, предпринятые Азербайджаном в рамках национальных приоритетов «Азербайджан 2030» и стратегии социально-экономического развития на 2022-2026 годы, принятые с целью преодоления зависимости от углеводородов и перехода к «зеленой» экономике. Подчеркиваются глобальные и региональные последствия рамочных соглашений, подписанных страной с мировыми гигантами возобновляемой энергетики, и конференции COP29, прошедшей в Баку, для региональной экологической политики, в частности, историческая Декларация, принятая против проблемы падения уровня Каспийского моря.

Məqalə redaksiyaya 16 sentyabr 2026 tarixində daxil olmuş, 21 sentyabr 2026 tarixində işə çapa qəbul olunmuşdur.

TƏRTƏR VƏ AĞDAŞ GİLAS GENOTİPLƏRİNİN İNTEQRATİV, FENOTİPİK VƏ MOLEKULYAR QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

X.İ.Kərimova

AR ETN Genetik Ehtiyatlar İnstitutu

Bakı, Azadlıq prospekti 155

e-mail: xayalakerimova90@gmail.com

Açar sözlər: *Prunus avium* L., giləs, SSR markerləri, fenotipik qiymətləndirmə, seleksiya

Keywords: *Prunus avium* L., sweet cherry, SSR markers, phenotypic evaluation, breeding

Ключевые слова: *Prunus avium* L., черешня, SSR-маркеры, фенотипическая оценка, селекция

Giriş

Gilas (*Prunus avium* L.) yüksək qida dəyəri, zəngin biokimyəvi tərkibi və yüksək iqtisadi əhəmiyyəti ilə seçilən ən vacib çəyirdəkli meyvə bitkilərindən biridir (Xanthopoulou et al., 2020). Rosaceae fəsiləsinə aid olan bu növ diploid xromosom dəstinə ($2n = 16$) malikdir və təxminən 340 Mb ölçüsündə nisbətən kiçik genoma sahibdir (Zhang et al., 2020). Son illərdə genomika və molekulyar genetika sahəsində əldə olunan nailiyyətlər nəticəsində *Prunus avium* növünün genetik müxtəlifliyi, populyasiya strukturu və təsərrüfat baxımından əhəmiyyətli əlamətlərlə əlaqəli genom sahələrinin daha dəqiq öyrənilməsi mümkün olmuşdur (Xanthopoulou et al., 2020). Xüsusilə yüksək keyfiyyətli referens genomların əldə edilməsi və tam genomun təkrar sekvenslənməsi (whole-genome resequencing) seleksiya proqramlarında genetik resursların daha səmərəli qiymətləndirilməsi və markerəsaslı seleksiya yanaşmalarının tətbiqi üçün yeni imkanlar açmışdır (Zhang et al., 2020; Xanthopoulou et al., 2020).

Gilasın seleksiyasında əsas məqsədlər yüksək məhsuldarlığa, iri və keyfiyyətli meyvələrə, əlverişli yetişmə müddətinə, xəstəlik və abiotik stress amillərinə davamlı yeni sortların yaradılmasıdır. Lakin bu əlamətlərin əksəriyyəti poligen xarakter daşıdığından və ətraf mühit amillərinin təsiri altında formalaşdığından onların yalnız fenotipik əlamətlərə əsasən qiymətləndirilməsi uzunmüddətli müşahidələr tələb edir. Bundan əlavə, giləsin uzun juvenil dövrü, aşağı hibridləşmə səmərəliliyi və seleksiya prosesinin 15–20 ildən artıq davam etməsi yeni sortların yaradılmasını mürəkkəbləşdirən əsas amillərdən hesab olunur (Quero-Garcia et al., 2022; Holusova et al., 2023). Bu səbəbdən son illərdə genom miqyasında assosiasiya analizləri (GWAS) və kəmiyyət əlamət lokuslarının (QTL) xəritələşdirilməsi geniş şəkildə tətbiq edilməyə başlanmışdır. Eyni zamanda, SSR və SNP markerlərinə əsaslanan marker-yardımlı seleksiya (MAS) yanaşmaları müasir seleksiya proqramlarının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bu yanaşmalar çiçəklənmə vaxtı, meyvənin yetişmə müddəti, meyvə ölçüsü, rəngi, bərkliyi və digər təsərrüfat baxımından əhəmiyyətli əlamətlərlə əlaqəli genetik markerlərin erkən mərhələdə müəyyən edilməsinə və perspektiv genotiplərin daha dəqiq seçilməsinə imkan verir.

Meyvə keyfiyyəti və fenoloji xüsusiyyətlər giləsin bazar dəyərini, istehlakçı tələ-

batını və seleksiya istiqamətlərini müəyyən edən əsas göstəricilər hesab olunur. Meyvənin ölçüsü, kütləsi, rəngi, bərkliyi, həll olunan quru maddələrin (TSS) miqdarı, titrlənən turşuluq, dad keyfiyyəti və saxlanma qabiliyyəti həm istehlakçıların seçimində, həm də məhsulun kommersiya dəyərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır (Ricardo-Rodrigues et al., 2023; Mineața et al., 2024). Bununla yanaşı, tumurcuqların açılması, çiçəklənmə və meyvələrin yetişmə vaxtı kimi fenoloji əlamətlər sortların müxtəlif iqlim şəraitinə uyğunlaşmasının, yaz şaxtalarına davamlılığının və məhsulun bazara çıxarılma müddətinin qiymətləndirilməsində əsas meyarlardan hesab edilir (Devasirvatham & Tan, 2022; Holusova et al., 2023). Müasir seleksiya proqramlarında morfoloji, pomoloji və fenoloji göstəricilərin molekulyar məlumatlarla birlikdə qiymətləndirilməsi genotiplərin kompleks xarakterizə edilməsinə, təsərrüfat baxımından qiymətli əlamətlərin daha etibarlı müəyyənəşdirilməsinə və perspektiv seleksiya materialının seçilməsinə imkan verir (Quero-Garcia et al., 2022; Itam et al., 2025).

Son illərdə giləsin morfoloji, fenoloji və molekulyar-genetik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi istiqamətində geniş tədqiqatlar aparılmış, müxtəlif ölkələrdə genetik müxtəlifliyin qiymətləndirilməsi və perspektiv genotiplərin müəyyənəşdirilməsi sahəsində əhəmiyyətli nəticələr əldə edilmişdir (Xanthopoulou et al., 2020; Itam et al., 2025). Azərbaycanda isə yerli gilə genofondunun beynəlxalq deskriptorlar əsasında sənədləşdirilməsi və SSR markerləri ilə molekulyar xarakterizasiyası istiqamətində mühüm məlumatlar əldə olunmuşdur (Karimova & Mirzəliyeva, 2024; Akparov & Karimova, 2023). Qafqaz regionunda aparılmış son molekulyar-genetik tədqiqatlar Azərbaycan mənşəli gilə genotiplərinin S-lokusunda yüksək allel müxtəlifliyinə malik olduğunu və burada əvvəllər təsvir edilməmiş yeni S-allelərin aşkar edildiyini göstərmişdir. Bu nəticələr Azərbaycanın gilə üçün mühüm genetik müxtəliflik mərkəzlərindən biri olduğunu təsdiqləyir və yerli genetik resursların seleksiya proqramlarında istifadə potensialını daha da artırır (Schröpfer et al., 2024). Bununla belə, Tərtər və Ağdaş rayonlarından toplanmış gilə genotiplərinin morfoloji, pomoloji, fenoloji və molekulyar-genetik xüsusiyyətlərinin vahid analitik yanaşma əsasında kompleks qiymətləndirilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlar kifayət qədər deyildir. Fenotipik və molekulyar göstəricilər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin, eləcə də regionlararası müxtəlifliyin integrativ təhlili bu günə qədər məhdud şəkildə öyrənilmişdir. Bu boşluğun aradan qaldırılması yerli gilə genetik resurslarının kompleks qiymətləndirilməsinə, perspektiv seleksiya materiallarının müəyyənəşdirilməsinə və gələcək seleksiya proqramlarının elmi əsaslarının gücləndirilməsinə mühüm töhfə verə bilər.

Bu tədqiqatın məqsədi Tərtər və Ağdaş rayonlarından toplanmış gilə (*Prunus avium* L.) genotiplərinin morfoloji, pomoloji, fenoloji, biokimyəvi və molekulyar-genetik xüsusiyyətlərini integrativ yanaşma əsasında kompleks şəkildə qiymətləndirmək, genotiplər arasında fenotipik və genetik fərqlilikləri müəyyənəşdirmək, fenotipik və molekulyar göstəricilər əsasında genetik əlaqələri və genotiplərarası yaxınlığı təhlil etmək, həmçinin təsərrüfat baxımından qiymətli xüsusiyyətlərə malik və seleksiya proqramlarında istifadəyə perspektivli genotipləri müəyyən etməkdir.

Materiallar və metodlar

Tədqiqat materialı kimi Tərtər və Ağdaş rayonlarından toplanmış 12 gilə (*Prunus avium* L.) genotipi istifadə edilmişdir. Tədqiqat çərçivəsində genotiplərin molekulyar-genetik pasportlaşdırılması və SSR analizləri 2019-cu ildə həyata keçirilmişdir. Morfoloji, pomoloji, fenoloji və biokimyəvi qiymətləndirmələr isə 2023–2025-ci illərdə həmin geno-

tiplər üzərində aparılmışdır. Bütün genotiplər müvafiq rayonlarda yerləşən həyətəni sahələrdən (h/s) seçilmişdir. Tədqiq olunan genotiplərin siyahısı və kodlaşdırılması Cədvəl 1-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 1. Tədqiqatda istifadə edilmiş gilə (*Prunus avium* L.) genotipləri

Kod	Genotip (sort)	Rayon
T1	Qara öküzürəyi	Tərtər
T2	Zoğalı	Tərtər
T3	Çal Kırım	Tərtər
T4	Gecyetišən qara öküzürəyi	Tərtər
T5	Cır gilə	Tərtər
T6	Çəhrayı Napoleon	Tərtər
T7	Şampan gilə	Tərtər
T8	Ağ Kırım	Tərtər
A1	May giləsi ağ	Ağdaş
A2	Ağ gilə	Ağdaş
A3	Ala gilə	Ağdaş
A4	Qara öküzürəyi	Ağdaş

Fenotipik qiymətləndirmələr UPOV (2006) və PPV&FRA (2012) tərəfindən gilə (*Prunus avium* L.) üçün tövsiyə edilmiş beynəlxalq deskriptorlara uyğun aparılmış və morfoloji, pomoloji, fenoloji, biokimyəvi və sensor göstəriciləri əhatə etmişdir.

Morfoloji qiymətləndirmə zamanı ağacın hündürlüyü, böyümə forması, çətin diametri və həcmi, gövdənin diametri, yarpaq ayasının uzunluğu, eni və forması müəyyən edilmişdir. Pomoloji qiymətləndirmə çərçivəsində meyvənin kütləsi, uzunluğu, eni, saplağın uzunluğu, çəyirdəyin uzunluğu, eni və kütləsi, lətin kütləsi, 20 meyvənin ümumi kütləsi, dequstasiya qiyməti və meyvələrin saxlanma müddəti müəyyən edilmişdir.

Fenoloji müşahidələr vegetasiya dövrü ərzində müntəzəm aparılmış və tumurcuqların açılması, yarpaqların açılması, çiçəklənmənin başlanğıcı, tam çiçəklənmə, çiçəklənmənin sonu, meyvələrin yetişməsi, yarpaqların tökülməsi və vegetasiya müddəti qeydə alınmışdır. Morfoloji, pomoloji, fenoloji və biokimyəvi göstəricilər 2023–2025-ci illər ərzində aparılmış müşahidələrin nəticələri əsasında qiymətləndirilmiş və cədvəllərdə üçillik orta göstəricilər (mean $\pm$ SD) təqdim edilmişdir.

Genetik müxtəlifliyin qiymətləndirilməsi məqsədilə sadə ardıcıl təkrarlar (Simple Sequence Repeats, SSR) marker sistemindən istifadə edilmişdir. Genom DNT-si gənc yarpaq nümunələrindən Doyle və Doyle (1987) tərəfindən təsvir edilmiş CTAB metodunun modifikasiya olunmuş variantı əsasında ekstraksiya edilmişdir. Ekstraksiya olunmuş DNT-nin keyfiyyəti və miqdarı aqaroz gel elektroforezi vasitəsilə qiymətləndirilmiş və sonrakı molekulyar analizlər üçün istifadə olunmuşdur.

SSR lokuslarının amplifikasiyası polimeraza zəncirvari reaksiya (PZR) vasitəsilə Veriti™ 96-Well Thermal Cycler (Applied Biosystems, Thermo Fisher Scientific, ABŞ) cihazında həyata keçirilmişdir. PZR reaksiyaları 20 μ L ümumi həcmdə hazırlanmış və 35 amplifikasiya tsikli üzrə aparılmışdır. Tədqiqatda ümumilikdə 12 SSR markerindən istifadə edilmişdir. Birləşmə mərhələsinin temperaturu istifadə olunan praymerlərdən asılı olaraq 50–56°C arasında dəyişmişdir. Tədqiqatda istifadə olunan SSR primerləri, onların birləşmə temperaturları və ədəbiyyat mənbələri Cədvəl 2-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 2. Tədqiqatda istifadə olunan SSR praymerləri, birləşmə temperaturaları və ədəbiyyat mənbələri

SSR praymerləri	Birləşmə temperaturu (°C)	Ədəbiyyat mənbəyi
PaCITA18	55	Lopes et al. (2002)
pchcms2	53	Sosinski et al. (2000)
AK69	50	Köse et al. (2017)
AK123	50	Köse et al. (2017)
PaCITA10	55	Lopes et al. (2002)
PaCITA12	56	Lopes et al. (2002)
PaCITA14A	55	Lopes et al. (2002)
PaCITA14B	55	Lopes et al. (2002)
AK193	53	Köse et al. (2017)
AK200	53	Köse et al. (2017)
pchgms2	53	Sosinski et al. (2000)
AK178	55	Köse et al. (2017)

PZR məhsullarının genotipləşdirilməsi Schuelke (2000) tərəfindən təklif edilmiş floresan M13-tailed praymer metoduna əsasən aparılmışdır. Amplifikasiya məhsulları 6-FAM, VIC, NED və PET floresan boya ilə işarələnmiş praymerlər vasitəsilə əldə edilmişdir. Daha sonra məhsullar ABI 3500 Genetic Analyzer kapilyar elektroforez sistemində (Applied Biosystems, Foster City, CA, ABŞ) analiz edilmişdir. Nümunələrin hazırlanması zamanı Hi-Di™ formamid və GeneScan™ 600 LIZ® daxili ölçü standartından istifadə edilmişdir. Denaturasiya prosesi 94°C-də 5 dəqiqə aparılmış, nümunələr dərhal buz üzərinə köçürülmüş və qısa müddətli sentrifüqadan sonra cihazda analiz edilmişdir.

Allellərin ölçüləri GeneMapper™ proqramı vasitəsilə müəyyən edilmişdir. Hər bir SSR lokusu üzrə allellərin sayı (Na), müşahidə olunan heterozigotluq (Ho), gözlənilən heterozigotluq (He), polimorf informasiya indeksi (PIC) və null allellərin tezliyi PowerMarker V3.25 proqramında hesablanmışdır.

Fenotipik məlumatların statistik emalı R proqramlaşdırma dilinin 4.x versiyasında (R Core Team, 2023) həyata keçirilmişdir. Morfoloji, pomoloji, fenoloji və biokimyəvi göstəricilər üzrə təsviri statistika (orta qiymət $\pm$ standart kənarlaşma; mean $\pm$ SD) hesablanmışdır. Fenoloji göstəricilərin vizuallaşdırılması üçün Gantt diaqramından, morfoloji, pomoloji və biokimyəvi göstəricilərin müqayisəli təhlili üçün Radar diaqramından, SSR markerləri üzrə genetik müxtəlifliyin vizuallaşdırılması üçün Heatmap-dən istifadə edilmişdir. Genotiplər arasında oxşarlıq və fərqliliklərin müəyyən edilməsi məqsədilə iyerarxik klaster analizi aparılmışdır. Nəticələrin təqdimatında təsviri statistika metodlarından istifadə edilmişdir. Bütün qrafiklər və vizuallaşdırmalar Python proqramlaşdırma dilində Pandas və Matplotlib kitabxanalarından istifadə edilməklə hazırlanmışdır.

Nəticələr

Fenoloji müşahidələr göstərmişdir ki, Tərtər və Ağdaş rayonlarından seçilmiş gilə (Prunus avium L.) genotipləri vegetasiya dövrünün ayrı-ayrı mərhələlərinin başlanma vaxtına görə müəyyən fərqlər nümayiş etdirmişdir. Tumurcuqların açılması 10–15 mart, yarpaqların açılması isə 22–29 mart tarixləri arasında qeydə alınmışdır. Çiçəklənmə dövrü

25 mart–14 aprel, meyvələrin yetişmə tarixi isə 4–28 iyun tarixləri arasında dəyişmişdir. Vegetasiya müddəti genotiplər üzrə 264–270 gün arasında dəyişmişdir. Fenoloji müşahidələrin nəticələri Cədvəl 3-də təqdim edilmişdir.

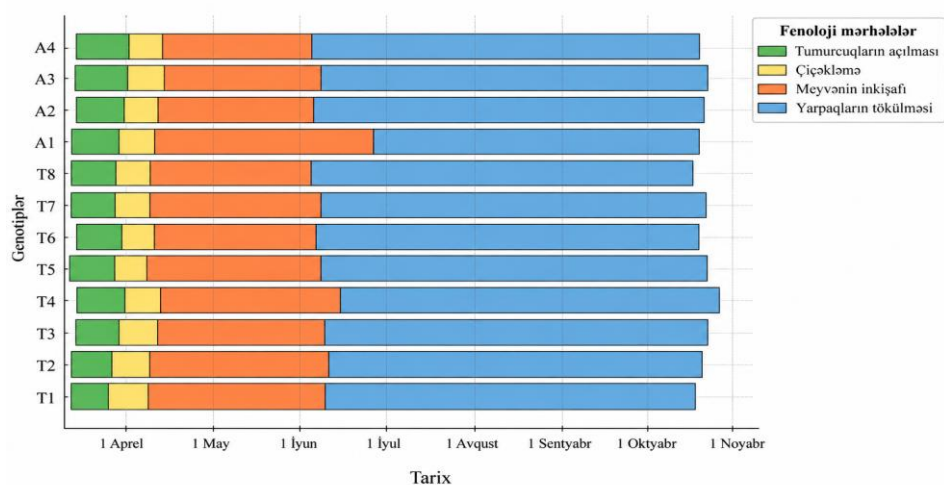
Cədvəl 3. Tərtər və Ağdaş rayonlarından toplanmış gilə (Prunus avium L.) genotiplərinin fenoloji göstəricilərinin müqayisəli xarakteristikası

Genotiplər	Tumurcuqların açılması (Çiçək/Yarpaqlar)	Çiçəkləmə (Başlanğıc/Son)	Çiçəkləmə müddəti (gün)	Yarpaqların tökülməsi (Başlanğıc/Son)	Vegetasiya müddəti (gün)
T1	10.III / 22.III	25.III – 09.IV	15	10.VI – 20.X	265
T2	11.III / 24.III	26.III – 09.IV	14	11.VI – 22.X	266
T3	13.III / 27.III	29.III – 12.IV	14	10.VI – 25.X	269
T4	15.III / 28.III	01.IV – 13.IV	12	16.VI – 28.X	268
T5	11.III / 24.III	28.III – 07.IV	10	09.VI – 25.X	270
T6	15.III / 27.III	30.III – 10.IV	11	07.VI – 22.X	264
T7	10.III / 23.III	27.III – 08.IV	12	08.VI – 23.X	270
T8	11.III / 24.III	28.III – 09.IV	12	05.VI – 20.X	267
A1	12.III / 26.III	29.III – 11.IV	13	28.VI – 22.X	269
A2	15.III / 27.III	31.III – 12.IV	12	06.VI – 24.X	264
A3	14.III / 28.III	01.IV – 14.IV	13	08.VI – 25.X	265
A4	15.III / 29.III	02.IV – 13.IV	11	04.VI – 22.X	265

Cədvəl 3-dən göründüyü kimi, T1, T2, T7 və T8 genotiplərində tumurcuqların açılması və çiçəklənmə digər genotiplərlə müqayisədə daha erkən başlamışdır. Əksinə, A1, A3, A4 və T4 genotiplərində bu mərhələlərin daha gec baş verdiyi müşahidə olunmuşdur. Meyvələrin yetişmə tarixləri genotiplər arasında fərqlənmiş və 4–28 iyun tarixləri arasında dəyişmişdir.

Fenoloji mərhələlərin müqayisəli təhlili göstərmişdir ki, Tərtər mənşəli genotiplər əsasən erkən vegetasiya və erkən çiçəklənmə xüsusiyyətləri ilə seçilmiş, Ağdaş mənşəli genotiplərdə isə vegetasiya və meyvələrin yetişmə müddətləri genotipdən asılı olaraq dəyişmişdir. Fenoloji mərhələlərin başlanma və başa çatma tarixlərinin müqayisəli vizuallaşdırılması Gantt diaqramı şəklində Şəkil 1-də təqdim edilmişdir. Şəkil 1 genotiplər üzrə fenoloji mərhələlərin ardıcılığını və onların zaman baxımından fərqlərini aydın şəkildə əks etdirir. Diaqramdan göründüyü kimi, genotiplər arasında vegetasiya və çiçəklənmə mərhələlərinin başlanma tarixləri fərqlənmiş, bu fərqlər ayrı-ayrı genotiplərin erkən və ya gec inkişaf xüsusiyyətləri ilə əlaqəli olmuşdur.

Tərtər və Ağdaş rayonlarından seçilmiş gilə genotiplərinin morfoloji göstəricilərinin müqayisəli təhlili regionlar arasında vegetativ inkişaf səviyyəsinə görə müəyyən fərqlərin mövcud olduğunu göstərmişdir. Tərtər mənşəli genotiplərdə ağacın orta hündürlüyü $6,5 \pm 1,5$ m, gövdənin orta diametri $35,4 \pm 7,3$ sm, çətinin orta diametri $5,7 \pm 0,4$ m, çətinin orta həcmi isə $111,4 \pm 33,8$ m³ olmuşdur. Ağdaş mənşəli genotiplərdə isə həmin göstəricilər müvafiq olaraq $5,9 \pm 1,1$ m, $25,0 \pm 9,6$ sm, $5,2 \pm 0,5$ m və $83,6 \pm 25,4$ m³ təşkil etmişdir. Tərtər və Ağdaş rayonlarından toplanmış gilə (*Prunus avium* L.) genotiplərinin morfoloji göstəricilərinin müqayisəli nəticələri Cədvəl 4-də təqdim edilmişdir.

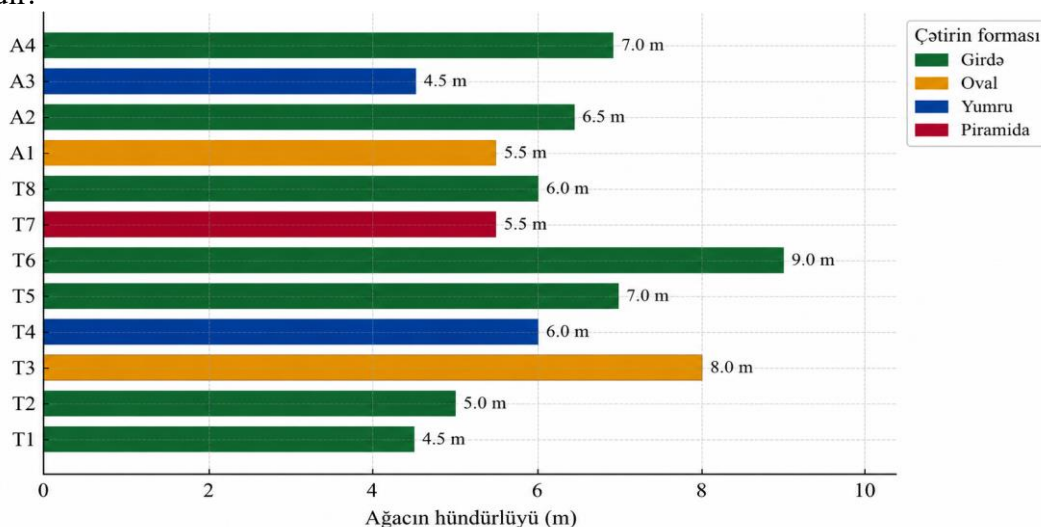

Şəkil 1. Gilas genotiplərinin fenoloji mərhələlərinin Gantt diaqramında vizual təqdimatı

Cədvəl 4. Tərtər və Ağdaş rayonlarından toplanmış giləs (*Prunus avium* L.) genotiplərinin morfoloji göstəricilərinin müqayisəli xarakteristikası

Region	Ağacın yaşı (il)	Ağacın hündürlüyü (m)	Gövdə diametri (sm)	Çətir diametri (m)	Çətir həcmi (m ³)	Üstün çətir forması
Tərtər (T1–T8)	15.4 ± 3.7	6.5 ± 1.5	35.4 ± 7.3	5.7 ± 0.4	111.4 ± 33.8	Girdə/Oval
Ağdaş (A1–A4)	16.8 ± 6.2	5.9 ± 1.1	25.0 ± 9.6	5.2 ± 0.5	83.6 ± 25.4	Girdə/Yumru

Cədvəl 4-dən göründüyü kimi, hər iki regionda əsasən girdə çətir forması üstünlük təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, Tərtər mənşəli genotiplərdə oval, Ağdaş mənşəli genotiplərdə isə yumru çətir formalarına rast gəlinmişdir. Piramidal çətir forması yalnız T7 genotipində müşahidə edilmişdir. Morfoloji göstəricilərin qrafik təsviri Şəkil 2-də təqdim edilmişdir.

Şəkil 2. Tərtər və Ağdaş rayonlarından toplanmış giləs (*Prunus avium* L.) genotiplərinin ağac hündürlüyünün və çətir formasının müqayisəli qrafiki

Şəkil 2-dən göründüyü kimi, Tərtər mənşəli genotiplər vegetativ inkişaf göstəricilərinə görə ümumilikdə daha yüksək orta qiymətlərə malik olmuşdur. Ağdaş mənşəli genotiplər isə nisbətən kompakt böyümə xüsusiyyətləri ilə seçilmişdir. Beləliklə, əldə olunan nəticələr Tərtər və Ağdaş mənşəli genotiplər arasında vegetativ inkişaf xüsusiyyətlərinə görə müəyyən morfoloji fərqlərin mövcud olduğunu göstərmişdir. Bu müxtəliflik seleksiya proqramlarında perspektiv donor və valideyn formalarının seçilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tərtər və Ağdaş rayonlarından seçilmiş gilə (*Prunus avium* L.) genotiplərinin pomoloji və biokimyəvi göstəricilərinin müqayisəli təhlili meyvənin ölçüləri, kütləsi, çəyirdəyin xüsusiyyətləri, yarpaq morfolojiyası və ümumi şəkər miqdarı üzrə müəyyən fərqlər müəyyən edilmişdir. Tərtər və Ağdaş rayonlarından toplanmış gilə genotiplərinin pomoloji və biokimyəvi göstəricilərinin müqayisəli nəticələri Cədvəl 5-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 5. Tərtər və Ağdaş rayonlarından toplanmış gilə (*Prunus avium* L.) genotiplərinin morfometrik, biokimyəvi və sensor göstəricilərinin müqayisəli xarakteristikası

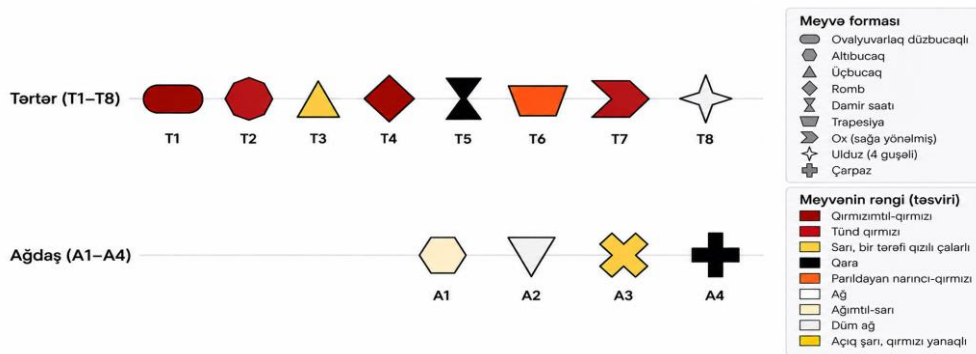
Morfometrik və sensor göstəricilər	Tərtər (T1–T8) Orta ± SD	Ağdaş (A1–A4) Orta ± SD	Qeyd
Meyvənin uzunluğu (MU, mm)	18.1 ± 5.7	17.6 ± 2.4	Tərtər daha geniş variasiya göstərir
Meyvənin eni (ME, mm)	18.6 ± 6.3	18.3 ± 3.9	Oxşar, fərq azdır
Saplağın uzunluğu (SU, mm)	40.0 ± 8.9	41.4 ± 8.9	Oxşar səviyyədə
Çəyirdəyin kütləsi (ÇK, q)	0.52 ± 0.13	0.44 ± 0.18	Tərtər bir qədər yüksəkdir
Lətin kütləsi (LK, q)	5.9 ± 2.2	6.8 ± 1.5	Ağdaş genotipləri daha ətli meyvələrə malikdir
Ümumi şəkər (%)	19.9 ± 3.7	19.3 ± 2.7	Oxşar, Tərtər bir qədər şirindir
Çəyirdəyin uzunluğu (ÇU, mm)	8.5 ± 1.5	8.3 ± 1.7	Fərq minimaldır
Çəyirdəyin eni (ÇE, mm)	7.4 ± 1.5	8.1 ± 1.4	Ağdaş bir qədər enlidir
Meyvənin kütləsi (MK, q)	6.0 ± 2.3	7.2 ± 1.7	Ağdaş meyvələri daha ağırdır
20 meyvənin kütləsi (q)	128.6 ± 45.2	145.1 ± 33.2	Ağdaş genotipləri iri meyvələrə malikdir
Yarpaq saplağının uzunluğu (YSU, mm)	34.8 ± 3.7	36.9 ± 2.8	Ağdaşda bir qədər uzun
Yarpağın uzunluğu (YU, mm)	85.8 ± 5.8	87.4 ± 7.5	Oxşar səviyyədə
Yarpağın eni (YE, mm)	36.0 ± 2.9	41.5 ± 5.8	Ağdaş genotipləri daha enlidir
Dequstasiya qiyməti (bal)	4.625 ± 0.72	4.75 ± 0.50	Dad oxşardır, Tərtərdə variasiya bir az yüksəkdir
Dayanıqlılıq (gün)	6.0 ± 0.82	5.5 ± 0.58	Tərtər meyvələri bir qədər dayanıqlıdır

Cədvəl 5-dən göründüyü kimi, Tərtər mənşəli genotiplərdə meyvənin orta uzunluğu $18,1 \pm 5,7$ mm, meyvənin orta eni $18,6 \pm 6,3$ mm, çəyirdəyin orta kütləsi $0,52 \pm 0,13$ q, ümumi şəkərin miqdarı isə $19,9 \pm 3,7$ % olmuşdur. Ağdaş mənşəli genotiplərdə isə bu göstəricilər müvafiq olaraq $17,6 \pm 2,4$ mm, $18,3 \pm 3,9$ mm, $0,44 \pm 0,18$ q və $19,3 \pm 2,7$ % təşkil etmişdir.

Meyvənin orta kütləsi və 20 meyvənin ümumi kütləsi Ağdaş mənşəli genotiplərdə daha yüksək olmuşdur. Bu qrupda meyvənin orta kütləsi $7,2 \pm 1,7$ q, 20 meyvənin ümumi kütləsi isə $145,1 \pm 33,2$ q təşkil etmişdir. Tərtər mənşəli genotiplərdə həmin göstəricilər müvafiq olaraq $6,0 \pm 2,3$ q və $128,6 \pm 45,2$ q olmuşdur. Ağdaş genotiplərində yarpaq eni və yarpaq saplağının uzunluğu da Tərtər genotipləri ilə müqayisədə daha yüksək olmuşdur. Ağdaş mənşəli genotiplərdə yarpaq eni $41,5 \pm 5,8$ mm, yarpaq saplağının uzunluğu isə $36,9 \pm 2,8$ mm olmuş, bu göstəricilər Tərtər mənşəli genotiplərlə müqayisədə daha yüksək qiymətlərlə xarakterizə olunmuşdur.

Əksinə, Tərtər mənşəli genotiplərdə meyvənin uzunluğu və eni üzrə variasiya daha geniş olmuş, çəyirdəyin orta kütləsi və meyvələrin saxlanma müddəti nisbətən yüksək qeydə alınmışdır. Meyvələrin orta saxlanma müddəti Tərtər genotiplərində $6,0 \pm 0,82$ gün, Ağdaş genotiplərində isə $5,5 \pm 0,58$ gün təşkil etmişdir. Dequstasiya qiyməti hər iki region üzrə yüksək olmuş və genotiplər arasında yalnız cüzi fərqlər müşahidə edilmişdir.

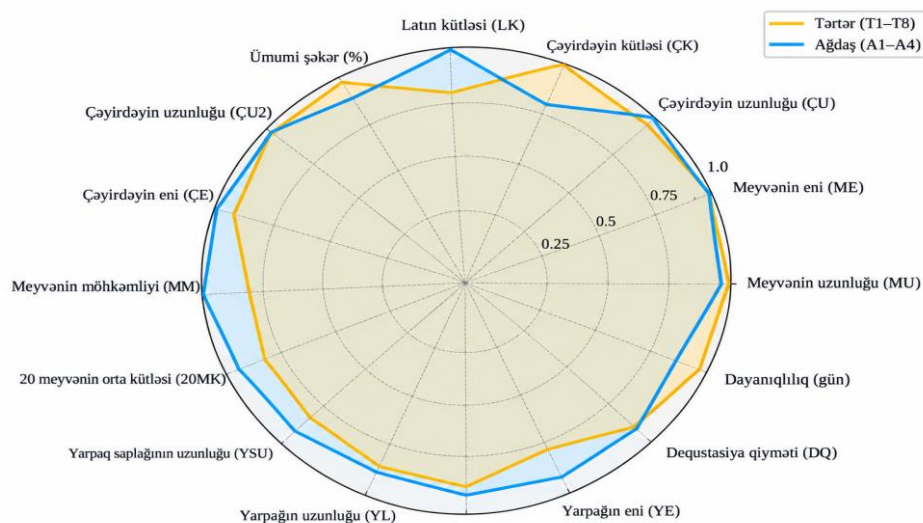
Beləliklə, pomoloji, biokimyəvi və sensor göstəricilər üzrə aparılmış müqayisəli qiymətləndirmə regionlar arasında meyvə keyfiyyəti xüsusiyyətlərinə görə nəzərəcərpacaq fərqlərin mövcud olduğunu göstərmişdir. Genotiplərin meyvə forması və meyvə qabığının rəngi üzrə vizual xarakteristikası Şəkil 3-də təqdim edilmişdir.

Şəkil 3. Tərtər və Ağdaş rayonlarından toplanmış gilə (*Prunus avium* L.) genotiplərinin meyvə forması və qabıq rənginin müqayisəli təsviri

Şəkil 3-dən göründüyü kimi, tədqiq olunan genotiplər meyvə forması, ölçüsü və qabıq rənginə görə əhəmiyyətli fenotipik müxtəliflik nümayiş etdirmişdir. Meyvə formaları girdə, ürəkvari və yastı-girdə tiplərlə təmsil olunmuş, qabıq rəngi isə açıq sarıdan tünd qırmızı və demək olar ki, qara rəngədək dəyişmişdir. Bu müxtəliflik genotiplərin yüksək fenotipik dəyişkənliyini əks etdirir və seleksiya proqramlarında perspektiv donor formalarının seçilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Pomoloji və biokimyəvi göstəricilərin kompleks müqayisəsi Radar diaqramı vasitəsilə vizuallaşdırılmışdır (Şəkil 4).

Şəkil 4. Tərtər və Ağdaş rayonlarından toplanmış giləs (*Prunus avium* L.) genotiplərinin pomoloji və biokimyəvi göstəricilərinin Radar diaqramı

Radar diaqramının təhlili göstərmişdir ki, Ağdaş mənşəli genotiplər meyvənin kütləsi, lətin kütləsi, 20 meyvənin ümumi kütləsi və yarpaq eni üzrə nisbətən yüksək göstəricilərlə seçilmişdir. Tərtər mənşəli genotiplərdə isə ümumi şəkərin miqdarı və meyvələrin saxlanma müddəti daha yüksək olmuşdur. Meyvənin uzunluğu, eni, saplağın uzunluğu və dequstasiya qiyməti üzrə isə regionlar arasında oxşar göstəricilər qeydə alınmışdır. Radar diaqramı hər iki regionun genotipləri arasında mövcud pomoloji müxtəlifliyi və seleksiya baxımından perspektiv xüsusiyyətləri aydın şəkildə əks etdirmişdir.

Gilas (*Prunus avium* L.) genotiplərinin molekulyar-genetik müxtəlifliyinin qiymətləndirilməsi məqsədilə 12 SSR markerindən istifadə edilmişdir. SSR markerləri üzrə allel müxtəlifliyi, heterozigotluq səviyyəsi və markerlərin informativliyini xarakterizə edən əsas genetik parametrlər Cədvəl 6-da təqdim edilmişdir.

Cədvəl 6. Gilas genotiplərində SSR markerləri üzrə allel müxtəlifliyi və əsas genetik parametrlərin müqayisəli xarakteristikası

Nö	Praymer	Allel sayı	Gözlənilən heterozigotluq (He)	Müşahidə olunan heterozigotluq (Ho)	Null allel (%)	Genetik müxtəflilik (GM)	Polimorfizm informativlik indeksi (PIC)
1	PaCITA 10	2	0.50	0.48	0	0.50	0.37
2	PaCITA 12	2	0.50	0.46	0	0.50	0.37
3	PaCITA 14A	2	0.49	0.44	0	0.49	0.36
4	PaCITA 14B	3	0.60	0.58	0	0.60	0.45
5	AK 193	2	0.50	0.47	0	0.50	0.37
6	AK 200	3	0.61	0.59	0	0.61	0.46
7	pchgmS 2	2	0.49	0.45	0	0.49	0.36
8	AK 178	2	0.50	0.46	0	0.50	0.37
9	pchcmS 2	2	0.50	0.45	0	0.50	0.37
10	AK 69	2	0.51	0.48	0	0.51	0.38
11	AK 123	2	0.50	0.46	0	0.50	0.37
12	PaCITA 18	2	0.50	0.47	0	0.50	0.37
Orta	—	2.17	0.52	0.48	0.00	0.52	0.39

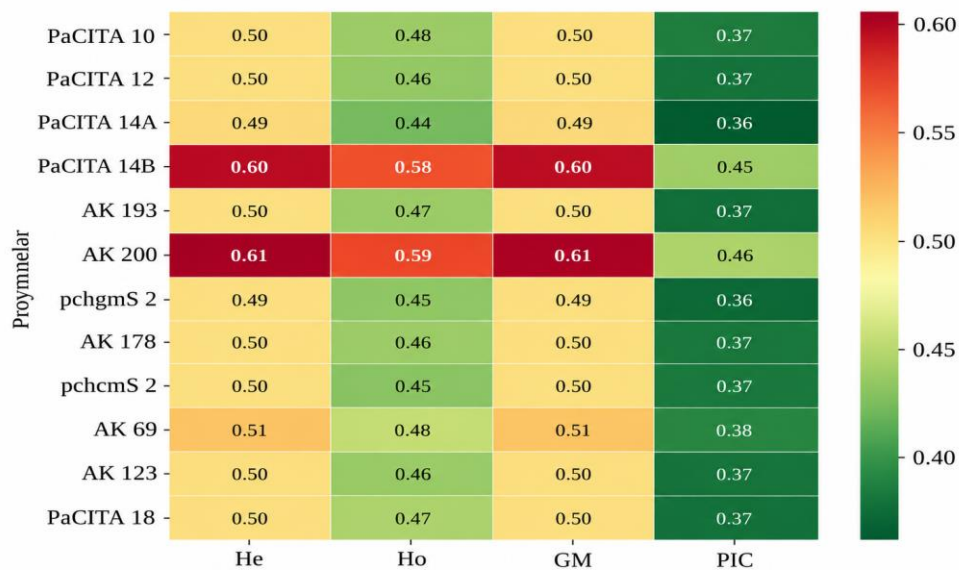
Analiz nəticələrinə görə markerlər üzrə allellərin sayı 2–3 arasında dəyişmiş, orta allel sayı isə 2,17 olmuşdur. Ən yüksək allel sayı PaCITA14B və AK200 markerlərində (3 allel), digər markerlərdə isə 2 allel qeydə alınmışdır.

Gözlənilən heterozigotluq (He) markerlər üzrə 0,49–0,61 intervalında dəyişmişdir. Ən yüksək He göstəricisi AK200 (0,61) və PaCITA14B (0,60) markerlərində müəyyən edilmişdir. Müşahidə olunan heterozigotluq (Ho) isə 0,44–0,59 arasında olmuş və bütün markerlər üzrə He göstəricilərinə yaxın qiymətlər nümayiş etdirmişdir.

Polimorf informasiya indeksi (PIC) 0,36–0,46 arasında dəyişmişdir. Ən yüksək PIC dəyəri AK200 (0,46) və PaCITA14B (0,45) markerlərində müəyyən olunmuşdur. Bütün markerlər üzrə null allellərin tezliyi 0 olmuşdur ki, bu da istifadə olunan markerlər üzrə null allellərin müşahidə edilmədiyini göstərir.

SSR markerləri üzrə hesablanmış genetik parametrlərin müqayisəli vizuallaşdırılması Heatmap vasitəsilə təqdim edilmişdir (Şəkil 5). İstilik xəritəsində yüksək He, Ho, GM və PIC göstəricilərinə malik markerlər daha intensiv rəng tonları ilə əks olunmuşdur. Xüsusilə AK200 və PaCITA14B markerləri digər markerlərlə müqayisədə daha yüksək genetik müxtəliflik göstəriciləri nümayiş etdirmişdir.

Ümumilikdə, SSR markerləri üzrə əldə olunan nəticələr tədqiq olunan gilə genotiplərində mövcud genetik variasiyayı nümayiş etdirmişdir. İstifadə olunan markerlər genotiplərin molekulyar səviyyədə fərqləndirilməsi və genetik müxtəlifliyin qiymətləndirilməsi üçün kifayət qədər informativ olmuşdur.

Şəkil 5. Gilas (*Prunus avium* L.) genotiplərində SSR markerləri üzrə genetik müxtəlifliyin Heatmap təsviri

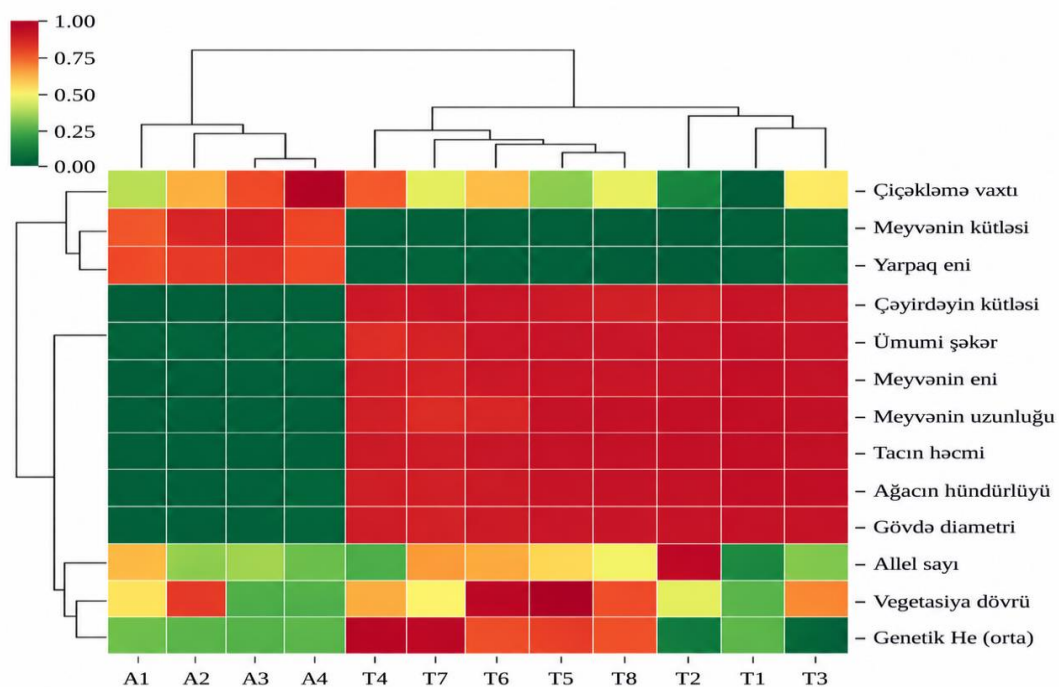
Şəkil 5-dən göründüyü kimi, AK200 və PaCITA14B markerləri yüksək He, Ho və PIC göstəricilərinə görə digər markerlərdən fərqlənmişdir. Digər markerlər isə genetik parametrlər üzrə daha homogen göstəricilər nümayiş etdirmişdir. Bu nəticələr istifadə olunan SSR markerlərinin tədqiq olunan gilə genotiplərinin genetik müxtəlifliyinin qiymətləndirilməsi üçün yüksək informativliyə malik olduğunu təsdiq edir.

Fenotipik və molekulyar məlumatların integrativ təhlili nəticəsində Tərtər və Ağdaş rayonlarından seçilmiş gilə genotipləri arasında morfoloji, fenoloji və genetik xüsusiyyət-

lör üzrə fərqlər müəyyən edilmişdir. Morfoloji göstəricilərin müqayisəli təhlili göstərmişdir ki, Tərtər mənşəli genotiplər vegetativ inkişaf göstəricilərinə görə nisbətən yüksək qiymətlərlə xarakterizə olunmuş, Ağdaş mənşəli genotiplər isə daha kompakt morfoloji xüsusiyyətlər nümayiş etdirmişdir.

Fenoloji göstəricilərin müqayisəli təhlili genotiplər arasında vegetasiya dövrünün başlanması, çiçəklənmə və meyvələrin yetişmə vaxtına görə müəyyən fərqlərin mövcud olduğunu göstərmişdir.

SSR markerləri üzrə aparılmış molekulyar analizlər tədqiq olunan genotiplərdə orta səviyyədə genetik müxtəlifliyin mövcud olduğunu göstərmişdir. Fenotipik və molekulyar göstəricilərin kompleks qiymətləndirilməsi məqsədilə iyerarxik klaster analizi aparılmış və nəticələr Şəkil 6-da təqdim edilmişdir.

Şəkil 6. Tərtər və Ağdaş rayonlarından toplanmış gilə genotiplərinin fenotipik və molekulyar göstəricilər əsasında qurulmuş iyerarxik klaster analizi

Şəkil 6-dan göründüyü kimi, genotiplər oxşar morfoloji, pomoloji, fenoloji və molekulyar-genetik xüsusiyyətlərinə əsasən iki əsas klasterdə qruplaşmışdır. Klasterləşmə nəticələri regionlar üzrə müşahidə olunan fenotipik fərqlərlə ümumilikdə uyğunluq göstərmiş və tədqiq olunan materialda genetik müxtəlifliyin mövcudluğunu əks etdirmişdir. Bu nəticələr perspektiv seleksiya materiallarının müəyyənəşdirilməsi üçün faydalı məlumatlar təqdim edir.

Beləliklə, integrativ təhlil morfoloji, fenoloji və molekulyar-genetik göstəricilərin birlikdə qiymətləndirilməsinin genotiplərin kompleks xarakterizə edilməsində daha əhatəli yanaşma olduğunu göstərmişdir. Əldə olunmuş nəticələr perspektiv genotiplərin müəyyən edilməsi, genetik resursların səmərəli qiymətləndirilməsi və gələcək seleksiya proqramlarının elmi əsaslarla planlaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müzakirə

Bu tədqiqatda Tərtər və Ağdaş rayonlarından toplanmış giləs (*Prunus avium* L.) genotiplərinin morfoloji, pomoloji, fenoloji və molekulyar-genetik xüsusiyyətləri integrativ yanaşma əsasında qiymətləndirilmişdir. Əldə olunan nəticələr göstərmişdir ki, eyni növə aid genotiplər arasında vegetativ inkişaf, meyvə keyfiyyəti, fenoloji mərhələlərin vaxtı və molekulyar-genetik göstəricilər üzrə müəyyən fərqlər mövcuddur. Bu nəticələr müxtəlif agroekoloji şəraitdə becərilən giləs genotiplərində yüksək fenotipik və genetik dəyişkənliyin mövcud olduğunu göstərən əvvəlki tədqiqatlarla uyğunluq təşkil edir (Xanthopoulou et al., 2020; İtam et al., 2025).

Fenoloji müşahidələr erkən və gec inkişaf edən genotiplərin müəyyən edilməsinə imkan vermişdir. Erkən çiçəklənən genotiplər bazara erkən məhsul çıxarmaq baxımından üstünlük təşkil etsə də, yaz şaxtalarının müşahidə olunduğu ərazilərdə daha yüksək risk daşıya bilər. Bunun əksinə olaraq, gec çiçəklənən genotiplər aşağı temperatur riskinin yüksək olduğu bölgələr üçün daha əlverişli hesab edilir. Bu nəticələr Devasirvatham & Tan (2022) və Holusova et al. (2023) tərəfindən aparılmış tədqiqatlarla uyğunluq təşkil edərək çiçəklənmə vaxtının həm genetik xüsusiyyətlərdən, həm də ekoloji amillərdən asılı olaraq dəyişdiyini təsdiqləyir.

Pomoloji qiymətləndirmə göstərmişdir ki, Ağdaş mənşəli genotiplər meyvə kütləsi və lətin kütləsi, Tərtər mənşəli genotiplər isə ümumi şəkərin miqdarı və meyvələrin saxlanma müddəti baxımından fərqlənmişdir. Meyvə keyfiyyətinin formalaşmasında genetik xüsusiyyətlərlə yanaşı, becərmə şəraiti və ətraf mühit amillərinin də mühüm rol oynadığı müxtəlif müəlliflər tərəfindən qeyd edilmişdir (Ricardo-Rodrigues et al., 2023; Mineața et al., 2024). Bu baxımdan pomoloji göstəricilərin kompleks qiymətləndirilməsi seleksiya proqramlarında yüksək keyfiyyətli və bazar tələblərinə cavab verən genotiplərin seçilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

SSR markerləri üzrə aparılmış molekulyar-genetik analizlər tədqiq olunan genotiplər arasında genetik müxtəlifliyin mövcud olduğunu göstərmişdir. Xüsusilə yüksək informativliyə malik SSR markerləri genotiplərin etibarlı şəkildə fərqləndirilməsinə imkan vermişdir. Oxşar nəticələr Kərimova & Mirzaliyeva (2024), Akparov & Kərimova (2023) və Schröpfer et al. (2024) tərəfindən aparılmış tədqiqatlarda da qeyd olunmuş, SSR markerlərinin Azərbaycan və ümumilikdə Qafqaz mənşəli giləs genetik resurslarının xarakterizə edilməsində yüksək effektivliyə malik olduğunu göstərmişdir.

Tədqiqatın əsas üstünlüyü morfoloji, pomoloji, fenoloji və molekulyar-genetik göstəricilərin vahid analitik çərçivədə birlikdə qiymətləndirilməsidir. Fenotipik və molekulyar məlumatların integrasiyası genotiplərin yalnız xarici əlamətlərinə deyil, həm də onların genetik potensialına əsaslanan kompleks və daha obyektiv qiymətləndirilməsinə imkan vermişdir. Bu yanaşma perspektiv donor və valideyn formalarının seçilməsi, yerli giləs genofondunun qorunması və gələcək seleksiya proqramlarının elmi əsaslarının gücləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir (Quero-Garcia et al., 2022; İtam et al., 2025).

Nəticə

Bu tədqiqatda Tərtər və Ağdaş rayonlarından toplanmış giləs genotipləri morfoloji, pomoloji, fenoloji və molekulyar-genetik göstəricilər əsasında kompleks şəkildə qiymətləndirilmişdir. Aparılmış müqayisəli təhlillər genotiplər arasında həm fenotipik, həm də genetik səviyyədə nəzərəcərpacaq müxtəlifliyin mövcud olduğunu göstərmişdir. Morfoloji və pomoloji qiymətləndirmələr nəticəsində regionlar üzrə fərqli xüsusiyyətlər

müəyyən edilmiş, Ağdaş mənşəli genotiplər meyvənin kütləsi və lətin kütləsi, Tərtər mənşəli genotiplər isə ümumi şəkərin miqdarı və meyvələrin saxlanma müddəti baxımından nisbətən yüksək göstəricilərlə xarakterizə olunmuşdur.

Fenoloji müşahidələr genotiplərin vegetasiya mərhələlərinin regionlar üzrə fərqli xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərmiş, SSR markerləri əsasında aparılmış molekulyar-genetik analizlər isə tədqiq olunan materialda orta səviyyədə genetik müxtəlifliyin mövcudluğunu göstərmişdir. Fenotipik və molekulyar məlumatların integrativ təhlili genotiplər arasında oxşarlıq və fərqlilik səviyyəsinin kompleks şəkildə qiymətləndirilməsinə, həmçinin onların seleksiya baxımından perspektivliyinin müəyyən edilməsinə imkan vermişdir.

Əldə olunmuş nəticələr Azərbaycanın yerli giləs genetik resurslarının elmi əsaslarla xarakterizə edilməsinə, genofondun qorunmasına və səmərəli istifadəsinə mühüm töhfə verir. Bundan əlavə, tədqiqatın nəticələri yüksək məhsuldarlığa, meyvə keyfiyyətinə və əlverişli adaptiv xüsusiyyətlərə malik perspektiv donor və valideyn formalarının seçilməsi üçün elmi əsas yaradır və gələcək seleksiya proqramlarında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Akparov, Z., & Karimova, Kh. (2023). Molecular evaluation of genetic diversity and genetic analysis of Azerbaijan sweet cherries (*Prunus avium* L.) using capillary electrophoresis with fluorescence-labeled SSR markers. *Journal of Life Sciences and Biomedicine*, 5(2), 83–94. <https://doi.org/10.59849/2710-4915.2023.2.83>.
2. Devasirvatham, V., & Tan, D. K. Y. (2022). Key determinants of the physiological and fruit quality traits in sweet cherries and their importance in a breeding programme. *Horticulturae*, 8(8), Article 694. <https://doi.org/10.3390/horticulturae8080694>.
3. Doyle, J. J., & Doyle, J. L. (1987). A rapid DNA isolation procedure for small quantities of fresh leaf tissue. *Phytochemical Bulletin*, 19, 11–15. <https://worldveg.tind.io/record/33886/>.
4. Holusova, K., Cmejlova, J., Suran, P., Cmejla, R., Sedlak, J., Zeleny, L., Bartos, J. (2023). High-resolution genome-wide association study of a large Czech collection of sweet cherry (*Prunus avium* L.) on fruit maturity and quality traits. *Horticulture Research*, 10(1), Article uhac233. <https://doi.org/10.1093/hr/uhac233>.
5. Itam, M., Jung, S., Zheng, P., Lee, T., Cheng, C.-H., Buble, K., Main, D., & Gasic, K. (2025). Genetic architecture of key traits for *Prunus* crop improvement: An overview of 25 years of curated genomic and breeding data. *Horticulture Research*, 12(8), Article uhaf142. <https://doi.org/10.1093/hr/uhaf142>.
6. Karimova, K., & Mirzaliyeva, I. (2024). Documentation of sweet cherry (*Prunus avium* L.) samples according to the international descriptors. *International Journal of Innovative Approaches in Agricultural Research*, 8(2), 73–84. <https://doi.org/10.29329/ijiaar.2024.1049.2>.
7. Köse, D., Demirsoy, H., Demirsoy, L., & Macit, İ. (2017). Characterization of cherry genotypes from North Anatolia. *Acta Horticulturae*, 1161, 309–314. <https://doi.org/10.17660/ActaHortic.2017.1161.50>.
8. Lopes, M. S., Sefc, K. M., Laimer, M., & da Câmara Machado, A. (2002). Identification of microsatellite loci in apricot. *Molecular Ecology Notes*, 2(1), 24–26. <https://doi.org/10.1046/j.1471-8286.2002.00132.x>.

9. Mineata, I., Murariu, O. C., Sirbu, S., Tallarita, A. V., Caruso, G., & Jitareanu, C. D. (2024). Effects of ripening phase and cultivar under sustainable management on fruit quality and antioxidants of sweet cherry. *Horticulturae*, 10(7), Article 720. <https://doi.org/10.3390/horticulturae10070720>.
10. PPV&FRA. (2012). *Descriptors for sweet cherry (Prunus avium L.)*. Research and Breeding Institute of Pomology Holovousy.
11. Quero-García, J., Branchereau, C., Barreneche, T., & Dirlewanger, E. (2022). DNA-informed breeding in sweet cherry: Current advances and perspectives. *Italus Hortus*, 29(1), 14–37. <https://doi.org/10.26353/j.itahort/2022.1.C2>.
12. R Core Team. (2023). R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing. <https://www.r-project.org/>.
13. Ricardo-Rodrigues, S., Laranjo, M., & Agulheiro-Santos, A. C. (2023). Methods for quality evaluation of sweet cherry. *Journal of the Science of Food and Agriculture*, 103(2), 463–478. <https://doi.org/10.1002/jsfa.12144>.
14. Schröpfer, S., Schuster, M., Quero-Garcia, J., Lopez-Ortega, G., & Flachowsky, H. (2024). Synergistic approach of PCR-based fragment length analysis and amplicon deep sequencing reveals rich diversity of S-alleles in sweet cherries from the Caucasian region of origin. *Frontiers in Plant Science*, 15, Article 1355977. <https://doi.org/10.3389/fpls.2024.1355977>.
15. Schuelke, M. (2000). An economic method for the fluorescent labeling of PCR fragments. *Nature Biotechnology*, 18(2), 233–234. <https://doi.org/10.1038/72708>.
16. Sosinski B., Gannavarapu M., Hager L. D., Beck L. E., King G. J., Ryder C. D., Rajapakse S., Baird W. V., Ballard R. E., Abbott A. G. Characterization of microsatellite markers in peach [*Prunus persica* (L.) Batsch] // *Theoretical and Applied Genetics*. 2000. Vol. 101. No. 3. P. 421–428. DOI: 10.1007/s001220051499.
17. UPOV. (2006). *Guidelines for the conduct of tests for distinctness, uniformity and stability: Sweet cherry (Prunus avium L.)*. International Union for the Protection of New Varieties of Plants.
18. Xanthopoulou, A., Manioudaki, M., Bazakos, C., Kissoudis, C., Farsakoglou, A.-M., Karagiannis, E., Michailidis, M., Polychroniadou, C., Zambounis, A., Kazantzis, K., Tsaftaris, A., Madesis, P., Aravanopoulos, F., Molassiotis, A., & Ganopoulos, I. (2020). Whole genome re-sequencing of sweet cherry (*Prunus avium* L.) yields insights into genomic diversity of a fruit species. *Horticulture Research*, 7, Article 60. <https://doi.org/10.1038/s41438-020-0281-9>.
19. Zhang, L., Wei, H., Yuan, X., Liu, Q., Wang, J., Liu, W., Zhu, D., Hong, P., Zhang, S., Xiao, S., Tan, Y., Chen, X., Xu, L., & Zong, X. (2020). Chromosome-scale genome assembly of sweet cherry (*Prunus avium* L.) cv. Tieton obtained using long-read and Hi-C sequencing. *Horticulture Research*, 7, Article 122. <https://doi.org/10.1038/s41438-020-00343-8>.

INTEGRATIVE, PHENOTYPIC AND MOLECULAR EVALUATION OF CHERRY GENOTYPES FROM TARTAR AND AGDASH

Kh.I.Karimova

SUMMARY

The aim of this study is to evaluate the morphological, pomological, phenological, and molecular-genetic characteristics of cherry genotypes collected from the Tartar and Agdash, Azerbaijan, using an integrative approach. Phenotypic traits are assessed based on UPOV and PPV&FRA descriptors, while genetic diversity is evaluated using 12 SSR markers. The results revealed phenological, morphological, and pomological differences among the genotypes, as well as genetic diversity based on SSR markers. The integrative analysis provided a scientific basis for identifying promising genotypes, characterizing the local cherry germplasm, and its utilization in breeding programs.

ИНТЕГРАТИВНАЯ, ФЕНОТИПИЧЕСКАЯ И МОЛЕКУЛЯРНАЯ ОЦЕНКА ГЕНОТИПОВ ЧЕРЕШНИ ИЗ ТЕРТЕРСКОГО И АГДАШСКОГО РАЙОНОВ

Х.И.Керимова

РЕЗЮМЕ

Целью данного исследования является оценка морфологических, помологических, фенологических и молекулярно-генетических характеристик генотипов черешни, собранных в Тертерском и Агдашском районах Азербайджана, на основе интегративного подхода. Фенотипические признаки оценены с использованием дескрипторов UPOV и PPV&FRA, а генетическое разнообразие — с помощью 12 SSR-маркеров. Результаты выявили различия между генотипами по фенологическим, морфологическим и помологическим показателям, а также генетическое разнообразие, установленное на основе SSR-маркеров. Интегративный анализ создал научную основу для выявления перспективных генотипов, характеристики местного генофонда черешни и его использования в селекционных программах.

Məqalə redaksiyaya 21 sentyabr 2026 tarixində daxil olmuş, 23 sentyabr 2026 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL PROQRAMLARININ UŞAQLARIN EMOSİONAL VƏ SOSIAL İNKİŞAFINA TƏSİRİ

G.S.Kazımova

Gəncə Dövlət Universiteti

Gəncə, Heydər Əliyev prospekti 429

e-mail: gunay.kazimova@gdu.edu.az

Açar sözlər: emosional inkişaf, sosial inkişaf, uşaq, məktəbəqədər təhsil, müəllim

Keywords: emotional development, social development, child, preschool education, teacher

Ключевые слова: эмоциональное развитие, социальное развитие, ребенок, дошкольное образование, учитель

Giriş

Erkən yaşlı uşaqların emosional sferasının təşəkkülü onların daxil olduqları məktəbəqədər təlim-tərbiyə proqramlarının məzmunu və keyfiyyəti ilə sıx bağlıdır. Məktəbəqədər təhsilə müasir qlobal və beynəlxalq pedaqoji yanaşmalarda uşaqların təhsil mühitinə psixoloji adaptasiyasının yüksəldilməsi və akademik nailiyyətlərinin stimullaşdırılması məqsədilə sosial-emosional sərişələrin formalaşdırılması ön plana çəkilir. Məktəbəqədər yaş dövrü affektiv özünütənzimləmə, empatiya hissi və səmərəli sosial interaksiyaların qurulması kimi baza emosional bacarıqların bünövrəsinin qoyulduğu kritik mərhələdir (Əliyev & Əliyeva, 2010).

Şəxsiyyətin sosial-emosional inkişafına istiqamətlənmiş məktəbəqədər təhsil proqramları çoxşaxəli aspektləri əhatə edir. Bu proqramlar yalnız idrak proseslərinin inkişafı ilə məhdudlaşmır, koqnitiv və emosional sferaların vəhdətdə inkişafını hədəfləyir. Çünki idrak və emosiya prosesləri bir-biri ilə qırılmaz psixoloji bağlara malikdir. Təlim materiallarının mənimsənilmə effekti uşağın öz duyğularını idarə etmək, tərbiyəçilər və həmyaşıdları ilə pozitiv ünsiyyət qurmaq və davranışını özünütənzimləmə qabiliyyəti ilə doğrudan doğruya şərtlənir. Hər iki yönümü paralel inkişaf etdirən proqramlar uşağın intellektual və sosial imkanlarını bütünləşdirərək hərtərəfli şəxsiyyət kimi yetişməsinə zəmin yaradır (Əliyev, 2004).

Eyni zamanda, bu cür psixopedaqoji yanaşmalar təşviş, həyəcan və aqressiv meyllər kimi muxtəlif emosional pozuntuların erkən diaqnostikasına və fərdi korreksiya-dəstək proqramları vasitəsilə tənzimlənməsinə imkan verir. Müəllim-uşaq və uşaq-uşaq münasibətlərində müsbət emosional iqlimin bərqərar olması empatiya və interaktiv əməkdaşlıq vərdişlərini gücləndirir. Ontogenezin ilk mərhələlərində sosial təmaslar emosional yetkinləşmənin hərəkətverici qüvvəsidir. Uşaq qayğıkeş yetkinlərin əhatəsində emosional təhlükəsizlik hiss etdikdə öz hisslərini adekvat ifadə etməyi, empatiya nümayiş etdirməyi və əməkdaşlıq etməyi mənimsəyir. Həmyaşıdlar qrupunda qarşılıqlı əlaqə uşaqlarda konstruktiv münaqişə həlli, frustrasiyaya dözümlülük və komandada işləmək bacarıqlarını formalaşdırır. Bu, xüsusilə sosiallaşma çətinliyi və dezadaptasiya yaşayan uşaqlar üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir və inklüziv, rahat psixoloji mühitin təşkilini tələb edir.

Aztəminatlı və ya sosial baxımdan əlverişsiz mühitdə böyüyən uşaqlar üçün keyfiyyətli məktəbəqədər təhsilə çıxışın təmin edilməsi böyük rol oynayır. Erkən yaşda keyfiyyətli təhsil mühiti uşaqların akademik və sosial inkişafındakı bərabərsizlikləri minimuma endirən mühüm amildir. Sosial-iqtisadi qeyri-sabitlik şəraitində tərbiyə olunan uşaqlar ailədə emosional inkişaf üçün kifayət qədər resurs tapmaya bilirlər. Bu səbəbdən keyfiyyətli təlim proqramları həmin uşaqlar üçün emosional cəhətdən kompensator və stimullaşdırıcı mühit rolunu oynayır. Həmçinin, bu proqramlar uşaqlara cəmiyyətə uğurlu sosial adaptasiya üçün vacib olan baza kompetensiyaları qazandırır (Boyd et al., 2006).

Pedaqoji heyətin və rəhbərliyin emosional inkişafı dəstəkləyən metodikalarla silahlandırılması daha əlverişli təlim mühitinin yaradılmasına xidmət edir. Uşaqların emosional sağlamlığının qorunması uşağın psixoloji ehtiyaclarını duyan, hisslərin təhlükəsiz ifadəsinə şərait yaradan və çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə dəstək olan ixtisaslı müəllim-tərbiyəçilərdən asılıdır. Müəllimlərə aktiv dinləmə, davranışın idarə olunması və konstruktiv münaqişə həlli texnikalarının öyrədilməsi uşaqlarla humanist ünsiyyət qurmağa və onlarda emosional zəkanı inkişaf etdirməyə kömək edir.

Müasir psixopedaqoji tədqiqatlar təlim proqramlarına rəqəmsal texnologiyaların integrasiyasının uşaqların emosional inkişafına əhəmiyyətli təsirini göstərir. İnteraktiv inkişaf etdirici oyunlar və rəqəmsal alətlər uşaqlara emosional bacarıqları maraqlı şəkildə mənimsəməyə imkan verir. Məsələn, xüsusi proqram təminatları oyun ssenariləri vasitəsilə uşaqlara emosiyaların identifikasiyası, affektiv halların tənzimlənməsi və sosial situasiyaların modulyasiyası bacarıqlarını peşəkarlıqla aşılayır. Bu, xüsusilə verbal və sosial ünsiyyət imkanları məhdud olan uşaqlar üçün daha əlverişlidir. Bununla belə, tədqiqatçılar texnologiyalardan həddindən artıq istifadənin risklərinə də diqqət çəkirlər. Virtual alətlərlə aramsız kontakt canlı sosial təmasları azaldır və real insanlarla empatiya qurma bacarığını məhdudlaşdırır. Bu baxımdan təlimdə rəqəmsal vasitələrlə canlı sosial interaksiyalar arasında optimal balansın qorunması vacib pedaqoji şərtidir.

Emosional inkişafın intensivləşdirilməsi metodları

Uşaqların emosional inkişafını psixoloji baxımdan dəstəkləmək üçün aşağıdakı pedaqoji-psixoloji üsullardan istifadə olunur:

1. Didaktik oyunlar və bədii ədəbiyyatdan istifadə: Uşaqların öz emosiyalarını tanıması və müzakirə etməsi üçün rol oyunları və nağıl terapiyası vasitəsilə emosional ssenarilərin təhlükəsiz mühitdə modulyasiya edilməsi.

2. Qeyri-verbal kommunikasiya təlimi: Uşaqlara mimika, jest və bədən dili kimi qeyri-verbal siqnalları oxumağı öyrətməklə onların sosial mühitdə daha çevik orientasiya tapmalarını təmin etmək.

3. Müəllim-şagird münasibətlərində aktiv dinləmə: Müəllimlərin empatiyaya əsaslanan aktiv dinləməsi vasitəsilə uşaqların daxilindəki həyəcan və səbəblərini anlamalarına dəstək olmaq.

4. Birgə problem həlli (Problem-Solving): Problemlərin uşaqla birlikdə təhlili onların təşəbbüskarlıq və özünütənzimləmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Bu metod uşağa öz emosional reaksiyalarının nəticələrini dərk etməyə və onları idarə etməyə kömək edir (Thomas, 2001).

Emosional inkişafın dəstəklənməsində müasir yanaşmalara emosional zəkanın (EQ) inkişafına yönəlmiş psixoloji oyunlar və tətbiqlər daxildir. Bu alətlər uşaqlarda hissləri tanıma və idarəetmə səriştələrini oyun formasında inkişaf etdirərək onların idrak fəallığını artırır.

Uşaqların əsas emosional sağlamlıq problemləri

Uşaqların emosional sağlamlığı onların emosional çətinlikləri və stressi yetkinlərin psixoloji dəstəyi ilə necə dəf etmək qabiliyyəti ilə müəyyən olunur.

Emosional sağlamlığın əsas göstəriciləri aşağıdakılardır:

1. **Ayrılma həyəcanının dəf edilməsi:** Uşaqların valideynlərdən ayrılarkən kəskin stress yaşamadan başqa yetkinlərlə təhlükəsiz emosional bağ qura bilməsi.

2. **Sosial davranışın tənzimlənməsi:** Qrup daxilində davranış norma və qaydalarına riayət etmək, münaqişəsiz ünsiyyət qurmaq qabiliyyəti.

3. **Diqqətin konsentrasiyası:** Doğrudan doğruya emosional özünütənzimləmə ilə bağlı olan tapşırıqlara fokuslana bilmək bacarığı.

Psixoloqlar həmçinin təlim və tərbiyə prosesində uşaqların həddindən artıq yüklənməsi nəticəsində ortaya çıxan emosional tükənmə (burnout) problemindən narahatdırlar. Erkan yaşda emosional tükənmənin qarşısını almaq üçün təlim fəaliyyəti ilə istirahət rejiminin optimal balansını təmin etmək vacibdir (Davies, 2000).

Emosional inkişafın mərhələləri

Uşaqların emosional yetkinləşməsi aşağıdakı ontogenetik mərhələlərdən keçir:

1 – 2 yaş: Uşaqlar özünüdərkini bünövrəsini qoyur, sevgi, qorxu kimi ibtidai emosiyaları yaxınları ilə qarşılıqlı əlaqədə bürüzə verirlər.

2 – 3 yaş: Əlahiddə müstəqillik meyilləri yaranır; özünütənzimləmə bacarıqlarının formalaşması fonunda affektiv qəzəb və frustrasiya partlayışları müşahidə olunur.

4 – 5 yaş: Uşaqlar öz fərdiliyini dərk edir, davranışın mənəvi-əxlaqi tərəflərini qavramağa başlayırlar. Həmyaşıdları ilə sosial kontaktlardan zövq alır və empatiyanı fəal şəkildə nümayiş etdirirlər.

Tədqiqatlar göstərir ki, təşviş və depressiv pozuntular emosional dəstəyin yetərsiz olduğu mühitdə erkən yaşlardan baş qaldıra bilər. Bu səbəbdən emosional inkişafı stimullaşdıran mühitin qurulması üçün müəllim və valideynlərlə aparılan erkən psixopedaqoji müdaxilələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Uşaqların emosional inkişafı fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər, təlim proqramları və ailə mühitinin dinamikası ilə şərtlənən çoxfaktorlu prosesdir.

Uşaqların sosial inkişaf dinamikası

Erkən yaşlı uşaqların sosiallaşma məsələləri müasir uşaq psixologiyasının ana xəttini təşkil edir. Sosiallaşma uşağın cəmiyyətdə mövcud olan davranış norma, dəyər və qaydalarını mənimsəməsini, öz davranışını bu standartlara uyğunlaşdırmasını əhatə edən mürəkkəb psixoloji prosesdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, kafi sosial interaksiyadan məhrum olan uşaqlar təhsil müəssisələrinə daxil olarkən dərin desadaptasiya çətinlikləri ilə üzləşirlər. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsinə adaptasiya böhranı stress, affektiv reaksiya və qrup fəaliyyətinə həssaslığın azalması ilə təzahür edir. Bu hallara xüsusilə emosional bağlılıq pozuntusu olan və ya yetkinlərlə tamdəyərli ünsiyyət təcrübəsi olmayan uşaqlarda rast gəlinir.

M.S. Kırıuşkinanın tədqiqatlarında aparıcı fəaliyyət növü kimi əşyavi fəaliyyətin kəsb etdiyi psixoloji qanunauyğunluqlar əsas götürülür. Təxminən 3 yaş həddində sosial norma və qaydaların mənimsənilməsi ilə bağlı yeni psixoloji törəmə (fərdi struktur) formalaşır. Uşaq özünü və ətrafını sosial tələblər müstəvisində dərk etməyə başlayır və cəmiyyət üçün əhəmiyyətli olan fəaliyyət nəticələri əldə etməyə yönəlir.

Sosial inkişaf yalnız yetkinlərlə ünsiyyətlə hədudlanmır. Ən vacib məqam həmyaşıdlarla qarşılıqlı əlaqədə kollektiv problem həlli, əməkdaşlıq və sosial empatiyanın formalaşmasıdır. Bu bacarıqlar uşağın gələcək məktəb təliminə adaptasiyasını və sağlam sosial münasibətlər sistemini təmin edir (Кирюшкина, 2009).

Sosial davranışın formalaşmasında oyun fəaliyyəti ana mexanizm kimi çıxış edir. Oyun vasitəsilə uşaqlar sosial rolları, münasibət həlli yollarını və mənəvi normativləri mənimsəyirlər. Bu fakt oyun texnologiyalarının təlim proqramlarına fəal integrasiyasını şərtləndirir. Nəticə etibarilə, gənc uşaqların sosiallaşması məqsədyönlü pedaqoji dəstək tələb edir; yetkinlərin fəal iştirakı və istiqaməti olmadan uşaqların sosial sərəştəliliyi tam formalaşa bilməz (Rubin & Krasnor, 1986).

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat erkən yaşlı uşaqların emosional və psixi sağlamlığının qorunmasında sosiallaşma prosesinə vaxtında pedaqoji müdaxilənin vacibliyini subut edir. Sosial-emosional inkişafa yönəlmiş xüsusi proqramlar uşaqların məktəbə adaptasiyasını asanlaşdırır və gələcək sosial sərəştələrin bünövrəsini qoyur.

Keyfiyyətli məktəbəqədər təhsil alan uşaqlar yüksək sosial adaptasiya qabiliyyətinə və gələcək akademik-şəxsi həyatda daha böyük uğur potensialına malik olurlar. Bu səbəbdən proqramların layihələndirilməsində uşaqların emosional və sosial inkişafını dəstəkləyən integrativ metodlara üstünlük verilməlidir. Ailələrin də bu prosesə fəal cəlb olunması uşağın ahəngdar şəxsiyyət kimi yetişməsinə töhfə verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, R.İ. (2004). *Məktəbə psixoloji xidmətin aktual məsələləri*. Bakı: Nurlan, 271 s.
2. Əliyev, R.İ., Əliyeva, G.B. (2010). *Şəxsiyyət psixologiyası*. Bakı: ADPU, 1442 s.
3. Boyd, J., Barnett, W. S., Bodrova, E., Leong, D. J., & Gomby, D. (2006). Promoting Children's Social and Emotional Development Through Preschool Education. p.15. Retrieved from: <http://www.nieer.org>
4. Davies, L. (2000). Emotional Intelligence: An Essential Component of Education. p.9. Retrieved from: <http://www.kellybear.com>
5. Rubin, K., & Krasnor, L. (1986). *Social cognitive and social behavioral perspective on problem-solving*. Minnesota: Perlmuller
6. Thomas, N. (2001). Understanding Emotions Helps Children's Development. *Up Date*, Vol. 20(15)
7. Кирюшкина М.С. (2009). *Социальное развитие ребенка раннего возраста*. М.: «Психологические науки»

THE IMPACT OF PRESCHOOL EDUCATION PROGRAMS ON CHILDREN'S EMOTIONAL AND SOCIAL DEVELOPMENT

G.S.Kazimova

SUMMARY

This article explores the impact of preschool programs on the emotional and social development of children at an early age. It is stressed that through these programs children

learn to manage their emotions, communicate with others, and behave appropriately in social environments. Children who receive preschool education have better social skills and are more successful in their academic lives, the author claims.

ВЛИЯНИЕ ПРОГРАММ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ И СОЦИАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ ДЕТЕЙ

Г.С.Казимова

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется влияние программ дошкольного образования на эмоциональное и социальное развитие детей в раннем возрасте. Отмечается, что благодаря этим программам дети учатся управлять своими эмоциями, общаться с другими и вести себя соответствующим образом в социальной среде. Также показано, что дети, получающие дошкольное образование, обладают более развитыми социальными навыками и более успешны в учебе.

Məqalə redaksiyaya 6 oktyabr 2026 tarixində daxil olmuş, 7 oktyabr 2026 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

CƏNUBİ QAFQAZDA PLÜRALİST TƏHLÜKƏSİZLİK İCMASININ İLKİN ƏLAMƏTLƏRİ: AZƏRBAYCAN–ERMƏNİSTAN DİALOQUNUN TƏHLİLİ

M.N.Cəfərli

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Bakı, M.Rahim küçəsi 22

e-mail: m.jafarli@azmiu.edu.az

Açar sözlər: dinc dəyişiklik, sosial öyrənmə, normativ yaxınlaşma, institutlaşma, qarşılıqlı qavrayış, vətəndaş cəmiyyəti

Keywords: peaceful change, social learning, normative convergence, institutionalization, mutual perception, civil society

Ключевые слова: мирные изменения, социальное обучение, нормативное сближение, институционализация, взаимное восприятие, гражданское общество

Giriş

2020-ci ilin noyabrından sonra Azərbaycan–Ermənistan münasibətlərinin siyasi mühiti hərbi qarşıdurmanın idarə edilməsindən dövlətlərarası münasibətlərin hüquqi çərçivəyə salınmasına doğru dəyişmişdir. Bu keçid sülh sənədinin hazırlanmasını aşaraq, birbaşa lider görüşlərini, sərhəd komissiyalarının işini, ticarət və tranzit praktikalarını, vətəndaş cəmiyyəti səfərlərini, gənclər görüşlərini və beynəlxalq təşkilatların dəstəklədiyi ünsiyyət formatlarını eyni prosesin müxtəlif qatlarında birləşdirir. Beynəlxalq münasibətlər baxımından əsas elmi məsələ həmin təmasların epizodik diplomatiyadan daha davamlı siyasi davranış nümunəsinə çevrilmə dərəcəsidir. Plüralist təhlükəsizlik icması nəzəriyyəsi bu məsələni dövlətlərin suverenliyini qoruduğu şəraitdə mübahisələrin dinc idarə olunmasına dair etibarlı gözləntilərin yaranması, qarşılıqlı fəaliyyətin təkrarlanması və sosial öyrənmənin genişlənməsi vasitəsilə araşdırmağa imkan verir [Deutsch et al., 1957; Adler & Barnett, 1998].

Cənubi Qafqaz üzrə müasir ədəbiyyat regional təhlükəsizlik nizamının 2020-ci ildən sonra dəyişən güc münasibətlərini, bağlantı təşəbbüslərini və parçalanmış regional quruluşu geniş şəkildə izah edir. Sukiasyan və Davtyan müharibədən sonrakı təhlükəsizlik nizamını qütbləşmə və regional aktorların yenidən mövqelənməsi kontekstində təhlil edirlər [Sukiasyan & Davtyan, 2025]. Guliyev bağlantı layihələrinin regional parçalanma ilə yanaşı inkişaf etdiyini, davamlı regionlaşmanın ortaq gələcək təsəvvürləri və kimlik narrativləri ilə tamamlandığını göstərir [Guliyev, 2026]. Gadimova-Akbulut isə ortaq Cənubi Qafqaz kimliyinin zəifliyini regional əməkdaşlığın tarixi məhdudiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirir [Gadimova-Akbulut, 2020]. Bu tədqiqatlarda dövlətlərarası struktur və regionalizm əsas yer tutur. Siyasi-hüquqi normallaşma ilə cəmiyyətlərarası ünsiyyətin eyni analitik model daxilində, 2026-cı ilin avqustunadək yaranmış son empirik material əsasında birlikdə qiymətləndirilməsi daha az işlənmiş istiqamət kimi qalır.

Təhlükəsizlik icması ədəbiyyatının Cənubi Qafqaza tətbiqi müəyyən nəzəri həssaslıq tələb edir. Doyçun Şimali Atlantika təcrübəsi və Adler–Barnett modelinin müx-

təlif regional nümunələri uzunmüddətli qarşılıqlı fəaliyyət, institutlar və ortaq mənsubiyyət haqqında formalaşmış təcrübələrə əsaslanır [Deutsch et al., 1957; Adler & Barnett, 1998]. Azərbaycan–Ermənistan münasibətləri isə yaxın keçmişdə hərbi qarşıdurma, sərhəd gərginliyi, humanitar nəticələr və dərin ictimai travma ilə xarakterizə olunmuşdur. Buna görə nəzəri model hazır vəziyyətin yekun təsnifatından daha çox, formalaşan əlamətlərin dərəcəsini və qatlar üzrə qeyri-bərabərliyini izləmək üçün istifadə olunur. “İlkin əlamətlər” anlayışı normativ razılaşma, institutlaşma və sosial öyrənmənin seçilmiş sahələrdə görünməsinə ifadə edir, regionun yetkin təhlükəsizlik icması səviyyəsinə dair geniş hökmü isə daha uzunmüddətli müşahidə tələb edən perspektiv kimi saxlayır.

Məqalənin əsas tədqiqat sualı belə formalaşdırılmışdır: 2020–2026-cı illərdə Azərbaycan–Ermənistan siyasi və cəmiyyətlərarası dialoq praktikaları Cənubi Qafqazda plüralist təhlükəsizlik icmasının ilkin əlamətlərini hansı istiqamətlər üzrə formalaşdırmışdır? Yoxlanılan analitik müddəaya görə, qarşılıqlı suverenliyin normativ təsbiti, birbaşa siyasi təmaslar, etimad quruculuğu mexanizmləri, praktiki əməkdaşlıq formaları və cəmiyyətlərarası təşəbbüslər ilkin sosial-institusional əsasları genişləndirir; siyasi-normativ yaxınlaşma cəmiyyət səviyyəsində sosiallaşma ilə müqayisədə daha sürətli dinamika nümayiş etdirir. Bu müddəanın qiymətləndirilməsi dinc dəyişiklik gözləntisi, normativ yaxınlaşma, təmasların davamlılığı, institutlaşma, sosial öyrənmə, praktiki qarşılıqlı əlaqə, ortaq regional gələcək haqqında siyasi dil və regional kimliyin formalaşma səviyyəsi üzrə aparılmışdır.

Tədqiqatın empirik sərhədi 10 noyabr 2020-ci il üçtərəfli bəyanatından başlayır və 31 avqust 2026-cı ildə Azərbaycan Prezidenti ilə Ermənistan Baş nazirinin Bişkek görüşü ilə tamamlanır. Mənbə korpusuna Azərbaycan və Ermənistanın rəsmi dövlət səhifələrində yayımlanmış sənədlər, Avropa İttifaqı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, UNESCO və Avropa Şurasının materialları, paraflanmış sazişin tam mətni, habelə vətəndaş cəmiyyəti və gənclər təmaslarına dair açıq məlumatlar daxil edilmişdir. Mübahisəli siyasi məqamlar paralel rəsmi mətnlər vasitəsilə qarşılıqlı yoxlanmış, tərəflərin qiymətləndirici ifadələri müvafiq atribusiya ilə təqdim olunmuşdur. Empirik material Azərbaycan–Ermənistan münasibətlərini əsas hal kimi əhatə edir; bütün region üzrə nəticələr Gürcüstanın ayrıca siyasi təcrübəsini və Cənubi Qafqazın üçtərəfli xarakterini nəzərə alan ölçülü çərçivədə formalaşdırılır.

Proses izləmə üçün əsas ardıcılıq dörd qovşaq üzrə qurulmuşdur. Birinci qovşaq 2020-ci il bəyanatının hərbi əməliyyatlardan razılaşdırılmış icra mexanizmlərinə keçid yaratmasıdır. İkinci qovşaq 2022-ci ildə suverenlik və ərazi bütövlüyünün ortaq siyasi dilə daxil olmasıdır. Üçüncü qovşaq 2025-ci ildə həmin normaların paraflanmış hüquqi mətnə çevrilməsidir. Dördüncü qovşaq 2026-cı ildə hüquqi-siyasi çərçivənin ticarət, tranzit, sərhəd komissiyaları və cəmiyyətlərarası səfərlər vasitəsilə praktik məzmun qazanmasıdır. Bu ardıcılıq ayrı-ayrı hadisələri sadə xronologiya kimi sıralamaqdan daha çox, normativ qərarın institusional və sosial praktikaya çevrilmə mexanizmini müşahidə etməyə xidmət edir.

Məqalənin elmi yeniliyi iki səviyyənin vahid izah xəttində birləşdirilməsindən yaranır. Birinci səviyyədə suverenlik, ərazi bütövlüyü, sərhədlərin toxunulmazlığı, güc tətbiqinin qarşısının alınması və dinc məsləhətləşmə kimi normaların hüquqi-siyasi təsbiti araşdırılır. İkinci səviyyədə “Sülh körpüsü” təşəbbüsü, qarşılıqlı səfərlər, ekspert və gənclər görüşləri sosial öyrənmə, qarşı tərəfin qavranılmasının dəyişməsi və dinc ünsiyyət

təcrübəsinin genişlənməsi baxımından qiymətləndirilir. Beləliklə, sülh prosesinin yalnız dövlətlərarası razılaşma sənədlərində görünən qatı ilə gündəlik ictimai münasibətlərə keçid imkanları arasında analitik əlaqə qurulur.

Plüralist təhlükəsizlik icmasının nəzəri və metodoloji çərçivəsi

Karl Doyç və həmmüəlliflərinin klassik konsepsiyasında təhlükəsizlik icması siyasi vahidlərin sosial problemlərin dinc dəyişiklik yolu ilə həllinə dair qarşılıqlı və etibarlı gözləntilər formalaşdırdığı münasibətlər məkanı kimi təqdim olunur [Deutsch et al., 1957]. Plüralist model suveren dövlətlərin hüquqi müstəqilliyini saxlayır, onların davranışında hərbi vasitələrin yerini siyasi məsləhətləşmə, qarşılıqlı uyğunlaşma və sabit ünsiyyət tutur. Bu mənə Cənubi Qafqaz üçün xüsusi analitik əhəmiyyət daşıyır. Regionda vahid siyasi mərkəzə əsaslanan birləşmə perspektivindən daha çox, ayrıca dövlətlərin dinc qonşuluq normaları daxilində əməkdaşlığı nəzəri baxımdan uyğun görünür. Təhlükəsizlik icmasının əsas ölçüsü institusional forma ilə yanaşı, tərəflərin qarşı tərəfin gələcək davranışını dinc vasitələrlə əlaqələndirməsidir.

Adler və Barnett Doyçun yanaşmasını sosial konstruktivist istiqamətdə genişləndirərək təhlükəsizlik icmalarının yaranmasını təkrarlanan qarşılıqlı əlaqə, ortaq institutlar, sosial öyrənmə, qarşılıqlı etimad və kimliklərin tədricən uyğunlaşması ilə izah edirlər [Adler & Barnett, 1998]. Onların mərhələli modelində ilkin, yüksələn və yetkin inkişaf səviyyələri fərqləndirilir. İlkin mərhələdə təhlükəsizlik mühitində dəyişiklik, yeni qarşılıqlı faydalar və ünsiyyət kanalları tərəfləri yaxınlaşdırır; yüksələn mərhələdə ortaq təsəvvürlər, təşkilati mexanizmlər və sosial əlaqələr sıxlaşır; yetkin mərhələdə dinc dəyişiklik gözləntisi gündəlik siyasi davranışın sabit norması kimi qəbul edilir [Adler & Barnett, 1998]. Bu bölgü Azərbaycan–Ermənistan prosesini ikili hökmə sıxışdırmadan, müxtəlif sahələr üzrə formalaşma səviyyəsini ayrıca qiymətləndirməyə şərait yaradır.

Təhlükəsizlik icması, təhlükəsizlik rejimi və sülh sazişi anlayışları arasında dərəcə fərqi də nəzərə alınmalıdır. Sülh sazişi tərəflərin hüquq və öhdəliklərini müəyyənləşdirən normativ sənəddir. Təhlükəsizlik rejimi müəyyən sahələr üzrə qayda, prosedur və gözləntilər yaradır. Təhlükəsizlik icması isə həmin qaydaların siyasi davranışda, institutlarda və cəmiyyət səviyyəsində dərinləşdiyi daha geniş münasibətlər sistemini ifadə edir [Adler & Barnett, 1998]. Buna görə paraflanmış sazişin mövcudluğu təhlilin başlanğıc hüquqi dayağını, birbaşa görüşlərin təkrarlanması institusional davranışı, vətəndaş cəmiyyəti təmasları isə sosial əsasın yaranmasını göstərir. Üç qatın inkişaf tempi birlikdə qiymətləndirildikdə formalaşma mərhələsi daha dəqiq görünür.

Vurğulamaq lazımdır ki, təhlükəsizlik icması imzalanmış hüquqi sənədlərin çərçivəsini aşan sosial və siyasi münasibətlər sistemi kimi başa düşülür. Adler ATƏT nümunəsində kooperativ təhlükəsizlik institutlarının dövlət maraqlarını, qarşılıqlı qavrayışları və uyğun davranış normalarını formalaşdıran sosial mühit yaratdığını göstərir [Adler, 1998]. Acharya Cənub-Şərqi Asiya təcrübəsində regional norma və diplomatik praktikaların kollektiv kimlikdən əvvəl inkişaf edə bildiyini, sonradan münəqişə idarəciliyinə sabit çərçivə verdiyini əsaslandırır [Acharya, 1998]. MacHaffie Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının təcrübəsi əsasında güclü kollektiv kimliyin zəif olduğu şəraitdə belə qarşılıqlı etimad və institutlaşma elementlərinin ilkin təhlükəsizlik icması xüsusiyyətləri yarada bildiyini müəyyən edir [MacHaffie, 2021]. Bu müqayisəli nəticələr Cənubi Qafqazda ortaq regional kimliyin parçalı vəziyyətini analitik maneə kimi nəzərə almaqla yanaşı, normativ və institusional irəliləyişlərin ayrıca qiymətləndirilməsini əsaslandırır.

Mougnokun beynəlxalq hüquqla təhlükəsizlik icmaları arasında qurduğu əlaqə də burada əhəmiyyətlidir. Müəllif hüquqi normaların qarşılıqlı gözləntiləri sabitləşdirdiyini, sərhədlər, güc tətbiqi və mübahisələrin həlli barədə razılaşdırılmış qaydaların dinc münasibətlərə proqnozlaşdırıla bilən mənə verdiyini göstərir [Mougnok, 2025]. Azərbaycan və Ermənistan arasında paraflanmış sazişin suverenlik, ərazi bütövlüyü, sərhəd komissiyaları, etimad tədbirləri, humanitar və mədəni əməkdaşlıq, birbaşa məsləhətləşmə və ikitərəfli komissiya barədə müddəaları bu nəzəri xətt üzrə araşdırılır. Hüquqi mətn gələcək davranışın çərçivəsini müəyyən edir; onun sosial məzmunu isə dövlət və cəmiyyət səviyyəsində təkrarlanan təbiiqlə genişlənir.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət təhlükəsizlik icmasının sosial öyrənmə qatını açıqlayan vasitə kimi götürülür. Avropa Şurasının “Ləyaqət əsasında bərabər yaşamaq” adlı Ağ Kitabında mədəniyyətlərarası dialoq müxtəlif mənsubiyyətlərə malik şəxslər və qruplar arasında açıq, hörmətli fikir mübadiləsi, qarşılıqlı anlaşma və iştirakla əlaqələndirilir [Council of Europe, 2008]. UNESCO və Sülh İqtisadiyyatı İnstitutunun çərçivəsində dialoq müxtəlif kimlik sərhədləri arasında əlaqələrin keyfiyyətini, qarşılıqlı öyrənməni və sosial bağlılığı gücləndirən proses kimi təqdim olunur [UNESCO, 2020]. UNESCO-nun münasibətlərin transformasiyası üzrə 2026-cı il materialı üzbəüz ünsiyyəti parçalanmış sosial münasibətlərin yenidən qurulması, etimadın və ortaq anlayışın genişlənməsi ilə əlaqələndirir [UNESCO, 2026]. Bu baxımdan cəmiyyətlərarası görüşlər qarşı tərəfin insaniləşdirilməsi və dinc davranışın ictimai təcrübəyə çevrilməsi üçün müşahidə olunan sosial mexanizm kimi araşdırılır.

Tədqiqatın metodoloji nüvəsini keyfiyyət yönümlü sənəd təhlili və proses izləmə təşkil edir. Bowen sənəd təhlilini mətnlərin sistemli seçilməsi, qiymətləndirilməsi və mənalandırılması vasitəsilə empirik bilik yaratmağa imkan verən keyfiyyət metodu kimi əsaslandırır [Bowen, 2009]. Collier proses izləməni hadisələrin ardıcılığını və səbəb mexanizmlərinin müşahidə olunan izlərini müəyyənləşdirən analitik prosedur kimi izah edir [Collier, 2011]. Bennett və Elman bu üsulun beynəlxalq münasibətlərdə mürəkkəb siyasi proseslərin kontekst daxilində öyrənilməsinə, alternativ izahların tutuşdurulmasına və konkret hadisələrin nəzəri gözləntilərlə əlaqələndirilməsinə verdiyi imkanı göstərirlər [Bennett & Elman, 2007]. Buna uyğun olaraq sənədlər xronoloji ardıcılıqla düzülmüş, hər hadisə əvvəlki və sonrakı addımlarla əlaqədə təhlil edilmiş, siyasi bəyanatların ifadə etdiyi niyyətlər praktiki təmaslarla müqayisə olunmuşdur.

Mənbələrin seçimində üç meyar əsas götürülmüşdür: sənədin ilkin və rəsmi xarakteri, hadisəyə birbaşa aidiyyəti və paralel mənbə vasitəsilə yoxlanma imkanı. Rəsmi sənədlərdəki hüquqi müddəalar faktoloji baza kimi, akademik əsərlər nəzəri izah üçün, analitik mərkəzlərin materialları isə dövlət və cəmiyyət səviyyələri arasındakı münasibətin müzakirəsi üçün istifadə edilmişdir. Shiriyev və Gamaghelyanın araşdırması siyasi razılaşmaların davamlı sosial mənə qazanmasını travmanın işlənməsi, kimliklərin gələcəyə yönəlməsi, narrativ müxtəlifliyi və gündəlik həyatda hiss olunan faydalarla əlaqələndirir [Shiriyev & Gamaghelyan, 2025]. Bu fikir dövlətlərarası və cəmiyyətlərarası qatlar arasındakı inkişaf fərqlərini şərh edən əlavə analitik çərçivə rolunu daşıyır, yekun nəticə isə empirik faktların qarşılıqlı əlaqəsindən çıxarılır.

2020–2025-ci illərdə sülhün normativ və institusional bazasının təkamülü

10 noyabr 2020-ci il üçtərəfli bəyanatı tədqiqatın başlanğıc nöqtəsidir. Sənəd hərbi

əmaliyyatların dayandırılmasını, əsir və saxlanılan şəxslərin, habelə həlak olanların cəsədlərinin mübadiləsini, məcburi köçkün və qaçqınların qayıdışını, regiondakı iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin açılmasını nəzərdə tuturdu [Statement by the President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation, 2020]. Bəyanatın təhlükəsizlik icması baxımından əsas funksiyası münasibətləri döyüş meydanından razılaşdırılmış icra mexanizmlərinə keçirməsi ilə bağlıdır. Tərəflərin birbaşa ikitərəfli siyasi yaxınlaşması həmin mərhələdə başlanğıc səviyyədə qalsa da, sənəd sonrakı delimitasiya, kommunikasiya və normallaşma gündəliyinə institusional giriş yaratdı. Proses izləmə baxımından bu hadisə hərbi qarşıdurmadan hüquqi-siyasi tənzimləməyə keçidin ilk müşahidə olunan qovşağıdır.

Bəyanatın sonrakı proses üçün yaratdığı təsir iki istiqamətdə görünür. Bir tərəfdən, humanitar məsələlər və kommunikasiya xətləri üzrə icra gündəliyi tərəflərin qarşılıqlı qərarlardan asılı fəaliyyət sahələrini artırdı. Digər tərəfdən, həmin çərçivə sülhün məzmunu, sərhədlərin hüquqi əsası və dövlətlərarası münasibətlərin prinsipləri barədə yeni danışıqlar üçün siyasi məkan açdı. Təhlükəsizlik icmasının ilkin mərhələsində qarşılıqlı fəaliyyətin artması yetkin etimadın ilkin bazasını yaradır və tərəflərə digərinin davranışını qaydalar, eləcə də təkrarlanan prosedurlar vasitəsilə proqnozlaşdırmaq imkanı verir [Adler & Barnett, 1998]. 2020–2022-ci illər arasındakı keçid məhz bu baxımdan atəşkəs idarəçiliyindən normativ yaxınlaşmaya doğru təkamül kimi qiymətləndirilir.

6 oktyabr 2022-ci il Praqa görüşü normativ yaxınlaşmanın daha aydın ifadəsini yaratdı. Azərbaycan və Ermənistan BMT Nizamnaməsinə və 1991-ci il Alma-Ata Bəyannaməsinə sadıqlıqlarını, bu əsasda bir-birinin ərazi bütövlüyünü və suverenliyini tanıdıqlarını təsdiq etdilər; sərhəd komissiyalarının işinin həmin prinsiplər əsasında aparılması razılaşdırıldı [Statement Following the Quadrilateral Meeting between President Aliyev, Prime Minister Pashinyan, President Macron and President Michel, 2022]. Avropa İttifaqının Ermənistan tərəfdə yerləşdirilən mülki missiyası sərhəd komissiyalarının işinə töhfə və etimad quruculuğu məqsədi ilə əlaqələndirildi. Praqa nəticələri qarşı tərəfin dövlətçiliyinin hüquqi legitimliyini ortaq sənəd dilində təsbit etdiyi üçün təhlükəsizlik icmasının normativ ölçüsündə mühüm dönüş təşkil edir. Dinc dəyişiklik gözləntisinin formalaşması, ilk növbədə, tərəflərin siyasi gələcəyi suverenlik və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlər çərçivəsində təsəvvür etməsi ilə bağlıdır.

31 oktyabr 2022-ci il Soçi bəyanatı həmin normativ xətti genişləndirdi. Sənəddə güc tətbiqi və güc hədəsinin qarşısının alınması, dövlətlərin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və sərhədlərin toxunulmazlığına hörmət vurğulandı. Diqqəti cəlb edən digər məqam ictimaiyyət nümayəndələri, ekspert icmaları, dini liderlər və parlamentarilər arasında təmasların xalqlar arasında etimadın möhkəmlənməsinə yönəldilməsidir [Statement by President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation, 2022]. Beləliklə, rəsmi sənəd normallaşmanın dövlət rəhbərləri və texniki komissiyalarla məhdud çərçivədən cəmiyyət səviyyəsinə doğru genişlənməsi üçün siyasi legitimlik yaratdı. Sonrakı vətəndaş cəmiyyəti səfərləri və gənclər görüşləri bu müddəanın gecikmiş, lakin müşahidə olunan praktiki davamı kimi qiymətləndirilə bilər.

1–3 may 2024-cü ildə Bakıda keçirilmiş VI Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu “Sülh və global təhlükəsizlik naminə dialoq: əməkdaşlıq və qarşılıqlı bağlılıq” mövzusu ətrafında dövlət, beynəlxalq təşkilat, dini icma, akademik mühit və vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələrini bir araya gətirdi [6th World Forum on Intercultural

Dialogue, 2024]. Forumun analitik funksiyası dialoqun sülh və təhlükəsizlik siyasətinin legitim vasitəsi kimi təqdim olunduğu regional və beynəlxalq normativ mühitin təsviri ilə məhdudlaşdırılır. Azərbaycan tərəfindən davamlı şəkildə irəli sürülən Bakı Prosesi müxtəlif mədəni və dini məkanlar arasında ünsiyyət üçün platforma yaradır. Bu institusional təcrübənin ikitərəfli münasibətlərə təsiri vasitəli xarakter daşıyır; onun əhəmiyyəti dialoq dilinin xarici siyasət və ictimai diplomatiya vasitələri sırasında möhkəmlənməsində görünür.

8 avqust 2025-ci il Vaşinqton görüşü hüquqi-siyasi normallaşmanı yeni mərhələyə keçirdi. Azərbaycan Prezidenti və Ermənistan Baş naziri Birgə Bəyannamə imzaladılar, xarici işlər nazirləri isə “Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikası arasında sülhün və dövlətlərarası münasibətlərin təsis olunması haqqında Saziş”in razılaşdırılmış mətnini parafladılar [Joint Declaration Signed on Meeting between President of Azerbaijan and Prime Minister of Armenia Held in Washington, 2025]. Birgə Bəyannamədə sazişin imzalanması və ratifikasiyası üçün əlavə hərəkətlərin davam etdirilməsi, suverenlik, ərazi bütövlüyü və yurisdiksiya prinsipləri əsasında kommunikasiyaların açılması, yaxşı qonşuluq münasibətləri, sərhədlərin toxunulmazlığı və güc tətbiqinin qarşısının alınması vurğulandı. Bu hadisə danışıqların ümumi siyasi niyyətdən razılaşdırılmış hüquqi mətnə keçdiyini göstərir.

11 avqust 2025-ci ildə yayımlanmış paraflanmış sazişin tam mətni normativ yaxınlaşmanın məzmununu daha dəqiq müəyyənləşdirir. Birinci maddə tərəflərin suverenliyini, ərazi bütövlüyünü, beynəlxalq sərhədlərinin toxunulmazlığını və siyasi müstəqilliyini qarşılıqlı tanımasını təsbit edir. İkinci maddə qarşılıqlı ərazi iddialarından gələcəkdə də imtina öhdəliyini, üçüncü maddə güc tətbiqi və güc hədəsinin qarşısının alınmasını nəzərdə tutur. Altıncı maddə sərhədlərin delimitasiyası və demarkasiyası üzrə komissiyaların işini, yeddinci maddə ortaq sərhəd boyunca təhlükəsizlik və etimad quruculuğu tədbirlərini, onuncu maddə iqtisadi, tranzit, nəqliyyat, ekoloji, humanitar və mədəni əməkdaşlıq imkanlarını əhatə edir. On üçüncü maddə icraya nəzarət üçün ikitərəfli komissiya, on dördüncü maddə isə birbaşa məsləhətləşmə və mübahisələrin dinc həlli mexanizmlərini müəyyənləşdirir [Publication of the Initialed Agreement between Armenia and Azerbaijan, 2025].

Sazişin maddələri qarşılıqlılıq prinsipini münasibətlərin əsas hüquqi məntiqinə çevirir. Suverenliyin tanınması hər iki tərəfə eyni hüquqi status verir, sərhəd komissiyalarının işi ərazi məsələlərini texniki və razılaşdırılmış prosedura bağlayır, ikitərəfli komissiya isə icranın davamlı müşahidəsi üçün institusional kanal yaradır. Birbaşa məsləhətləşmə müddəası böhran anlarında üçüncü tərəf vasitəçiliyinə əlavə olaraq tərəflərin öz aralarında siyasi həll axtarmasını nəzərdə tutur. Doyçun dinc dəyişiklik gözləntisi baxımından bu elementlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır: mümkün fikir ayrılıqları hərbi eskalasiyadan daha çox hüquqi qayda, komissiya işi və diplomatik ünsiyyət vasitəsilə idarə olunan məsələlər kimi çərçivələnir [Deutsch et al., 1957; Mougnot, 2025].

Saziş 8 avqust 2025-ci ildə paraflanmış mərhələyə keçmiş və 31 avqust 2026-cı il empirik kəsimində Azərbaycan və Ermənistanın rəsmi mənbələrində həmin hüquqi statusla təqdim edilmişdir [Press Statement on the Meeting between President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev and Prime Minister of the Republic of Armenia Nikol Pashinyan, 2026; Prime Minister Nikol Pashinyan Met with President of Azerbaijan Ilham Aliyev, 2026]. Mətnin qüvvəyə minməsi daxili prosedurların tamamlanması və müvafiq bildirişlərin mübadiləsi ilə əlaqələndirilir [Publication of the Initialed Agreement between

Armenia and Azerbaijan, 2025]. Burada hüquqi statusun dəqiq göstərilməsi analitik nəticənin sərhədini müəyyən edir: normativ razılaşma yüksək səviyyəyə çatmış, tam icra mərhələsinin dərinliyi sonrakı prosedurlar və tətbiq mexanizmləri ilə formalaşır. Plüralist təhlükəsizlik icması nəzəriyyəsi baxımından sazişin əsas töhfəsi dinc münasibətlər üçün proqnozlaşdırıla bilən qaydalar, birbaşa məsləhətləşmə kanalları və institusional davamlılıq perspektivi yaratmasıdır.

Cəmiyyətlərarası dialoq və regional sosiallaşmanın empirik əlamətləri

Təhlükəsizlik icmasının sosial bazası qarşı tərəfin siyasi subyekt kimi tanınması ilə yanaşı, onun cəmiyyət daxilində necə qavranıldığı ilə formalaşır. Uzunmüddətli münaqişələrdə media dili, təhsil, kollektiv travma və nəsillərarası ötürülən narrativlər qarşı tərəf haqqında sərt təsəvvürlər yaradır. Dövlətlərarası razılaşma həmin təsəvvürlərin dəyişməsi üçün hüquqi imkan açır; sosial öyrənmə isə bu imkanı şəxsi təmas, birgə müzakirə və təkrarlanan əməkdaşlıq vasitəsilə gündəlik təcrübəyə çevirir. Shiriyev və Gamaghelyan davamlı sülhün kimlik, travma, müxtəlif narrativlər və adi insanların gündəlik həyatında hiss olunan faydalarla möhkəmləndiyini vurğulayırlar [Shiriyev & Gamaghelyan, 2025]. Buna görə cəmiyyətlərarası təşəbbüslərin sayı ilə yanaşı onların qarşılıqlı xarakteri, siyasi dəstəyi və ictimai yayılma imkanı ayrıca qiymətləndirilməlidir.

“Sülh körpüsü” təşəbbüsü (Peace Bridge) 2026-cı ildə cəmiyyətlərarası ünsiyyətin ən konkret empirik nümunələrindən birini yaratdı. 13–14 fevral tarixlərində Azərbaycan və Ermənistan vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələri Ermənistanda ikitərəfli dəyirmi masa keçirdilər. Aprelin 10–12-də Ermənistan nümayəndə heyəti delimitasiya və demarkasiya olunmuş sərhəd hissəsindən Azərbaycana keçərək qarşılıqlı səfərdə iştirak etdi; görüşlərdə ictimai səviyyədə sülh, etimad, mövcud normallaşma söyləri və gələcək əlaqələr müzakirə olundu [Press Release of the “Peace Bridge” Initiative on the Conclusion of the 13–14 February Armenian–Azerbaijani Conference, 2026; Press Release of the “Peace Bridge” Initiative, 2026; Representatives of Armenia’s Civil Society Arrive in Azerbaijan as Part of “Peace Bridge” Initiative, 2026]. Sərhədin quru yolu ilə keçilməsi siyasi simvolizmlə yanaşı, dinc hərəkətin praktik mümkünlüyünü nümayiş etdirdi. Qarşılıqlı səfər forması bir tərəfin digərini müşahidə etdiyi birtərəfli tədbirdən daha yüksək sosial öyrənmə potensialına malikdir, çünki iştirakçılar eyni prosesin həm qəbul edən, həm də səfər edən tərəfi kimi çıxış edirlər.

Bu təşəbbüsün təhlükəsizlik icması baxımından üç müşahidə olunan nəticəsi vardır. Birincisi, ünsiyyət rəsmi danışıqların qapalı diplomatik məkanından kənara çıxaraq ekspert və vətəndaş cəmiyyəti şəbəkələrinə yayılır. İkincisi, qarşı tərəflə birbaşa görüş media və siyasi nitq vasitəsilə formalaşmış dolayı qavrayışların şəxsi təcrübə ilə tutuşdurulmasına imkan verir. Üçüncüsü, qarşılıqlılıq dinc sərhəd keçidi və birgə gündəliyin müzakirəsini normallaşdıran kiçik, lakin təkrarlana bilən davranış nümunəsi yaradır. Təşəbbüsün iştirakçı dairəsi seçilmiş qruplarla məhdud qalır; buna görə onun ictimai təsiri başlanğıc səviyyədə qiymətləndirilir. Bununla yanaşı, siyasi rəhbərliyin 4 fevral və 31 avqust 2026-cı il görüşlərində qarşılıqlı vətəndaş cəmiyyəti səfərlərini müsbət qiymətləndirməsi formatın rəsmi legitimliyini yüksəldir [Prime Minister of Armenia, President of Azerbaijan Meet in Abu Dhabi, 2026; Press Statement on the Meeting between President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev and Prime Minister of the Republic of Armenia Nikol Pashinyan, 2026; Prime Minister Nikol Pashinyan Met with

President of Azerbaijan Ilham Aliyev, 2026; Ilham Aliyev Met with Prime Minister of Armenia in Abu Dhabi, 2026].

Sosial öyrənmə mexanizmi burada iştirakçı mövqelərinin dərhal eyniləşməsindən daha çox, ünsiyyət qaydalarının dəyişməsi ilə ölçülür. Əsas göstərici qarşı tərəfin arqumentlərini birbaşa eşitmək, fərqli tarixi təcrübələrin mövcudluğunu qəbul etmək və gələcək əlaqələr barədə ortaq danışmaq qaydası yaratmaqdır. Təkrarlanan görüşlər bu qaydanı şəxslərarası tanışlıqdan peşəkar şəbəkəyə, oradan isə təşkilatlararası əməkdaşlığa daşıya bilər. Adler və Barnettin yanaşmasında davamlı qarşılıqlı fəaliyyət kimlik və maraqların tədricən yenidən şərhinə şərait yaradır [Adler & Barnett, 1998]. “Sülh körpüsü”nün empirik dəyəri məhz bu mərhələli keçidi sınaqdan keçirən qarşılıqlı format olmasındadır; onun davamlılığı iştirakçı dairəsinin genişlənməsi, nəticələrin ictimaiyyətə çatdırılması və yeni birgə fəaliyyətlərin yaranması ilə daha dolğun görünəcəkdir.

Avropa İttifaqının dəstəklədiyi Azərbaycan–Ermənistan gənclər görüşləri sosial öyrənmənin daha fərdi səviyyəsini üzə çıxarır. Avropa Xarici Fəaliyyət Xidmətinin 24 avqust 2026-cı il materialında Almaniyada təşkil edilmiş görüşün bir çox iştirakçı üçün qarşı tərəfdən olan həmyaşıdlarla ilk üzbəüz təmas olduğu göstərilir. İştirakçılar əvvəlki təsəvvürlərin münaqişə dili, media, təhsil və miras qalmış travma vasitəsilə formalaşdığını bildirir, birgə məşğələlər və müzakirələr isə empatiya, qarşılıqlı anlaşıma və stereotiplərin yenidən qiymətləndirilməsi üçün şərait yaradır [How the EU Supports Young Peacebuilders from the South Caucasus, 2026]. Buradakı empirik əhəmiyyət birbaşa təmasın qavrayışı dəyişdirən mexanizmini görünən etməsindədir; iştirakçı fikirləri isə seçilmiş qrup təcrübəsinin ifadəsi kimi qiymətləndirilir. Təhlükəsizlik icmasının sosiallaşma nəzəriyyəsi üçün bu, qarşı tərəfin abstrakt təhlükə obrazından konkret insan və həmyaşid obrazına keçid nümunəsidir.

Avropa İttifaqının Ermənistandakı Missiyasının 3 mart 2026-cı ildə təqdim etdiyi vətəndaş cəmiyyəti strategiyası mülki missiyanın yerli təşkilatlarla strukturlaşdırılmış əlaqəsini, insan təhlükəsizliyi, şəffaflıq və ictimai iştirak məsələlərini önə çəkir [EUMA Launches Mission's First Civil Society Strategy, 2026]. Missiya Ermənistan ərazisində fəaliyyət göstərən xarici dəstək mexanizmi kimi təsnif edilir. Onun cəmiyyətlərarası münasibətlərə töhfəsi sərhəd mühitində məlumat, əlaqə və vətəndaş cəmiyyəti iştirakına əlavə kanal yaratması ilə bağlıdır. Bu fərqləndirmə empirik mənbələrin siyasi funksiyasını dəqiq saxlamağa kömək edir: “Sülh körpüsü” qarşılıqlı Azərbaycan–Ermənistan təşəbbüsü, gənclər görüşləri üçüncü tərəfin dəstəklədiyi ikitərəfli ünsiyyət, missiyanın strategiyası isə Ermənistan daxilində fəaliyyət göstərən xarici institusional çərçivədir.

Mədəniyyətlərarası dialoqun həmin təşəbbüslərdəki rolu qarşılıqlı qavrayışın dəyişdirilməsi, ünsiyyət qaydalarının öyrənilməsi və münaqişə narrativlərinin gələcək yönümlü mövzularla tamamlanmasında görünür. Avropa Şurası və UNESCO-nun çərçivələrində dialoq qarşılıqlı hörmətə əsaslanan fikir mübadiləsi, iştirak və ortaq anlayışın qurulması ilə əlaqələndirilir [Council of Europe, 2008; UNESCO, 2020; UNESCO, 2026]. Azərbaycan–Ermənistan halında bu mexanizm geniş ictimai barışıq proqramı səviyyəsindən əvvəl, seçilmiş ekspert, fəal və gənc qruplar daxilində müşahidə olunur. Təkrar görüşlər, qarşılıqlı səfərlər, ortaq media məhsulları, universitetlərarası əlaqələr və sərhədyanı icmaların iştirakı gələcəkdə sosial öyrənmənin yayılma dairəsini genişləndirə bilər. Hazırkı empirik kəsim cəmiyyətlərarası qatın başlanğıc, həssas və eyni zamanda real təcrübələrə söykənən xarakterini göstərir.

Regional sosiallaşmanın daha geniş ölçüsü ortaq Cənubi Qafqaz mənsubiyyəti ilə bağlıdır. Gadimova-Akbulut region dövlətlərinin coğrafi və tarixi yaxınlığa baxmayaraq, ortaq regional kimliyi zəif qəbul etdiyini, təhlükə qavrayışlarının və yuxarıdan qurulan integrasiya təşəbbüslərinin fərqli istiqamətlər yaratdığını göstərir [Gadimova-Akbulut, 2020]. Guliyevin 2026-cı il araşdırması da bağlantı layihələrinin özlüyündə dayanıqlı regionlaşmanı təmin edən sosial mənə yaratmadığını, ortaq kimlik narrativləri və regionun gələcəyi haqqında yaxınlaşma tələb etdiyini vurğulayır [Guliyev, 2026]. Azərbaycan–Ermənistan dialoqu regional kimliyə dolayı və mərhələli təsir göstərir. Dinc qonşuluq, suverenlik, qarşılıqlı fayda və birbaşa ünsiyyət haqqında yaxınlaşan siyasi dil regionun gələcəyini davamlı qarşıdurmadan daha çox əməkdaşlıq imkanları ilə təsəvvür edən ilkin normativ sahə yaradır.

2026-cı ildə praktik normallaşma və təhlükəsizlik icmasının formalaşma səviyyəsi

4 fevral 2026-cı il Əbu-Dabi görüşü Vaşinqton nəticələrinin praktik davamını göstərdi. Azərbaycan və Ermənistan rəhbərləri ikitərəfli normallaşmanın müsbət dinamikasını, ticarətin başlamasını, Azərbaycandan Ermənistanə neft məhsullarının ixracını, üçüncü ölkələrdən taxıl və digər malların Azərbaycan ərazisi vasitəsilə tranzitini, vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələrinin qarşılıqlı səfərlərini və etimad quruculuğu tədbirlərinin genişləndirilməsini qeyd etdilər [Prime Minister of Armenia, President of Azerbaijan Meet in Abu Dhabi, 2026; İlham Aliyev Met with Prime Minister of Armenia in Abu Dhabi, 2026]. Bu faktlar qarşılıqlı əlaqənin gündəlik praktikaya çevrilməsinin siyasi əlaməti kimi dəyərləndirilir; iqtisadi məzmun burada normallaşmanın praktikləşmə ölçüsünü açıqlayır. Malların hərəkəti, logistika marşrutları və biznes əlaqələri tərəflərin bir-birinin sabit davranışına ehtiyacını artırır, sülhün faydasını abstrakt siyasi ifadədən konkret təcrübəyə keçirir.

31 avqust 2026-cı il Bişkek görüşü həmin istiqamətin çoxqatlı xarakterini təsdiqlədi. Hər iki tərəfin rəsmi məlumatında paraflanmış sazişin yaratdığı yeni imkanlar, Azərbaycan neft məhsullarının Ermənistanə ixracı, tranzit daşımaları, ticarətin genişləndirilməsi, biznes dairələri arasında təmaslar, sərhəd komissiyalarının işi, parlamentarilər və vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələri arasında etimad quruculuğu əlaqələri müsbət qiymətləndirildi. Liderlər birbaşa ikitərəfli ünsiyyəti davam etdirmək barədə razılıqlarını bildirdilər [Press Statement on the Meeting between President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev and Prime Minister of the Republic of Armenia Nikol Pashinyan, 2026; Prime Minister Nikol Pashinyan Met with President of Azerbaijan İlham Aliyev, 2026]. Azərbaycan və Ermənistan mətnlərinin eyni əsas məqamları əks etdirməsi hadisənin faktoloji bazasını gücləndirir. Görüş həm siyasi rəhbərlik, həm texniki komissiyalar, həm biznes, həm də cəmiyyət səviyyəsində əlaqələrin eyni gündəlik daxilində təqdim edildiyini göstərir.

Praktik normallaşmanın təhlükəsizlik icması üçün mənası qarşılıqlı fəaliyyətin davamlı və proqnozlaşdırıla bilən formaya keçməsidir. Ticarət və tranzit münasibətləri hər gün icra olunan inzibati qərarlar, sərhəd prosedurları, müqavilələr və koordinasiya tələb edir. Sərhəd komissiyaları suverenlik prinsipini texniki-hüquqi işə çevirir. Parlament və vətəndaş cəmiyyəti təmasları siyasi əlaqənin iştirakçı dairəsini genişləndirir. Bu proseslərin paralel inkişafı dinc münasibətləri bir sənəd və ya bir lider görüşündən asılı vəziyyətdən daha çox, müxtəlif qurumların iştirak etdiyi qarşılıqlı fəaliyyət şəbəkəsinə ya-

xınlaşdırır. İnstitutlaşmanın dərinliyi və təmasların ictimai yayılması isə sahələr üzrə fərqli temp saxlayır.

Analitik meyarların birlikdə oxunması üçpilləli mənzərə yaradır. Birinci pillədə normativ-hüquqi razılaşma dayanır; bu sahədə ortaq prinsiplər aydın, ardıcıl və rəsmi sənədlərdə təkrarlanan xarakter daşıyır. İkinci pillədə institusional və praktiki əlaqələr yerləşir. Sərhəd komissiyaları, birbaşa lider görüşləri, ticarət, tranzit və biznes təmasları münasibətləri gündəlik qərar və koordinasiya ilə əlaqələndirir. Üçüncü pillə cəmiyyətlərarası sosiallaşmadır; bu sahədə müşahidə olunan təşəbbüslər real, qarşılıqlı və simvolik baxımdan güclü olsa da, iştirak və ictimai yayılma miqyası daha dardır. Pillələr arasındakı fərq normallaşmanın müxtəlif sosial dərinliklər üzrə fərqli sürətlə irəlilədiyini göstərir. Təhlükəsizlik icmasının sabitliyi həmin pillələrin zamanla bir-birinə yaxınlaşmasından asılıdır.

Dinc dəyişiklik gözləntisi üzrə empirik mənzərə güclənən xətt göstərir. 2020-ci il bəyanatı hərbi əməliyyatları dayandıran çərçivə yaratdı; Praqa və Soçi sənədləri suverenlik, ərazi bütövlüyü və güc tətbiqinin qarşısının alınması normalarını ortaq siyasi dilə çevirdi; Vaşinqton prosesi həmin normaları paraflanmış hüquqi mətnə yerləşdirdi; 2026-cı il görüşləri birbaşa ünsiyyətin və praktiki əlaqələrin davamlılığını nümayiş etdirdi [Statement by the President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation, 2020; Statement Following the Quadrilateral Meeting between President Aliyev, Prime Minister Pashinyan, President Macron and President Michel, 2022; Statement by President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation, 2022; 6th World Forum on Intercultural Dialogue, 2024; Joint Declaration Signed on Meeting between President of Azerbaijan and Prime Minister of Armenia Held in Washington, 2025; Publication of the Initialed Agreement between Armenia and Azerbaijan, 2025; Prime Minister of Armenia, President of Azerbaijan Meet in Abu Dhabi, 2026; Press Statement on the Meeting between President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev and Prime Minister of the Republic of Armenia Nikol Pashinyan, 2026; Prime Minister Nikol Pashinyan Met with President of Azerbaijan Ilham Aliyev, 2026]. Bu ardıcılıq təsadüfi təmaslardan daha sistemli normallaşmaya doğru hərəkətə uyğun gəlir. Hüquqi sənədin daxili prosedurlar və tətbiq mexanizmləri ilə tamamlanması həmin gözləntinin sabitliyini daha da artıracaq mərhələ kimi görünür.

Normativ yaxınlaşma araşdırılan meyarlar arasında ən yüksək inkişaf səviyyəsinə malikdir. Qarşılıqlı suverenlik və ərazi bütövlüyünün tanınması, beynəlxalq sərhədlərin toxunulmazlığı, birbaşa məsləhətləşmə, dinc mübahisə həlli və yaxşı qonşuluq anlayışları 2022–2026-cı illərin əsas sənədlərində ardıcıl təkrarlanır [Statement Following the Quadrilateral Meeting between President Aliyev, Prime Minister Pashinyan, President Macron and President Michel, 2022; Statement by President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation, 2022; 6th World Forum on Intercultural Dialogue, 2024; Joint Declaration Signed on Meeting between President of Azerbaijan and Prime Minister of Armenia Held in Washington, 2025; Publication of the Initialed Agreement between Armenia and Azerbaijan, 2025; Press Statement on the Meeting between President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev and Prime Minister of the Republic of Armenia Nikol Pashinyan, 2026; Prime Minister Nikol Pashinyan Met with President of Azerbaijan Ilham Aliyev, 2026]. İnstitutlaşma yüksələn mərhələdədir: sərhəd komissiyaları fəaliyyət göstərir, saziş

ikiterəfli komissiya və məsləhətləşmə mexanizmləri nəzərdə tutur, ticarət və tranzit praktiki koordinasiya yaradır. Cəmiyyətlərarası sosiallaşma daha dar iştirakçı çevrəsində inkişaf edir. “Sülh körpüsü”, gənclər görüşləri və vətəndaş cəmiyyəti səfərləri real ünsiyyət təcrübəsi formalaşdırır, lakin bu təcrübənin geniş ictimai qruplara yayılması başlanğıc mərhələdədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, siyasi rəhbərlik səviyyəsində yaxınlaşan dil ortaq regional kimlikdən daha sürətli inkişaf edir. Cənubi Qafqazın üç dövlətinin xarici siyasət istiqamətləri, təhlükə qavrayışları və integrasiya təcrübələri fərqli qalır [Guliyev, 2026; Gadimova-Akbulut, 2020]. Azərbaycan–Ermənistan normallaşması regionun bütövlükdə təhlükəsizlik icmasına çevrilməsi üçün zəruri ikitərəfli əsas yaradır, Gürcüstanın regional əlaqələrdə iştirakı isə üçtərəfli səviyyənin ayrıca şərtidir. Buna görə hazırkı nəticə Cənubi Qafqaz üzrə yetkin icma təsvirindən daha çox, Azərbaycan–Ermənistan münasibətlərində yaranan və regionlaşmaya potensial təsir göstərən ilkin əlamətləri ifadə edir.

Adler və Barnettin mərhələli modeli ilə müqayisədə empirik material ilkin mərhələdən yüksələn mərhələyə keçidin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini daşıyır [Adler & Barnett, 1998]. Dəyişmiş təhlükəsizlik mühiti, qarşılıqlı fayda yaradan bağlantılar, birbaşa siyasi kommunikasiya və hüquqi çərçivə ilkin mərhələnin əsas şərtlərinə uyğundur. Sərhəd komissiyaları, paraflanmış saziş, ticarət və tranzit, qarşılıqlı vətəndaş cəmiyyəti səfərləri isə yüksələn mərhələnin institutlaşma və sosial əlaqə elementlərini göstərir. Yetkin mərhələnin mərkəzində duran geniş ictimai etimad, sabit ortaq kimlik və dinc münasibətlərin dərin sosial qəbulunun əhatəsi daha zəifdir. Beləliklə, plüralist təhlükəsizlik icmasının formalaşması sahələr üzrə qeyri-bərabər, siyasi-normativ qatda daha sürətli, cəmiyyət və regional kimlik qatında isə daha tədrici xarakter daşıyır.

Empirik mənbələrin xarakteri nəticələrin tətbiq sərhədini də müəyyənləşdirir. Rəsmi bəyanatlar tərəflərin razılaşdırılmış siyasi gündəliyini və hüquqi öhdəliklərini, vətəndaş cəmiyyəti materialları isə seçilmiş iştirakçı qrupların müşahidə olunan təcrübəsini əks etdirir. Paralel Azərbaycan və Ermənistan mənbələrinin tutuşdurulması faktoloji dəqiqliyi artırır, üçüncü tərəf sənədləri isə ünsiyyət formatlarının xarici institusional kontekstini göstərir. Nəticələr bu açıq mənbələrin əhatə etdiyi prosesə aid edilir. Geniş ictimai rəyin, sərhədyanı icmaların və təhsil mühitinin uzunmüddətli dəyişməsi gələcək sahə araşdırmaları üçün ayrıca empirik istiqamət yaradır.

Nəticə

Aparılmış keyfiyyət yönümlü empirik araşdırma göstərir ki, 2020–2026-cı illərdə Azərbaycan–Ermənistan siyasi və cəmiyyətlərarası dialoq praktikaları plüralist təhlükəsizlik icmasının ilkin əlamətlərini dörd əsas istiqamətdə formalaşdırmışdır. Birinci istiqamət qarşılıqlı suverenlik, ərazi bütövlüyü, sərhədlərin toxunulmazlığı və güc tətbiqinin qarşısının alınması prinsiplərinin ardıcıl normativ təsbitidir. Praqa və Soçi sənədlərindən Vaşinqton Birgə Bəyannaməsinə və paraflanmış sazişə qədər izlənən xətt gələcək münasibətlərin hüquqi çərçivəsini müəyyənləşdirir. İkinci istiqamət birbaşa siyasi ünsiyyətin təkrarlanmasıdır. Əbu-Dabi və Bişkek görüşləri vasitəçiliyə əsaslanan təmaslarla yanaşı ikitərəfli əlaqənin ayrıca siyasi vərdişə çevrildiyini göstərir.

Üçüncü istiqamət normallaşmanın praktiki məzmunu qazanmasıdır. Ticarətin başlaması, neft məhsullarının ixracı, üçüncü ölkə mallarının tranziti, sərhəd komissiyalarının işi və biznes əlaqələri dinc münasibətləri gündəlik koordinasiya tələb edən fəaliyyətlərə bağlayır. Bu praktika qarşılıqlı faydanı görünən edir və siyasi razılaşma-

ların davamlılığını dəstəkləyən maraq şəbəkəsi yaradır. Dördüncü istiqamət cəmiyyətlərarası sosiallaşmadır. “Sülh körpüsü” çərçivəsində qarşılıqlı səfərlər, quru sərhədindən keçid, dəyirmi masalar və gənclərin üzbəüz görüşləri qarşı tərəfin qavranılmasını şəxsi təcrübə əsasında yenidən qiymətləndirmək üçün imkan açır. Həmin təşəbbüslərin miqyası seçilmiş qruplarla məhdudlaşır, lakin onların qarşılıqlı və təkrarlana bilən forması sosial öyrənmənin real mexanizmini göstərir.

Empirik material analitik müddəanın əsas xəttini dəstəkləyir. Siyasi-normativ yaxınlaşma cəmiyyət səviyyəsində sosiallaşmadan daha sürətli inkişaf etmiş, hüquqi və institusional çərçivə ictimai münasibətlərdən daha geniş və sistemli xarakter almışdır. Normativ yaxınlaşma ən güclü, praktiki əlaqələr yüksələn, cəmiyyətlərarası sosiallaşma başlanğıc, ortaq regional kimlik isə zəif və parçalı mərhələdədir. Buna görə Azərbaycan–Ermənistan münasibətlərində plüralist təhlükəsizlik icmasının yetkin forması ilə müqayisədə ilkin formalaşma mərhələsinə uyğun əlamətlər daha aydın görünür. Dinc dəyişiklik gözləntisi hüquqi sənədlər və birbaşa ünsiyyət vasitəsilə möhkəmlənir; onun geniş ictimai dayaq qazanması sosial təmasların davamlılığı və əhatə dairəsi ilə bağlıdır.

Mədəniyyətlərarası dialoq bu prosesdə təhlükəsizlik icmasının sosial öyrənmə mexanizmi kimi çıxış edir və simvolik tədbirləri davamlı ictimai ünsiyyətə bağlayır. Üzbəüz görüşlər media və irsi travma vasitəsilə formalaşan təsəvvürləri şəxsi təcrübə ilə tutuşdurur, ortaq gündəlik üzərində danışmaq bacarığını artırır və qarşı tərəfi siyasi abstraksiyadan konkret sosial aktora çevirir. Dövlət səviyyəsində əldə olunan normativ razılaşmalar və cəmiyyət səviyyəsində yaranan ünsiyyət praktikaları bir-birini tamamladıqda davamlı sülhün sosial-institusional əsası genişlənir. Vətəndaş cəmiyyəti, gənclər, universitetlər, media, biznes və sərhədyanı icmalar arasında dövrü əlaqələrin sabit proqramlara çevrilməsi bu istiqaməti gücləndirə bilər.

Tədqiqatın regional nəticəsi ölçülü çərçivə tələb edir. Azərbaycan–Ermənistan münasibətlərində yaranan ilkin əlamətlər regional səviyyədə şərti və başlanğıc xarakter daşıyır; onlar regionlaşma üçün ən ağır ikitərəfli maneələrdən birinin dinc idarəçilik istiqamətində transformasiyasını göstərir. Gürcüstanın regional platformalarda iştirakı, üç ölkə arasında ortaq praktiki gündəlik və regionun gələcəyi haqqında yaxınlaşan təsəvvürlər plüralist təhlükəsizlik icmasının həqiqi regional miqyas qazanması üçün növbəti analitik sahələrdir. Açıq rəsmi sənədlərə və ictimaiyyətə məlum təşəbbüslərə əsaslanan hazırkı empirik kəsim 31 avqust 2026-cı ildə tamamlanır; sonrakı tətbiq mərhələləri formalaşma dinamikasının uzunmüddətli qiymətləndirilməsi üçün yeni material yaradacaq.

Ədəbiyyat

1. Deutsch K.W., Burrell S.A., Kann R.A. et al. (1957). *Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in the Light of Historical Experience*. – Princeton: Princeton University Press, – 228 s.
2. Adler E., Barnett M. (red.). (1998). *Security Communities*. – Cambridge: Cambridge University Press, – 462 s.
3. Adler E., Barnett M. (1998). Security Communities in Theoretical Perspective // *Security Communities* / red. E. Adler, M. Barnett. – Cambridge: Cambridge University Press, – s. 3–28.
4. Adler E., Barnett M. (1998). A Framework for the Study of Security Communities // *Security Communities* / red. E. Adler, M. Barnett. – Cambridge: Cambridge University Press, – s. 29–65.

5. Adler E. (1998). Seeds of Peaceful Change: The OSCE's Security Community-Building Model // *Security Communities* / red. E. Adler, M. Barnett. – Cambridge: *Cambridge University Press*, – s. 119–160.
6. Acharya A. (1998). Collective Identity and Conflict Management in Southeast Asia // *Security Communities* / red. E. Adler, M. Barnett. – Cambridge: *Cambridge University Press*, – 1998. – s. 198–227. DOI: 10.1017/CBO9780511598661.006.
7. MacHaffie J. (2021). Mutual Trust without a Strong Collective Identity? Examining the Shanghai Cooperation Organization as a Nascent Security Community // *Asian Security*. – c. 17, № 3. – s. 349–365. DOI: 10.1080/14799855.2021.1895115.
8. Mougnoq C.B. (2025). Revisiting Security Communities: What Can IR Theory Learn from International Law? // *Review of International Studies*. – c. 51, № 5. – s. 860–888. DOI: 10.1017/S0260210525101010.
9. Bowen G.A. (2009). Document Analysis as a Qualitative Research Method // *Qualitative Research Journal*. – c. 9, № 2. – s. 27–40. DOI: 10.3316/QRJ0902027.
10. Collier D. (2011). Understanding Process Tracing // *PS: Political Science & Politics*. – c. 44, № 4. – s. 823–830. DOI: 10.1017/S1049096511001429.
11. Bennett A., Elman C. (2007). Case Study Methods in the International Relations Subfield // *Comparative Political Studies*. – c. 40, № 2. – s. 170–195. DOI: 10.1177/0010414006296346.
12. Council of Europe. (2008). White Paper on Intercultural Dialogue: Living Together as Equals in Dignity. – Strasbourg: Council of Europe.
<https://www.coe.int/en/web/democracy-and-human-dignity/intercultural-dialogue>.
13. UNESCO, Institute for Economics and Peace. (2020). Measuring Intercultural Dialogue: A Conceptual and Technical Framework. – Paris: UNESCO.
<https://www.unesco.org/en/articles/measuring-intercultural-dialogue-conceptual-and-technical-framework>.
14. UNESCO. (2026). Promoting Dialogue for Conflict Transformation.
<https://www.unesco.org/en/articles/promoting-dialogue-conflict-transformation>.
15. Guliyev F. (2026). The South Caucasus: Connectivity Initiatives and Regional Fragmentation // *Third World Quarterly*. – c. 47, № 11. – s. 2262–2283. DOI: 10.1080/01436597.2026.2621911.
16. Sukiasyan N., Davtyan E. (2025). The South Caucasus Reconstructed: Polarity and Regional Security Order after the Nagorno-Karabakh War in 2020 // *The International Spectator*. – c. 60, № 4. – s. 120–137. DOI: 10.1080/03932729.2025.2500407.
17. Shiriyev Z., Gamaghelyan P. (2025). Strategic Directions for Building Sustainable Peace Between Armenia and Azerbaijan. Carnegie Endowment for International Peace.
<https://carnegieendowment.org/russia-eurasia/research/2025/12/armenia-azerbaijan-regulations>.
18. Gadimova-Akbulut N. (2020). Common Identity as the Missing Element in the Construction of Regionalism in the South Caucasus. *Kafkasya Çalışmaları*. – c. 5, № 10. – s. 213–234. DOI: 10.21488/jocas.669524.
19. Statement by the President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation. (2020).
<https://president.az/en/articles/view/45923>.

20. Statement Following the Quadrilateral Meeting between President Aliyev, Prime Minister Pashinyan, President Macron and President Michel. (2022). European Council.
<https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/10/07/statement-following-quadrilateral-meeting-between-president-aliyev-prime-minister-pashinyan-president-macron-and-president-michel-6-october-2022>.
21. Statement by President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation. (2022).
<https://president.az/en/articles/view/57744>.
22. 6th World Forum on Intercultural Dialogue: “Dialogue for Peace and Global Security: Cooperation and Interconnectivity”. (2024). United Nations Alliance of Civilizations.
<https://www.unaoc.org/event/6th-world-forum-on-intercultural-dialogue-baku>.
23. Joint Declaration Signed on Meeting between President of Azerbaijan and Prime Minister of Armenia Held in Washington. (2025).
<https://president.az/en/articles/view/69572>.
24. Publication of the Initialed Agreement between Armenia and Azerbaijan. (2025).
<https://www.mfa.am/en/press-releases/2025/08/11/Initialed%20Arm-Az%20Peace%20Agreement%20text/13394>.
25. Prime Minister of Armenia, President of Azerbaijan Meet in Abu Dhabi. (2026).
<https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2026/02/04/Nikol-Pashinyan-met-with-Ilham-Aliyev/> (müraciət tarixi: 02.09.2026).
26. Press Release of the “Peace Bridge” Initiative on the Conclusion of the 13–14 February Armenian–Azerbaijani Conference. (2026). Armenian Council.
<https://council.am/en/entry/10138/press-release-of-the-peace-bridge-initiativeon-the-conclusion-of-the-13-14-february-armenian-azerbaijani-conference>.
27. Press Release of the “Peace Bridge” Initiative. (2026). Armenian Council.
<https://council.am/en/entry/10826/press-release-of-the-peace-bridge-initiative-3/>.
28. EUMA Launches Mission’s First Civil Society Strategy. (2026). European External Action Service. https://www.eeas.europa.eu/euma/euma-launches-missions-first-civil-society-strategy_en.
29. How the EU Supports Young Peacebuilders from the South Caucasus. (2026). European External Action Service. https://www.eeas.europa.eu/eeas/how-eu-supports-young-peacebuilders-south-caucasus_en.
30. Press Statement on the Meeting between President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev and Prime Minister of the Republic of Armenia Nikol Pashinyan. (2026).
<https://president.az/en/articles/view/73399>.
31. Prime Minister Nikol Pashinyan Met with President of Azerbaijan Ilham Aliyev. (2026).
<https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2026/08/31/Nikol-Pashinyan-met-with-Ilham-Aliyev>.
32. Representatives of Armenia’s Civil Society Arrive in Azerbaijan as Part of “Peace Bridge” Initiative. (2026). <https://azerbaijan.az/en/news/18938>.
33. Ilham Aliyev Met with Prime Minister of Armenia in Abu Dhabi. (2026).
<https://president.az/en/articles/view/71470>.

EARLY INDICATORS OF A PLURALISTIC SECURITY COMMUNITY IN THE SOUTH CAUCASUS: ANALYSIS OF AZERBAIJAN–ARMENIA DIALOGUE

M.N.Jafarli

SUMMARY

This article examines political, legal and societal contacts that developed between Azerbaijan and Armenia from 10 November 2020 to 31 August 2026 through the theoretical lens of a pluralistic security community. It assesses how direct political communication, normative convergence, institutional mechanisms and intercultural interaction strengthen expectations of peaceful change.

НАЧАЛЬНЫЕ ПРИЗНАКИ ПЛЮРАЛИСТИЧЕСКОГО СООБЩЕСТВА БЕЗОПАСНОСТИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ: АНАЛИЗ АЗЕРБАЙДЖАНО-АРМЯНСКОГО ДИАЛОГА

М.Н.Джафарли

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются политические, правовые и общественные контакты между Азербайджаном и Арменией в период с 10 ноября 2020 года по 31 августа 2026 года через теоретическую призму плюралистического сообщества безопасности. Цель исследования состоит в определении того, каким образом прямое политическое общение, нормативное сближение, институциональные механизмы и межкультурное взаимодействие укрепляют ожидания мирных изменений.

Məqalə redaksiyaya 25 sentyabr 2026 tarixində daxil olmuş, 30 sentyabr 2026 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ BÖYÜK BRİTANIYANIN REGIONAL SİYASƏTİ VƏ TƏSİRİ

M.C.Hacıyeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Sumqayıt, Bakı küçəsi 1

e-mail: haciyeva.mahbuba@sdu.edu.az

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Birinci Dünya müharibəsi, geosiyasi vəziyyət, regional münaqişələr, demokratik institutlar

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, World War I, geopolitical situation, regional conflicts, democratic institutions

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, Первая мировая война, геополитическая ситуация, региональные конфликты, демократические институты

Birinci Dünya müharibəsinin başlaması dünyada onsuz da gərgin olan siyasi vəziyyəti daha da dərinləşdirdi. Müharibə illərində hərbi əməliyyatların genişlənməsi, iqtisadi tənəzzül və daxili siyasi böhranlar böyük imperiyaların zəifləməsinə səbəb oldu. Nəticədə müharibənin ardından Osmanlı imperiyası, Avstriya–Macarıstan imperiyası və Rusiya imperiyası kimi böyük imperiyalar parçalandı.

Məhz belə mürəkkəb və gərgin siyasi şəraitdən istifadə edən Azərbaycan aydınları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini qurdular. Düzdür, Cümhuriyyət uzunömürlü olmadı. Lakin cəmi 23 aylıq fəaliyyəti dövründə həm daxili, həm də xarici siyasətdə mühüm nailiyyətlər əldə etdi. Bütün çətinlik və təzyiqlərə baxmayaraq, 1920-ci il yanvarın 11-də Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi beynəlxalq səviyyədə tanınmasına nail olundu [“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illik yubileyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı, 2008].

Müharibənin sonlarına doğru Azərbaycana həm siyasi, həm də hərbi yardım göstərən Osmanlı imperiyası məğlub oldu, və uzun müzakirələrdən sonra 30 oktyabr 1918-ci ildə Mudros atəşkəsini imzalamağa məcbur qaldı. Sazişin şərtlərinə əsasən Osmanlı hökuməti Azərbaycandan da geri çəkilməli idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı ordusu Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə əsasən ona verilən sərhədləri aşaraq Bakıya daxil olmuşdu. Bu, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə 4 iyun 1918-ci ildə bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq hərbi yardım çərçivəsində baş vermişdi. Müttəfiq qoşunlar AXC-ni tanımadıqları üçün Osmanlı ilə bağlanmış bu müqaviləni də qəbul etmədilər. Nəticədə Azərbaycan məsələsi Mudros atəşkəsinin şərtlərində öz əksini tapdı.

Təbii ki, həmin dövrdə heç bir saziş və ya müqavilə İngiltərənin maraqları nəzərə alınmadan imzalana bilməzdi. Atəşkəs danışıqları zamanı Londondan aldıkları təlimatlara əsasən hərəkət edən Britaniya hökuməti Bakının və Xəzər neft yataqlarının strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq, türk qoşunlarının bu ərazilərdən geri çəkilməsini tələb etdi [Yavuz, 2016].

Nəhayət, barışığın şərtlərinə uyğun olaraq türk ordusu Azərbaycanı tərk etdi. Hələ Bakıya gəlməmişdən əvvəl general Villiam M. Tomson Ənzəliyə gedən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nümayəndə heyəti ilə görüşərək bildirmişdi ki, Bakı və onun neft mədənləri ingilislərin nəzarəti altına keçəcək, ölkənin qalan hissəsi isə Azərbaycan hökumətinin və onun ordusunun nəzarətində qalacaqdır. O, həmçinin qeyd etmişdi ki, Azərbaycan rəsmi şəkildə tanınmır, lakin İngiltərə, Fransa və ABŞ nümayəndələri hökumətlə de-fakto əlaqə yaradacaqlar. Bütün idarə və təşkilatlar müəyyən dəyişikliklərlə fəaliyyətlərini davam etdirəcəklər. V.Tomson Bakının general-qubernatoru olacaq, şəhər polisində ingilislər rəhbərlik edəcək, şəhər Duması yenidən azad şəkildə fəaliyyətə başlayacaqdır.

Bundan əlavə, Azərbaycanın Paris Sülh Konfransında milli müqəddəratını təyin etmə prinsipi əsasında iştirak edəcəyi bildirilmişdi. Lazar Biçeraxov və onun dəstələrinin Britaniya ordusu ilə birlikdə Bakıya daxil olacağı, silahlı ermənilərin isə şəhərə buraxılmayacağı da vurğulanmışdı [Həsənlı, 2009].

Cümhuriyyət aydınları da tarixi addım ataraq Antanta qüvvələrinin gəlişindən bir gün əvvəl Nuru Paşa və ilhaqçı qüvvələrin təzyiqi ilə fəaliyyəti dayandırılmış Milli Şuranın işini bərpa etdilər. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yenidən Milli Şuranın sədri seçildi.

İngilis generalı V.Tomsonun başçılıq etdiyi müttəfiq qoşunları 1918-ci il noyabrın 17-də Bakıya daxil oldu. Ümumilikdə, ingilislərin gəlişini müsəlman əhali xristian əhalidən fərqli olaraq məmnuniyyətlə qarşılamadı. M.Ə.Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi: “İki Bakı vardı: məhzun (hüznlü) müsəlman Bakısı ilə məmnun xristian Bakısı” [Məhərrəmli, 2023].

Bu hüzn əbəs yerə deyildi. İngilis gəmiləri sahilə yan alan zaman müttəfiq ölkələrlə bərabər Azərbaycan bayrağının asıldığını görən general V.Tomson bayrağın endirilməsi üçün əmr verdi. Generalın bu hərəkətindən sonra müsəlman əhalisinin ilk gündən V.Tomsona qarşı inamsızlığı yarandı.

Qeyd etdiyimiz kimi, xristian əhali bu gəlişdən xeyli məmnun idi. Burada əsasən erməni və rus əhalisi nəzərdə tutulur. Erməni və rus milli şuraları general V.Tomsonla yanaşı, L.Biçeraxovun və onun dəstələrinin Bakıya daxil olmasını sanki Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti mövcud deyilmiş, onun əvəzində “Böyük Rusiya” bərpa olunmuş kimi təqdim edir və bu istiqamətdə şəhərdə şayiələr yayırdılar.

General L.Biçeraxov daha da irəli gedərək qondarma “Qafqaz–Xəzər hökuməti” yaratdı və Bakıda çevriliş təşkil etmək üçün geniş fəaliyyətə başladı. Məqsəd Azərbaycan hakimiyyətini devirmək və onu L.Biçeraxovun başçılıq etdiyi Xəzəryanı hökumətlə əvəz etmək idi [İsgəndərov, 2021].

Vəziyyət o qədər acınacaqlı idi ki, Azərbaycan hökumətinin özünü müdafiə etmək üçün kifayət qədər hərbi qüvvəsi yox idi. Hökumətin arxalana biləcəyi cəmi 500 nəfərlik milis dəstəsi mövcud idi. Erməni və rus milli şuraları fasiləsiz olaraq general V.Tomsonla danışıqlar aparır, hər vəchlə Cümhuriyyətin süqutuna nail olmağa çalışırdılar. Özünü Azərbaycanın sahibi kimi təqdim edən Rus Milli Şurası bütün hakimiyyətin ona verilməsinə cəhd göstərirdi.

Belə mürəkkəb və təhlükəli şəraitdə Azərbaycan liderləri dövlət müstəqilliyini qorumaq məqsədilə 1918-ci il noyabrın 20-də növbəti mühüm addım ataraq parlamentin yaradılması haqqında qanun qəbul etdilər. Parlament haqqında qanuna əsasən əhalinin çoxmillətli tərkibi nəzərə alındı. Ruslar və ermənilər sayca çox olan milli azlıqlar kimi təmsilçilik hüququ əldə etdilər. Eyni zamanda gürcülər, polyaklar, yəhudilər və almanlara

da, sayca az olmalarına baxmayaraq, hakimiyyət strukturlarında təmsil olunmaları üçün şərait yaradıldı.

Bu addım Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin demokratik və inklüziv dövlət quruculuğu prinsiplərinə sadiqliyini nümayiş etdirirdi.

Hökumətin apardığı bu cür demokratik siyasət V.Tomsonun Cümhuriyyətə olan fikirlərini dəyişir və o, baş nazir Xoyski ilə mütəmadi görüşüb fikir mübadiləsi aparırdı. Bütün çətinliklərə baxmayaraq Şərqi ilk demokratik parlamenti 1918-ci il dekabr ayının 7-də fəaliyyətə başladı. Beləliklə, ingilislərə arxalanan Rus Milli Şurasının bütün planı puç oldu. Bundan əlavə V.Tomson 1918-ci ildə nəşr elədiyi bəyyannaməsində “Fətəli xanın təhti-sədarətində koalision Azərbaycan hökuməti təşəkkül etdiyindən müttəfiqlər komandanlığının Azərbaycan daxilində yeganə məşru bir hökumət olmaq üzrə bu hökuməti tanıyacağını və ona müzahirəti- təmmədə bulunacağını” ümumən elan ediyordu [Rəsulzadə, 2022].

Beləliklə, 1918-ci il dekabrın 18-də general V.Tomson Fətəli xan Xoyskini baş nazir kimi tanıdı. Bu məqamla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, V.Tomson əvvəlcə bu vəzifədə qeyri-müsəlman bir şəxsi görmək istəyirdi. Lakin onun bu təklifi rədd edildi. Daha sonra o, F.Xoyskinin yerinə ya Mirzə Əsədullayevin, ya da Məmməd Həsən Hacinskinin namizədliyini irəli sürdü. Ancaq hər iki namizəd bu təklifə etiraz edərək baş nazir vəzifəsində F.Xoyskini görmək istədiklərini bildirdilər. İngilis siyasətinə uyğun şəkildə milli qüvvələr arasında parçalanma və gərginlik yaratmağa çalışan Tomsonun bu planı baş tutmadı. Nəticədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müsəlman Şərqiində ilk parlamentli respublika kimi öz parlamentinin açılışını həyata keçirdi.

Bu dövrdə ən gərgin məsələlərdən biri də ərazi problemi idi. Silahlı erməni dəstələri bir sıra bölgələrdə dinc əhaliyə qarşı hücumlar həyata keçirir, toqquşmalar və qırğınlar baş verirdi. Eyni zamanda siyasi müstəvidə, xüsusilə də Paris Sülh Konfransında erməni nümayəndələri əks-təbliğət apararaq özlərini zorakılığa məruz qalan tərəf kimi təqdim etməyə çalışırdılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə regionda baş verən hadisələr qarşılıqlı ittihamlar və informasiya müharibəsi ilə müşayiət olunurdu. Bu cür təbliğət fəaliyyəti sonrakı mərhələlərdə, o cümlədən Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı da davam etmiş, tərəflər bir-birini blokada, zorakılıq və qırğınlarda ittiham etmişdilər.

Beləliklə, ərazi məsələsi təkcə hərbi qarşıdurma deyil, həm də beynəlxalq aləmdə aparılan siyasi və informasiya mübarizəsi ilə xarakterizə olunurdu. 1919-20-ci illərdə Qafqazda münaqişə zonasında olmuş ingilis jurnalisti Skotland Liddel haqlı olaraq yazırdı: “Ermənistan əbədi olaraq münaqişə axtarır, nə vaxt ki, ona nail oldu, onu öz təbliğatlarında “təzyiq aləti”nə çevirir və doğrudan da, bu əməlli-başlı cəza aləti olur. Ermənistanın bədbəxtliyi ondadır ki, daşnaklar orda hakimiyyətdədirlər. Bu terrorist inqilabçı təşkilat çox illərdir ki, məqsədli şəkildə erməniləri müsəlmanlar üzərinə hücumla təhrik edir. Müsəlmanlara əhəmiyyətli dərəcədə ziyan vuraraq, onlar bütün aləmə car çəkib, “əzabkeş ermənilərə” dünyanın rəğbətini qazandırmaq istəyirlər. Daşnaklar üçün ölmüş erməni çox qiymətli dir. Əgər ondan yetərincə istifadə etmək mümkün olsa, bu halda o təbliğət işinə çoxlu fayda gətirə bilər” [Həsənlı, 2012].

1919-cu il yanvarın əvvəlində general-mayor V.Tomson tərəfindən Azərbaycan Demokratik Respublikasının nümayəndəsi doktor Xosrov bəy Sultanov Qarabağ və Zəngəzurun (Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları) general-qubernatoru təyin edildi.

Bu qərar erməni millətçi dairələri tərəfindən qəti şəkildə qəbul edilmədi. İrəvan, Zəngəzur və Qarabağ bölgələrində silahlı toqquşmalar baş verdi, müsəlman əhaliyə qarşı hücumlar və qırğınlar törədildi. Eyni zamanda Paris Sülh Konfransında iştirak edən erməni nümayəndələri hadisələrin bu istiqamətdə inkişafına etiraz edərək Azərbaycan hökumətinə ünvanladıkları notada Xosrov bəy Sultanovun, eləcə də Azərbaycan ordusunun Qarabağdan çıxarılmasını tələb edirdilər.

Bununla belə, erməni tərəfinin etirazlarına baxmayaraq, ingilis işğal komandanlığı Paris Sülh Konfransının yekun qərarınadək Qarabağ və Zəngəzurun mübahisəli hissələrinin müvəqqəti olaraq Azərbaycan Respublikasının sərhədləri daxilində qalmasında ısrar edirdi. İngilis komandanlığı rəsmi şəkildə bölgədə zorakılıq hallarını pislədiyini və ümumilikdə Qafqazda sabitliyin və barışığın tərəfdarı olduğunu bəyan etmişdi.

Onların mövqeyinə görə, regionda davamlı sabitliyin təmin olunması üçün tərəflər arasında silahlı qarşıdurmaların dayandırılması zəruri idi; çünki həmin dövrdə Ermənistanın həm Azərbaycan, həm də Gürcüstanla gərgin münasibətləri Cənubi Qafqazda ümumi təhlükəsizlik mühitini daha da mürəkkəbləşdirirdi. İngilis komandanlığı əmin idi ki, Ermənistan, qonşuları - Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları ilə demək olar ki, daim qanlı münaqişə içərisindədir [Həyatova, 2022].

Ermənistan hökuməti 1919-cu ilin iyun ayında Qarabağda baş vermiş təxribat hadisələrini Xosrov bəy Sultanovun nüfuzuna xələl gətirmək üçün istifadə etməyə çalışırdı. Əslində isə bu hadisələr erməni milli şurası tərəfindən törədilmişdi. Bütün təxribatlara baxmayaraq, Xosrov bəy Sultanov erməni milli şurasının üzvlərini Azərbaycan sərhədlərindən kənarlaşdırmağa nail oldu. İngilis komandanlığının nümayəndələri isə Azərbaycan çinovniklərinin müşayiəti ilə erməni milli şurasının üzvlərini Şuşadan çıxardı [Həsənlı, 2009]. Eyni siyasət ermənilər tərəfindən İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra da davam etdirilmişdir. 10 noyabr Bəyannaməsinin imzalanmasından sonra rus sülhməramlılarının nəzarətində olan ərazilərə silah-sursat daşınır və Azərbaycan ərazisində azərbaycanlılara qarşı terror hadisələri törətmək planlaşdırılırdı. Lakin 19–20 sentyabr 2023-cü ildə Azərbaycan ordusunun keçirdiyi 23 saatlıq əməliyyat nəticəsində terrorçular zərərsizləşdirildi. Onlara rəhbərlik edən şəxslər isə Azərbaycan ərazisindən uzaqlaşdırılmadı. Bunun əksinə, törətdikləri cinayətlərə görə onlar Azərbaycan qanunları və xalqı qarşısında cavab verməyə məcbur edirlər.

Azərbaycan tərəfi ingilisləri iki dövlət arasında baş verən münaqişəni şişirdilməsində günahlandırır. Bu ittiham əsassız deyildi. Tarixi sənədlərə və Avropanın ikili standart siyasətinə baxdıqda bu aydın görünür. Bir tərəfdən ingilislər Azərbaycan hökumətini ərazi məsələsində arxayın salır, digər tərəfdən ermənilərə silah-sursat vəd edir, onları yeni ərazilərə şirnikləndirirdilər. Rusiyada çar hökuməti devriləndən bolşeviklərin Azərbaycana gəlişinə qədər Qafqazda baş verən bütün proseslərdə ingilislər əsas ssenari müəllifi, rejissor və baş rolun ifaçısı olmuşdular. Azərbaycan torpaqlarının Ermənistanə verilməsi ilə bağlı sərhədləri də ingilislər müəyyən etmişdilər. V.Tomson, Böyük Britaniyanın Qafqazdakı diplomatik nümayəndəliyinin rəhbəri olaraq, 1919-cu il martın 28-də İrəvanda Ermənistan hökumətinin iclasında demişdi: “Zəngəzur Erməni Milli Şurası tərəfindən idarə ediləcək. Dağlıq Qarabağın idarə edilməsi üçün Ermənistan təcili öz nümayəndələrini göndərməlidir” [Nərimanoğlu, 2014]. Digər tərəfdən Azərbaycan tərəfi ilə danışıqlar apararaq ərazi məsələlərinin Paris Sülh Konfransında həll olunacağını bildirmişdilər. Bu çıxış ingilislərin Qafqazda həm siyasi, həm hərbi təsir vasitəsi olaraq tərəflər-

lə manipulyasiya etməyə çalışdığını açıq göstərirdi.

İngilislər digər zəbt edib uzun illər müstəmləkə altında saxladıqları ərazilərdə olduğu kimi, Azərbaycandan da çəkildikdən sonra bölgədə mövcud olan böhranlı ərazi məsələləri daha da gərginləşdi. Nəticədə sovetləşmənin ilk illərində erməni daşnak dəstələrinin fəaliyyəti səbəbindən Zəngəzur faktiki olaraq iki hissəyə bölünmüş vəziyyətə düşdü.

Bölgənin qərb hissəsində daşnaklardan sonra rəhbərlik kommunist komissar Armenak Qaragözova həvalə olunmuşdu. Aşağı hissənin faktiki rəhbəri isə üzərində əski əlifba və rus dilində “Qarabağın və Zəngəzurun Fövqəladə Komissarı” yazılmış xüsusi möhür və blanklara malik olan Aslan bəy Sultanov idi [Nərimanoğlu, 2018].

Məqalənin əvvəlində Mudros müqaviləsi şərtlərində ingilislər tərəfindən neft yataqları məsələsinə toxunulması qısaca qeyd olunur. Neftin cazibəsi müstəmləkə siyasəti yürüdən dövlətləri özünə çəkirdi. Hətta Birinci Dünya müharibəsinin başlanma səbəblərindən biri də yeni neftlə zəngin əraziləri ələ keçirmək uğrunda rəqabət idi.

Neft Britaniyanın regiona marağını artıran əsas amillərdən biri olmuşdur. “Royal Dutch Shell” və “Anglo-Persian Oil Company” kimi neft nəhənglərinin maraqlarından istifadə edən Britaniya komandanlığı Azərbaycan Demokratik Respublikasının daxili işlərinə fəal şəkildə müdaxilə edirdi. Əslində, bu şirkətlər Britaniyanın Azərbaycandakı iqtisadi maraqlarının əsas istiqamətlərini müəyyən edir və Bakıdakı Britaniya komandanlığına istiqamətverici təsir göstərirdilər [Alekperov, 2011].

İngilislər Bakı neftinə sahib olmaq məqsədilə bölgəyə hətta mühəndislər də gətirmişdilər. Britaniya “Bibi-Heybət” neft şirkətini yaratmış və onun sədri vəzifəsinə Herbert Allen təyin olunmuşdu. O, Londonda çıxış edərək belə bəyan etmişdir: “bu adaların tarixində heç vaxt Britaniya təsirinin və ticarətinin bölgəyə bu qədər dinc şəkildə nüfuz etməsi, “ikinci Hindistan” və ya “ikinci Misir”in yaradılması üçün belə əlverişli fürsət yaranmamışdır. Onun fikrincə, Britaniyanın himayəsi altında sərbəst maliyyələşdirilən və düzgün təşkil edilən Rusiyanın neft sənayesi İmperiya üçün olduqca dəyərli sərvətə çevrilə bilərdi. Eyni zamanda qeyd olunurdu ki, bu şərait Britaniya hökumətinə nəhəng Qroznı, Bakı və Transxəzər neft yataqları üzərində güclü təsir qurmaq üçün “qızıl fürsət” təqdim edir” [Kazemzadə, 2010]. Britaniya komandanlığı eyni zamanda Azərbaycan Demokratik Respublikasını neftin Sovet Rusiyasına ixracını dayandırmağa məcbur etmiş, nəticədə isə Bakı nefti ənənəvi bazarlarından birini itirmişdi. 1918-ci ilin dekabrından 1919-cu ilin avqustuna qədər olan dövrdə ingilislər Bakıdan təxminən 30 milyon pud həcmində, ümumilikdə 113,5 milyon manat dəyərində neft aparmışdılar [<https://millikimlik.az/2022/5999/>]. İngilis generalı V.Tomson Batumda yerləşən ingilis qoşunlarının ehtiyaclarını ödəmək üçün yanacaq göndərilməsini əmr etmişdi. O, hökumət tərəfindən rüsum ödənilməsi tələbinə isə qəti şəkildə etiraz etmişdi. Müsavat Partiyası hökuməti Britaniya komandanlığını 36,7 milyon rubl vergi ödəməyə məcbur etməyə çalışsa da, Britaniya tərəfi bu tələbi yerinə yetirməkdən imtina etmişdi [Akhmedov, 2018].

Neft sahəsində olduğu kimi, digər sahələrdə də durğunluq müşahidə olunurdu. İngilislər nəqliyyat sektorunda da nəzarəti öz üzərlərinə götürmüşdülər. 22 noyabr 1918-ci ildə Britaniya komandanlığı su nəqliyyatının idarə olunması üçün xüsusi bir şirkətin yaradıldığını elan etdi və onun rəhbəri vəzifəsinə mayor Braun təyin olundu.

Xəzər dənizindəki limanlar üzərində nəzarət də ingilislərin əlində idi. Gəmilər formal olaraq özəl sahibkarlara məxsus olsa da, faktiki idarəetmə Britaniya komandanlığı tərəfindən həyata keçirilirdi. Su nəqliyyatı ilə məşğul olan yerli hökumət qurumları isə

ləğv edilmişdi.

Dəmir yollarına nəzarəti də ələ alan Britaniya komandanlığı əsasən öz yüklərinin daşınmasına üstünlük verirdi. Onlar dəfələrlə Britaniya qoşunlarının daşınmasına görə Azərbaycan Dəmir Yolları İdarəsinə ödənilməli olan minlərlə funt sterlinq və milyonlarla rubl məbləğində ödənişləri təxirə salmışdılar [Arslanian, 1980].

Bu cür müdaxilələr digər sahələrə də mənfi təsir göstərmişdi. Gədəbəy mədənlərində, pambıqçılıq və balıqçılıq sahələrində məhsuldarlıq kəskin şəkildə azalmış, ölkədə ərzaq çatışmazlığı yaranmışdı. Doğrudur, Müttəfiq qoşunlarının gəlişi ilə Bakıda müəyyən dərəcədə asayiş bərpa olundu. Erməni və rus milli şuralarının hakimiyyət iddiaları baş tutmadı. Fətəli xan Xoyskinin rəhbərlik etdiyi hökumət qanuni hakimiyyət kimi tanındı. Azərbaycan diplomatlarına Paris sülh konfransına getmək üçün şərait yaradıldı və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bu konfransda de-fakto tanındı. Lakin bütün bunlarla yanaşı, Müttəfiq qoşunları, xüsusilə ingilis komandanlığı, Qarabağ və Zəngəzur məsələlərində ikili standartlarla çıxış etmiş, ermənilərin bu ərazilərdə törətdikləri qırğınlara çox vaxt göz yummuş və onlara torpaq vədləri vermişdilər. Müstəmləkə siyasətinə uyğun olaraq, təbii sərvətlər və nəqliyyat üzərində nəzarət tam şəkildə onların əlinə keçmişdi. Daşınıb aparılan sərvətlərə görə və daşınma xərclərinə görə ödəniş edilməməsi dövlət xəzinəsinə ciddi ziyan vururdu. Əgər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili işlərinə bu cür müdaxilələr olmasaydı, qısa müddətdə ordu quruculuğunda mühüm nailiyyətlər əldə edən hökumət öz ərazi bütövlüyünü qorumaqda daha uğurlu ola bilərdi. Bu halda ölkə bu qədər torpaq itkisinə məruz qalmaya, əhali isə erməni silahlı dəstələrinin hücumlarının qurbanına çevrilməyə bilərdi. Lakin tarixi reallıqlar fərqli idi. Müstəmləkəçi dövlətlər dünyanın kiçik və zəif dövlətlərə bölünməsində maraqlı olur, onların tam müstəqil inkişafını istəmirdilər. Bunun əsas səbəbi həmin ərazilərin zəngin təbii sərvətlərinə nəzarəti əldən verməmək idi.

Bəli, Cümhuriyyət cəmi 23 ay mövcud oldu. Lakin bu qısa müddətdə qazanılan müstəqillik təcrübəsi xalqın yaddaşında dərin iz buraxdı. Bu ideya sonradan yenidən gücləndi və Azərbaycan dövləti müstəqilliyini bərpa etdi. Bu gün Azərbaycan müstəqil dövlətdir — öz ərazisində heç bir xarici dövlətin hərbi kontingenti olmadan, daxili və xarici siyasətini müstəqil şəkildə müəyyən edən bir ölkədir.

Nəticə etibarilə, Birinci Dünya müharibəsindən sonra yaranmış mürəkkəb geosiyasi şəraitdə formalaşan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa müddət ərzində mühüm dövlətçilik addımları atsa da, böyük dövlətlərin – xüsusilə Britaniyanın siyasi və iqtisadi maraqları, neft amili və regional münafişələr onun fəaliyyətini ciddi şəkildə məhdudlaşdırdı. Xarici müdaxilələr, daxili təhlükəsizlik problemləri və ərazi mübahisələri Cümhuriyyətin dayanıqlı inkişafına mane oldu. Bununla belə, əldə olunan diplomatik uğurlar, demokratik institutların yaradılması və müstəqillik ideyasının formalaşması Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixində mühüm mərhələ kimi qalaraq sonrakı müstəqilliyin bərpası üçün möhkəm zəmin yaratdı.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illik yubileyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı. (2008). <https://e-qanun.az/framework/13390>
2. Yavuz, R. (2016). *Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan Sevr Barış Antlaşması'na Giden Süreçte Türk Diplomasisi*. Doktora Tezi. İzmir, 414 s.

3. Həsənli, C. (2009). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920)*. Bakı, "GARISMA" MMC, 576 s.
4. Məhərrəmli, Q. (2023). *Məmməd Əmin Rəsulzadə*. Bakı, Altun kitab, 368 s.
5. İsgəndərov, A. (2021). Milli dövlətçilik tariximizə möhtəşəm töhfələr vermiş 23 ay. Xalq qəzeti, 28 may, № 109, s.3.
https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2021_2386.pdf
6. Rəsulzadə, M.Ə. (2022). *Azərbaycan Cümhuriyyəti*. İdiot yayın evi, 152 s.
7. Həsənli, C. (2012). *Sovet Dövründə Azərbaycanın Xarici Siyasəti (1920-1939)*. Bakı, "ADİLOĞLU", 656 s.
8. Həyatova, F.A. (2022). *1914-1919-cu illərdə Böyük Britaniyanın Cənubi Qafqaz Siyasətində Erməni Amili / tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / Bakı, 28 s.*
9. Nərimanoğlu, H.N. (2014). *Zəngəzur və Qarabağda Ermənilərin Törətdikləri Qətləmlər Osmanlı-Türkiyə Mənbələrində*. Bakı, "QHT Nəşriyyatı" mətbəəsi, 88 s.
10. Nərimanoğlu, H.N. (2018). *Zəngəzur. Köç, Deportasiya, Soyqırım, İşğal Tarixi*. Bakı, "QHT nəşriyyatı", 240 s.
11. Alekperov, J. (2011). Из Истории Англо-Азербайджанских Отношений. Materialele Conferinței științifice internaționale anuale a tinerilor cercetători, Vol. I, Secția Istorie Ediția a V-a, Chișinău, Bun de tipar, 147 p.
12. Каземзаде Ф.К. (2010). *Борьба за Закавказье (1917–1921)*. CA&CC Press®, 328 стр.
13. <https://millikimlik.az/2022/5999/>
14. Akhmedov, A. (2018). *British Foreign Policy in Azerbaijan 1918-1920*. A thesis Submitted in partial fulfilment of the requirements for the Degree of Doctor of Philosophy Department of History University of Lancaster, 212 p.
15. Arslanian, Artin. (1980). *Britain and The Transcaucasian Nationalities during the Russian Civil War*. Washington D.C.: Kennan Institute for Advanced Russian Studies, Occasional Paper number 104.

REGIONAL POLICY AND THE INFLUENCE OF GREAT BRITAIN DURING THE EXISTENCE OF AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

M.J.Hajiyeva

SUMMARY

This article presents a brief trip back to the history of relationships between Great Britain and short-lived Azerbaijan Democratic Republic. Most significant events of that time are covered.

**РЕГИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА И ВЛИЯНИЕ ВЕЛИКОБРИТАНИИ
В ПЕРИОД СУЩЕСТВОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

М.Дж.Гаджиева

РЕЗЮМЕ

Статья представляет краткий экскурс в историю взаимоотношений Великобритании и Азербайджанской Демократической Республики в период недолгого существования последней. Освещены наиболее значимые события тех времен.

Мəqalə redaksiyaya 30 sentyabr 2026 tarixində daxil olmuş, 1 oktyabr 2026 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “YEDDİ GÖZƏL” ƏSƏRİNİN ETNOPSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Ş.R.Babayeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

Bakı, Təbriz küçəsi 81

e-mail: shelatb357@gmail.com

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “Yeddi Gözəl”, mədəniyyətlərarası psixologiya, etnopsixologiya, psixoloji arxetiplər

Keywords: Nizami Ganjavi, “Seven Beauties”, cross-cultural psychology, ethnopsychology, psychological archetypes

Ключевые слова: Низами Гянджеви, «Семь красавиц», межкультурная психология, этнопсихология, психологические архетипы

Giriş

XII əsrin dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin (1141–1209) yaradıcılığı dünya ədəbiyyatının ən zəngin xəzinələrindən biridir. Onun “Xəmsə” toplusuna daxil olan “Yeddi Gözəl” poeması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu əsər öz strukturuna görə artıq özündə mədəniyyətlərarası müqayisəli təhlilin xüsusiyyətlərini daşıyır. Sasani hökmdarı Bəhram Gurun yeddi fərqli ölkədən, Hindistan, Rum, Xarəzm, Slavyan torpaqları, Məğrib, Çin və İrandan gətirilən yeddi şahzadə qızla evlənməsi və hər gecə onlardan birinin fərqli rəngli günbəzdə ona bir hekayə danışmasının arxasında duran əsas motiv əslində orta əsr Şərq təfəkküründə formalaşmış erkən bir “mədəniyyətlərarası psixologiya” modelidir.

Bu məqalədə Nizaminin “Yeddi gözəl”-ini və onların danışdığı hekayələri müasir mədəniyyətlərarası psixologiyanın konseptual çərçivəsi, mədəni ölçülər (Hofstede, 2001), yüksək və aşağı kontekstli mədəniyyətlər nəzəriyyəsi (Hall, 1976), arxetiplər konsepsiyası (Jung, 1959) və müasir mədəniyyətlərarası emosional tənzimləmə tədqiqatları vasitəsilə təhlil edəcəyik. Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd, orta əsrlər Şərq poeziyasının bədii materialında əks olunan psixoloji mexanizmlərin bu gün də aktual olan universal və mədəni xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqdır.

Nizami Gəncəvi coğrafi baxımdan bir neçə mədəni sivilizasiyanın kəsişməsində, Qafqaz, İran, Türk-Oğuz və İslam-ərəb mədəni təsirlərinin qovşağında yaşayıb yaratmışdır. XII əsrdə Gəncə şəhəri İpək Yolunun üzərində yerləşən, karvanların, tacirlərin, alimlərin və müxtəlif dinlərə mənsub insanların daim qarşılaşdığı kosmopolit bir mərkəz idi. Bu bioqrafik-coğrafi kontekst şairin niyə məhz “yeddi mədəniyyət” konsepsiyasına müraciət etdiyini izah edir. Onun şəxsi təcrübəsi artıq mədəniyyətlərarası dialoqun empirik təhlili üçün canlı material idi. Bu baxımdan, “Yeddi Gözəl” təkcə bədii yaradıcılıq deyil, həm də şairin öz ətrafında müşahidə etdiyi mədəni müxtəlifliyin fəlsəfi-psixoloji ümumiləşdirilməsidir.

Həmçinin, orta əsr İslam-fars ədəbi ənənəsində rəqəmlər (xüsusilə yeddi rəqəmi) kosmologiya ilə əlaqəni göstərən mühüm faktorlar idi: yeddi göy qübbəsi, yeddi planet,

yeddi iqlim qurşağı (Yer kürəsinin yeddi coğrafi qurşağa bölünməsi nəzəriyyəsi) və yeddi gün. N.Gəncəvi bu kosmoloji sistemi insan psixologiyasının simvolik xəritəsi ilə birləşdirərək, hər bir “iqlimi” ayrı bir mədəni-psixoloji xarakter kimi təqdim edir. Bu, müasir dövrdə makrokosmos (kainat nizamı) və mikrokosmos (fərdi psixika) arasında analoji körpü qurmaq cəhdidir. Yunan fəlsəfəsindən tutmuş fars-islam təsəvvüf ənənəsinə qədər geniş yayılmış bir təfəkkür tərzidir.

Etnik psixologiya fərdlərin davranış, idrak və emosional reaksiyalarının mədəni kontekstdən necə asılı olduğunu araşdırır. Bu sahənin əsas nəzəri istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. İndividualizm-kollektivism (Hofstede, 2001). Mədəniyyətlər fərdin qrup üzərində, yaxud qrupun fərd üzərində üstünlüyünə görə fərqlənilir. N.Gəncəvinin hekayələrindəki qəhrəmanların qərar qəbul etmə tərzləri məhz bu ox üzərində fərqli təzahür edirlər.

2. Yüksək kontekstli və aşağı kontekstli kommunikasiya (Hall, 1976). Bəzi mədəniyyətlərdə (məsələn, şərq mədəniyyətlərində) məna çox vaxt sözdən kənar işarələrdə, simvollarla gizlənilir; digərlərində isə (məsələn, bəzi Qərb təsvirlərində) birbaşa ifadədə üstünlük təşkil edir.

3. Arxetipik təhlil (Jung, 1959; Quliyev, 2010). Hər hekayədə təkrarlanan qəhrəman, kölgə, anima/animus, müdrik qoca kimi obrazlar mədəniyyətdən asılı olmayaraq insan psixikasının dərin qatlarında mövcud olan strukturları əks etdirir.

4. Emosional tənzimləmə strategiyaları (Ekman, 1992). Müasir tədqiqatlar göstərir ki, utanc, qürur, qorxu və arzu kimi hisslərin harada və necə ifadə olunması mədəniyyətdən mədəniyyətə fərqlənir, halbuki bu hisslərin özü universaldır.

5. Etik-emik dixotomiyası (Pike, 1967). Antropoloq Kenneth Pike-in təklif etdiyi kimi, hadisələrin “kənardan”, universal elmi kateqoriyalarla (etik), yoxsa “içəridən”, həmin mədəniyyətin öz məna sistemi daxilində (emik) izah olunması, Nizaminin hekayələrini təhlil edərkən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki hər hekayəni həm ümumbəşəri arxetip, həm də konkret mədəni kod kimi oxumaq mümkündür.

6. Bağlanma nəzəriyyəsi (Bowlby, 1969). Uşaqlıq dövründə formalaşan bağlanma modelləri yetkinlikdə fərdin münasibət qurma tərzinə təsir edir, lakin bu modellərin cəmiyyət tərəfindən necə formalaşdırıldığı mədəniyyətdən asılıdır. Hekayələrdəki qəhrəman-valideyn və qəhrəman-hökmdar münasibətlərini bu prizmadan da nəzərdən keçirmək faydalıdır.

Bu altı nəzəri çərçəvə əsasında hər bir gözəl hekayəsi məqalədə ardıcıl təhlil edilir. Belə ki, bu təhlil ədəbiyyatşünaslıqla psixologiyanın kəsişməsində aparılan interdisiplinar bir cəhddir və bədii mətnin tarixi-mədəni kontekstini müasir elmi konseptlərlə anaxronik şəkildə eyniləşdirmək iddiasında deyil, əksinə, iki fərqli inanc sisteminin (bədii intuisiya və elmi nəzəriyyə) bir-birini necə işıqlandıra biləcəyini göstərməyə çalışır.

Nizaminin simvolik sistemində hər gözəl müəyyən bir günə, planetə və rəngə bağlıdır: Hind gözəli — qara (Şənbə, Keyvan/Saturn), Rum gözəli — sarı (Bazar günü, Günəş), Xarəzm gözəli — yaşıl (Çərşənbə axşamı, Utarid/Merkuri — əslində mətnə fərqli ardıcılıqlar var), Slavyan gözəli — qırmızı (Mars), Məğrib gözəli — abı/firuzəyi (Venera), Çin gözəli — qəhvəyi rəngi (Ay), İran gözəli — ağ fonda təsvir olunur. Bu rəng-planet-mədəniyyət uyğunluğu təsadüfi deyil: Nizami kosmoloji nizamla insan psixologiyasını əlaqələndirərək, hər mədəniyyətin özünəməxsus “emosional iqlimini” rəmzləşdirir.

Hind gözəlinin hekayəsi

Hind şahzadəsinin danışdığı əfsanədə qəhrəman sirli bir şəhərə düşür, gecə vaxtı meyvə bağında qadağan olunmuş qapını açır və nəticədə fəvqəladə, demək olar ki, transsəndental bir sınaqdan keçir. Bu hekayədə kollektivist deyil, fərdi mistik təcrübə önə çıxır. Qəhrəman tənha şəkildə qeyri-müəyyənliklə üzləşir. Psixoloji baxımdan bu, Yunqun “fərdiləşmə” prosesinin metaforasıdır: şəxsiyyət kollektiv normalardan ayrılaraq öz daxili “kölgəsi” ilə üz-üzə gəlir. Hind mədəni kontekstində bu, reinkarnasiya və mistik axtarış ənənəsi ilə uzlaşır. Burada nəticə deyil, prosesin özü, daxili transformasiya dəyərləndirilir.

Etnik psixoloji nöqteyi-nəzərdən, hekayədə qadağanın pozulması cəza ilə deyil, sınaqdan keçmə və nəhayət bağışlanma ilə nəticələnir. Bu, günah-mərkəzli deyil, harmoniya-mərkəzli əxlaqi modelin əksidir ki, bu da kollektivist dini deyil, daha çox introspektiv-fəlsəfi Şərq təfəkkürünə xasdır.

Bu hekayədə həmçinin, məkan (sirli bağ, gizli qapı) psixoloji vəziyyətin xarici proyeksiyası kimi funksiya görür. Müasir ekoloji psixologiya terminləri ilə desək, fiziki mühit burada “affordans”, yəni fərdə müəyyən davranış imkanı təklif edən struktur rolunu oynayır. Qadağan olunmuş qapı sadəcə maneə deyil, həm də fərdin öz daxili sərhədləri ilə üzləşməsi üçün simvolik dəvətdir. Hind fəlsəfi ənənəsindəki maya konsepsiyası ilə paralellik aparsaq, qəhrəmanın gördüyü fəvqəladə mənzərələr zahiri gerçəkliyin aldadıcı təbiətini, daxili həqiqətin isə yalnız sınaqdan sonra üzə çıxdığını göstərir. Bu, kollektivist mədəniyyətlərdə tez-tez rast gəlinən “daxili nizam xarici nizamdan üstündür” prinsipinin bədii ifadəsidir (Jung, 1959). Daxili maneə ilə rastlaşan insan müdrikləşərək şəxsiyyət kimi yenidən doğulmuş olur.

Rum gözəlinin hekayəsi

Bizans şahzadəsinin hekayəsi məhəbbət və sədaqət mövzusuna həsr olunub: qəhrəman uzun sınaqlardan, ayrılıqdan sonra sevgilisinə qovuşur. Burada diqqətçəkən budur ki, Rum mədəni kontekstində sevgi daha çox fərdlər arasındakı əxlaqi sadıqlıq və mənəvi sınaq kimi təqdim olunur. Bu, Qərbi mədəniyyətlərinə xas individualist məhəbbət modelinin erkən təzahürüdür. Qəhrəman öz taleyini kollektivin deyil, şəxsi sevgi seçimi ilə, öz qərarı ilə həll edir.

Bu hekayədə emosional tənzimləmə strategiyası da fərqlidir: qəhrəman ayrılıq dövründə hiss etdiyi kədər passiv şəkildə yaşamır, əksinə, fəal axtarış və hərəkət vasitəsilə emosional gərginliyi məhsuldar istiqamətə yönəldir. Bu, müasir psixologiya elmində “problemyönümlü baş etmə strategiyası” adlanan mexanizmin ədəbi əksidir və individualist mədəniyyətlərdə tez-tez rast gəlinən fəal, nəticəyönümlü davranış modelinə uyğun gəlir. Bu, kollektivist mədəniyyətlərdə daha çox rast gəlinən “emosiya yönümlü baş etmə” (səbir, qəbul etmə, ictimai dəstəyə güvənmə) strategiyasından fərqlənir.

Xarəzm gözəlinin hekayəsi

Bu hekayədə bir gənc oğlanın sehrli dəyişilmə və dostluq sınağından keçməsi təsvir olunur. Yaşıl rəng İslam mədəniyyətində müqəddəslik və yenilənmə ilə bağlıdır. Hekayədəki əsas motiv sədaqətli dostluq və qarşılıqlı yardım kollektivist dəyərləri önə çıxarır. Fərdin xilasını təkcə deyil, məhz sosial əlaqə və dostun fədakarlığı sayəsində baş verir. Bu, kollektivist mədəniyyətlərdə tez-tez rast gəlinən “qrup daxili sədaqət” konsepsiyasının bədii ifadəsidir.

Bu hekayədə eyni zamanda sehrli dəyişilmə (metamorfоз) motivinin psixoloji funksiyasıdır. Qəhrəmanın müvəqqəti olaraq başqa formaya keçməsi, sonra öz həqiqi formasına qayıtması, kimlik böhranı və kimliyin bərpası prosesinin metaforik təsviridir. Erikson-un psixososial inkişaf nəzəriyyəsindəki “kimlik böhranı” mərhələsi ilə uyğun gələn bu motiv, kollektivist kontekstdə fərdi kimliyin sosial əlaqələr vasitəsilə bərpa olunmasını vurğulayır. Bu, individualist mədəniyyətlərdə tez-tez rast gəlinən “özünüdərk etmə vasitəsilə kimlik tapma” modelindən fərqlənir.

Slavyan gözəlinin hekayəsi

Qırmızı rəng ehtiras, döyüş və Marsla bağlıdır. Slavyan şahzadəsinin hekayəsində qəhrəman gözəl, lakin çətin əldə olunan bir qadına aşiq olur və onu əldə etmək üçün müxtəlif fiziki və zehni sınaqlardan keçir. Burada təsvir olunan psixoloji dinamika, arzu obyektinin əlçatmazlığı və bunun yaratdığı gərginlik, müasir motivasiya psixologiyasındakı frusturasiya-attraksiya modelinə bənzəyir. İnsan psixikası əldə etmək çətin olan hədəfə emosional cəhətdən daha güclü bağlanır.

Mədəni kontekst baxımından bu hekayədə qadın obrazı fəal subyekt kimi deyil, sınaqdan keçirmə funksiyasını yerinə yetirən simvolik maneə kimi görünür. Bu, orta əsrlərdə patriarxal dövrünün strukturunun tipik nümunəsidir və müasir gender psixologiyası baxımından tənqidi təhlilə açıqdır.

Bununla belə, bu cür gender dinamikası yalnız Slavyan hekayəsinə xas deyil, orta əsrlər dövrünün demək olar ki, bütün ədəbi əənəələrində (həm Şərq, həm Qərb) rast gəlinən universal konsepsiyadır. Etnik psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, patriarxal struktur mədəniyyətindən asılı olmayaraq orta əsrlərdə epik əənəsinin ümumi xüsusiyyəti olub, lakin onun konkret təzahür formaları (qadının fəallıq dərəcəsi) mədəniyyətdən mədəniyyətə fərqlənib. Slavyan hekayəsindəki “əlçatmaz gözəl” arxetipi, məsələn, Qərbi Avropa cəngavər romanlarındakı “kübar məhəbbət” əənəsi ilə bənzərlik daşıyır, bu da göstərir ki, İpək Yolu vasitəsilə mədəni motivlərin ötürülməsi orta əsrlər dövründə olduqca intensiv olub.

Məğrib gözəlinin hekayəsi

Şimali Afrika şahzadəsinin nəql etdiyi hekayədə sehrbazlıq, qısqanlıq və sirli bağ motivləri üstünlük təşkil edir. Bu hekayədə qəhrəman qadağan olunmuş sirlərə can atır və nəticədə çətin sınaqla üzləşir. Məğrib mədəni kontekstində, sehr və fəvqəltəbii qüvvələr burada həm təhlükə, həm də idrak mənbəyi kimi ikili obrazlaşdırılır. Bu ambivalentlik Şimali Afrika folklor əənəsindəki cin və sehrbazlıq təsəvvürləri ilə üst-üstə düşür.

Psixoloji baxımdan bu hekayə “qadağan olunmuş buğda” arxetipinin (Adəm və Həvvə mifləri ilə paralel) mədəniyyətlər arasında təkrarlandığını göstərir. İnsan psixikasının nəyisə ona qadağan edildiyi üçün daha çox arzulaması universal bir mexanizmdir, lakin bunun cəzalandırılma və ya bağışlanma tərzii mədəniyyətdən mədəniyyətə fərqlənir.

Qısqanlıq motivinin bu hekayənin mərkəzində yer tutması da diqqətəlayiqdir. Müasir emosiya psixologiyası qısqanclığı “sosial müqayisə” prosesinin nəticəsi kimi izah edir. Fərd öz statusunu, sevgisini və ya sərvətini başqası ilə müqayisə edərkən yaranan təhdid hissi qısqanclığa yol açır. Məğrib hekayəsində bu emosiya sehrli dəyişilmə və illüziyalar vasitəsilə xarici, demonik qüvvə kimi təcəssüm etdirilir, yəni daxili emosional təhlükə xarici, fəvqəltəbii forma alır. Bu, kollektivist-mistik mədəniyyətlərdə tez-tez rast

gəlinən “emosiyanın eksternalizasiyası” (daxili hissin xarici obyektə proyeksiyası) mexanizminin klassik nümunəsidir və müasir psixodinamik terapiyada da eyni prinsiplə izah olunan müdafiə mexanizmi ilə üst-üstə düşür.

Çin gözəlinin hekayəsi

Çin şahzadəsinin hekayəsi hiyləgərlik, sınaq və müdriklik üzərində qurulub. Bu hekayədə qəhrəman zahiri görünüşün aldadıcı olduğunu anlayır və nəhayət daxili həqiqətə çatır. Konfutsi təfəkkürünə yaxın olan bu struktur zahiri harmoniya arxasında gizlənən daxili nizam axtarışı kimi yüksək-kontekstli mədəniyyətlərə xas simvolik, dolayısı ilə ifadə tərzini əks etdirir. Heç nə birbaşa deyilmir, məlumatlar simvollar və işarələr vasitəsilə çatdırılır.

Bu hekayədə “sima” və “daxili həqiqət” arasındakı ziddiyyət xüsusilə diqqətəlayiqdir. Çin etnik psixologiyasında mərkəzi əhəmiyyət kəsb edən “simanı saxlamaq” konsepsiyası, yəni fərdin ictimai nüfuzunu qoruma zərurəti, bu hekayədə qəhrəmanın zahiri görünüşə uyaraq səhv qərarlar qəbul etməsi, sonra isə bu illüziyadan azad olaraq həqiqi müdrikliyə çatması vasitəsilə rəmzləşdirilir. Bu, yüksək-kontekstli, kollektivist mədəniyyətlərdə ictimai imicin fərdi mühakimə üzərindəki gücünü, eyni zamanda bu gücdən azad olmağın mümkünlüyünü göstərən incə psixoloji müşahidədir.

İran gözəlinin hekayəsi

Yeddinci və sonuncu hekayə İran şahzadəsi tərəfindən danışılır və bütün silsiləni ümumiləşdirici təfəkkür rolunu oynayır. Burada ədalət, hökmdarlıq və mənəvi məsuliyyət mövzuları önə çıxır. Bu hekayə əvvəlki altı hekayənin fərdi-psixoloji axtarışlarını sosial-siyasi məsuliyyət müstəvisinə keçirir. Bəhram Gur özü də sonda ədalətli hökmdara çevrilir. Bu, fərdi transformasiyanın kollektiv rifaha xidmət etməli olduğu fikrini əks etdirən, İran-İslam siyasi-əxlaqi ənənəsinə xas bir sintezdir.

Psixoloji baxımdan sonuncu hekayə “inteqrasiya” mərhələsini təmsil edir. Yunqun fərdiləşmə modelində şəxsiyyətin müxtəlif hissələrinin (kölgə, anima, persona) şüurlu şəkildə vahid bütövə birləşdirilməsi mərhələsidir. Altı fərqli etnik psixoloji təcrübədən keçmiş Bəhram Gur, yeddinci hekayədə artıq bu təcrübələri sintez edərək yekun mənəvi yetkinliyə çatır. Liderlik psixologiyası baxımından bu, müasir “transformasiya liderlik” nəzəriyyəsinin (Bass, 1994) erkən bədii formasıdır. Lider əvvəlcə şəxsi transformasiyadan keçir, yalnız bundan sonra başqalarını transformasiya etmək qabiliyyəti qazanır.

N. Gəncəvinin seçdiyi rənglər müasir rəng-psixologiyası tədqiqatları ilə xeyli üst-üstə düşür. Qara (Hind) — introspeksiya və sirr, sarı (Rum) — işıq və aydınlıq, yaşıl (Xarəzm) — yenilənmə və sağlamlıq, qırmızı (Slavyan) — ehtiras və gərginlik, abı-firuzəyi (Məğrib) — sehir və gizli dərinlik, qəhvəyi (Çin) — sabitlik və müdriklik, ağ (İran) — saflıq və sintez simvollarıdır (Hüseynov, 2024). Bu göstərir ki, rəng-emosiya assosiasiyalarının bir hissəsi mədəniyyətlərarası olaraq universal ola bilər, baxmayaraq ki, müasir etnik psixoloji tədqiqatlar, məsələn, Çində ağ rəngin yasla, Qərbdə isə saflıqla assosiasiya olunması kimi hallar, bu sahədə əhəmiyyətli mədəni fərqlərin də mövcud olduğunu göstərir.

Hər hekayənin bir qadın tərəfindən kişi hökmdara nəql edilməsi özü də psixoloji baxımdan maraqlı bir kommunikasiya modelidir. Bu struktur, bir tərəfdən, orta əsr cəmiyyətində qadının idrak və müdriklik ötürücüsü rolunu qəbul etdiyini göstərir (Şəhrizadın “Min bir gecə” nağılı ilə bənzərlik), digər tərəfdən isə, dinləyicinin (Bəhram

Gurun) passiv qəbuledici deyil, fəal təfsirçi mövqeyində olduğunu vurğulayır. Bu da müasir “narrativ terapiya”, biblioterapiya yanaşmasında hekayə vasitəsilə psixoloji transformasiyanın necə baş verdiyi ilə səsləşir (White & Epston, 1990). Eyni zamanda uşaq psixologiyası baxımından ananın uşaqlarına nağıl danışmasının əhəmiyyətini, nağıl və hekayə terapiyasının hər yaş dövründə insana təsir edə biləcəyini, onun həyatını dəyişdirə biləcəyini elmi-bədii cəhətdən sübutudur.

Bowlby'nin (1969) bağlanma nəzəriyyəsi prizmasından baxdıqda, yeddi hekayənin hər birində qəhrəmanın avtoritet fiqurla (valideyn, hökmdar, sehrbaz) münasibəti fərqli bağlanma stilini əks etdirir. Hind hekayəsində qəhrəman avtoritarizmdən (qadağadan) müstəqil hərəkət edir, bu, “təhlükəsiz-güvənli” bağlanma stilinə bənzəyir. Xarəzm hekayəsində isə qəhrəman dostuna və qrup dəstəyinə güvənərək hərəkət edir. Bu “asılı” bağlanma modelinə uyğun gəlir. Belə müxtəliflik onu göstərir ki, Nizami fərqli mədəni kontekstlərdə avtoritetlə münasibətin necə fərqli formalar ala biləcəyini təsvir edib. Eyni zamanda, əsərin ümumi struktur baxımından maraqlı cəhəti, yeddi hekayəni dinləyən Bəhram Gurun özünün psixoloji transformasiyasıdır. Əsərin əvvəlində o, gənc, həvəskar və nizamsız bir hökmdar kimi təqdim olunur; hər gecə fərqli mədəniyyətdən bir hekayə dinlədikcə, isə tədricən müdrikləşir və nəhayət ədalətli, məsuliyyətli hökmdara çevrilir.

Bu struktur müasir mədəniyyətlərarası təlim konsepsiyasının ədəbi metaforası kimi qəbul edilə bilər. Fərdin müxtəlif mədəni perspektivlərlə tanış olması onun koqnitiv elastikliyi və empatiya qabiliyyətini artırır. Psixologiya elmində bu fenomen “mədəni intellekt” adlanır. Bəhram Gur, simvolik mənada, yeddi fərqli mədəni xüsusiyyətləri mənimsəyərək tam formalaşmış lider şəxsiyyətinə çevrilir.

Nizaminin dühası ondadır ki, o, XII əsrdə, müasir elmi terminologiya mövcud olmadan, insan psixologiyasının iki qatını, universal (bütün mədəniyyətlərdə eyni olan) və mədəniyyətəxas (hər xalqın öz tarixi-coğrafi şəraitindən doğan) qatlarını fərqləndirə bilib. Yeddi gözəlin hər biri özünəməxsus mədəni “rəngə” malikdir, lakin onların hamısının hekayəsi eyni dərin strukturu, sınağı, transformasiyanı, nəticəni paylaşır.

Bu, etnik psixologiyanın əsas iddialarından birini təsdiqləyir ki, insan zehni həm bioloji-universal, həm də mədəni-relyativ təbiətə malikdir. Nizami bunu poetik dillə, min il əvvəl, heyratımız dərinliklə ifadə edib. “Yeddi Gözəl” əsərinin psixoloji strukturunun sadəcə nəzəri-tarixi maraq kəsb etmədiyini, həm də müasir praktiki sahələrdə tətbiq potensialına malikdir.

Müasir dövrdə beynəlxalq korporasiyalar və diplomatik qurumlar “mədəni intellekt” kontekstini inkişaf etdirmək üçün müxtəlif təlim proqramlarından istifadə edir (Earley & Ang, 2003). Bəhram Gurun modeli lider olmaq istəyən şəxsin ardıcıl olaraq yeddi fərqli mədəni perspektivlə “yaşaması” və hər birinin daxili məntiqini mənimsəməsi, müasir mədəni intellekt təlimlərinin əsasında duran prinsiplə eynidir. Bu baxımdan “Yeddi Gözəl” simvolik bir “liderlik təlimi kurikulumu” kimi oxuna bilər.

Hekayə vasitəsilə öyrətmə təlim psixologiyasında getdikcə məşhurlaşan yanaşmadır, çünki mücərrəd əxlaqi-psixoloji dərslər konkret hekayə formasında daha yaxşı yaddaşda qalır və emosional rezonans yaradır. N. Gəncəvinin quruluşu hər bir mədəni dərslənin ayrıca, canlı bir hekayə vasitəsilə verilməsi, pedaqoji prinsipin min il əvvəlki bədii tətbiqidir. Müasir mədəniyyətlərarası təlim proqramlarında da məhz bu üsuldən (fərqli mədəniyyətlərdən gələn nağıl və rəvayətlərin müqayisəli tədrisi) geniş istifadə olunur.

Müasir çoxmillətli təşkilatlarda komanda daxilində mədəni müxtəlifliyin idarə olunması ciddi psixoloji çağırışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, mədəni müxtəlifliyin sadəcə mövcudluğu deyil, onun necə idarə olunması komandanın effektivliyini müəyyən edir (Stahl et al., 2010). Səthi tolerantlıqdan fərqli olaraq, hər bir mədəni “səsin” (Nizami modelində — hər gözəlin öz hekayəsini danışmaq hüququnun) tanınması və dinlənilməsi həlledici rol oynayır. Bəhram Gurun modelində hər bir şahzadə qıza bərabər söz haqqı verilməsi, “inklüziv liderlik” prinsipinin bədii proyeksiyasıdır.

Nəhayət, narrativ terapiya sahəsində fərdin öz həyat hekayəsini yenidən nəql etməsi vasitəsilə psixoloji transformasiya əldə etməsi əsas prinsipdir (White & Epston, 1990). Bəhram Gurun yeddi fərqli hekayəni dinləyərək tədricən dəyişməsi, terapeutik prosesin simvolik modelidir. Başqalarının hekayələrini dinləmək fərdə öz daxili konfliktlərini yeni perspektivdən görmək imkanı yaradır. Bu, biblioterapiyanın müasir psixoterapevtik tətbiqinin nəzəri əsaslarından biridir.

Elmi psixoloji cəhətdən qeyd etmək lazımdır ki, bu cür təhlilin özünəməxsus metodoloji məhdudiyyətləri mövcuddur. Birincisi, Nizami hər bir mədəniyyəti öz dövrünün İran-İslam mərkəzli perspektivindən, çox vaxt ekzotikləşdirmə və stereotipləşdirmə elementləri ilə təsvir edir. Orientalizm tənqidi baxımından nəzərə alınmalı məqamdır. Hind, Çin və ya Slavyan mədəniyyətlərinin təsviri müasir antropoloji dəqiqlik iddiasında deyil, daha çox həmin dövrün İran ədəbi təxəyyülündəki simvolik obrazlarını əks etdirir.

İkincisi, müasir psixoloji terminologiyayı (Hofstede'in ölçüləri, Jung'un arxetipləri) min il əvvəlki bədii mətnə tətbiq etmək anaxronizm riski daşıyır. Bu nəzəriyyələr müasir empirik tədqiqatlar əsasında formalaşmış və orta əsr müəllifinin əsərinin təhlili ilə eyniləşdirilməməlidir. Burada əsas məqsəd, ədəbiyyat və psixologiya arasında hermenevtik körpü qurmaq cəhdidir.

Üçüncüsü, əsərin yalnız bir tərcümə və ya təfsir variantına əsaslanan təhlil, orijinal fars mətninin bütün nüanslarını əks etdirməyə bilər. Poetik mətnlərdə xüsusilə önəmli olan ritm, söz oyunu və çoxqatlı mənalar tərcümədə qismən itə bilər. Bu səbəbdən təqdim olunan təhlil yekun deyil, davam edən elmi müzakirəyə açıq bir töhfə kimi qəbul edilməlidir.

Nəticə

“Yeddi Gözəl” poeması sadəcə orta əsr Şərq ədəbiyyatının bədii incisi deyil, həm də erkən mədəniyyətlərarası psixoloji müşahidələrin bədii formada kodlaşdırılmış toplusudur. Hər bir gözəlin hekayəsi müəyyən bir mədəni-psixoloji istiqaməti təmsil edir: Hind hekayəsi — fərdi-mistik transformasiya, Rum hekayəsi — fərdi məhəbbət sədaqəti, Xarəzm hekayəsi — kollektiv dostluq həmrəyliyi, Slavyan hekayəsi — arzu-maneə dinamikası, Məğrib hekayəsi — qadağan olunmuş təfəkkür ambivalentliyi, Çin hekayəsi — dolayı idrak müdrikliyi, İran hekayəsi isə fərdi transformasiyanın kollektiv ədalətə çevrilməsidir.

Bu təhlil göstərir ki, Nizami Gəncəvi təkcə böyük şair deyil, həm də insan təbiətinin mədəni müxtəliflik daxilində necə təzahür etdiyini dərinliyi ilə anlayan bir mütəfəkkir olub. Onun yaradıcılığı bu gün də müasir psixoloji elmin sual qoyduğu “universalıq və mədəni spesifikasiyalar” dilemması üçün zəngin bədii material təqdim edir və dünya ədəbiyyatı-psixologiya kəsişməsində araşdırılmağa davam edən qiymətli irsdir.

Bundan başqa, “Yeddi Gözəl” bugünkü qloballaşan dünya üçün də aktual bir məlumat daşıyır: həqiqi müdriklik və liderlik yalnız öz mədəni çərçivəsi daxilində qapanmaqla deyil, digər mədəniyyətlərin hekayələrinə qulaq asmaq, onların daxili məntiqini anlamaq və bu təcrübəni özünə hopdurmaq yolu ilə əldə edilir. Bəhram Gurun yeddi fərqli günbəzdə keçirdiyi yeddi gecə, əslində, hər hansı bir fərdin istər hökmdar, istərsə də sıradan insan olsun, mədəniyyətlərarası ünsiyyət və qarşılıqlı anlaşma vasitəsilə necə daha bütöv, daha müdrik bir şəxsiyyətə çevrilə biləcəyinin əbədi metaforasıdır.

Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, Nizami Gəncəvinin bu əsəri Azərbaycan mədəni irsinin dünya sivilizasiyasına verdiyi ən dəyərli töhfələrdən biri olaraq, həm Şərq, həm də Qərb elmi ictimaiyyəti tərəfindən bu gün də araşdırılır, tərcümə olunur və yenidən yozulur. Onun mədəniyyətlərarası müdriklik haqqında verdiyi dərs, fərqliliyi qorxu ilə deyil, maraq və hörmətlə qarşılamaq, qloballaşan, lakin eyni zamanda mədəni gərginliklərlə dolu olan müasir dünyamız üçün bəlkə də min il əvvəlkindən daha çox aktualdır.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov, E. A. (2024). *Art psixoterapiya*. Bakı: ADPU nəşriyyatı.
2. Quliyev, H. H. (2010). *Arxetipik Azərilər: mentalitetin simaları*. Bakı: Qanun nəşriyyatı.
3. Gəncəvi, N. (2004). *Yeddi gözəl (Filoloji tərcümə və şərhlər)*. Bakı: “Lider Nəşriyyat” https://anl.az/el/n/ng_yeddi_gozel.pdf
4. Bass, B. M., & Avolio, B. J. (1994). *Improving Organizational Effectiveness Through Transformational Leadership*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
5. Bowlby, J. (1982). *Attachment and Loss: Vol. 1. Attachment (2nd ed.)*. New York: Basic Books.
6. Brehm, J. W. (1966). *A Theory of Psychological Reactance*. New York: Academic Press.
7. Campbell, J. (1949). *The Hero with a Thousand Faces*. New York: Pantheon Books.
8. Earley, P. C., & Ang, S. (2003). *Cultural Intelligence: Individual Interactions Across Cultures*. Stanford: Stanford University Press.
9. Ekman, P. (1992). An argument for basic emotions. *Cognition & Emotion*, 6(3–4), 169–200.
10. Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. W. W. Norton & Company.
11. Hall, E. T. (1976). *Beyond culture*. Anchor Books.
12. Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations (2nd ed.)*. Sage Publications.
13. Jabbarov, R., & Vakil, J. R. (2021). Psychological direction of the formation of multicultural values. *Revista on Line de Política e Gestão Educacional*, 25 (Special Issue), 620–637.
14. Jung, C. G. (1959). *The archetypes and the collective unconscious* (R. F. C. Hull, Trans.). Princeton University Press.
15. Pike, K. L. (1967). *Language in relation to a unified theory of the structure of human behavior (2nd ed.)*. Mouton.
16. Stahl, G. K., Maznevski, M. L., Voigt, A., & Jonsen, K. (2010). Unraveling the effects of cultural diversity in teams: A meta-analysis of research on multicultural work groups. *Journal of International Business Studies*, 41 (4), 690–709.

17. White, M., & Epston, D. (1990). *Narrative means to therapeutic ends*. W. W. Norton & Company.

18. <https://elibrary.ru/item.asp?id=90925369>

ETHNOPSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF NIZAMI GANJAVI'S "SEVEN BEAUTIES"

Sh.R.Babayeva

SUMMARY

This work is dedicated to Nizami Ganjavi's Seven Beauties, one of the most valuable contributions of the Azerbaijani cultural heritage to world civilization, which continues to be researched, translated, and reinterpreted by both Eastern and Western scholarly communities today. The lesson it provides on cross-cultural wisdom is perhaps even more relevant for modern world than it was a thousand years ago, the author claims.

ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОИЗВЕДЕНИЯ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ «СЕМЬ КРАСАВИЦ»

Ш.Р.Бабаева

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена произведению Низами Гянджеви «Семь красавиц», одному из ценнейших вкладов азербайджанского культурного наследия в мировую цивилизацию, которое и сегодня продолжает исследоваться, переводиться и переосмысливаться как восточным, так и западным научным сообществом. По мнению автора, преподанный этим произведением урок межкультурной мудрости сегодня, возможно, еще более актуален в современном мире, чем тысячу лет назад.

Məqalə redaksiyaya 16 sentyabr 2026 tarixində daxil olmuş, 18 sentyabr 2026 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

İNKLÜZİV TƏHSİLİN DƏSTƏK İMKANLARI: VALİDEYN–MÜƏLLİM ƏMƏKDAŞLIĞI

C.V.Musayev

Bakı Dövlət Universiteti

Bakı, Akademik Z.Xəlilov küçəsi 23

e-mail: javidmusayev9@gmail.com

Açar sözlər: inklüziv təhsil, valideyn–müəllim əməkdaşlığı, ailə dəstəyi, məktəb rəhbərliyi

Keywords: inclusive education, parent–teacher collaboration, family support, school administration

Ключевые слова: инклюзивное образование, сотрудничество родителей и учителей, поддержка семьи, руководство школы

Giriş

Ailə və məktəbin birgə əməkdaşlığı inklüziv təhsilin əsaslı inkişafına təkan verir. Bu səbəbdən əlilliyi olan şagirdlərin ailələrinə pedaqoji, psixoloji və mənəvi dəstəyin verilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Inklüziv təhsildə müəllim ilə valideyn arasında əməkdaşlıq necə olmalıdır? Valideyn öz övladının xarakterini, onun öyrənmə potensialını, sosial münasibətlərini daha yaxşı bilir və ona görə müəllim üçün optimal imkanların seçilməsinə kömək edəcəkdir. Yəni valideyn təhsil icmasının bir üzvü sayılır.

Məktəbin fəaliyyət planında valideynin rəyləri nəzərə alınır. Məktəb icması valideynlərlə qrup və fərdi şəkildə işlər aparır. Valideyn məktəbə dəvət olunur, uşağın dərsləri ilə bağlı valideynə məlumat verilir, onunla fikir mübadiləsi aparılır. Şagirdin dərslərdə davranış fəaliyyəti və ev tapşırıqlarının həll edilməsi yolları müzakirə edilir. Ehtiyac olduğu təqdirdə müəllim, sinif rəhbəri və ya məktəb psixoloqu ailədaxili mühit ilə tanış olmaq üçün şagirdin evinə də gedə bilər. Araşdırmalara görə, valideynlərlə fərdi qaydada əlaqə yaratmaq inklüziv siniflərdə müsbət nəticələr verir. Qrup fəaliyyəti zamanı valideynlər üçün məsləhət saatları, pedaqoji–psixoloji seminarlar və valideyn iclasları təşkil edilir. Müvafiq zamanlarda keçirilən icaslarda valideynlər övladlarının akademik nəticələri və sosial səriştələri haqqında məlumat alır və qarşılıqlı müzakirələr aparır. Əlilliyi olan şagirdlərin valideynləri övladının əvvəlki zamanlara nisbətən hazırkı inkişafını dəyərləndirir, sosiallaşmasını və təlimə münasibətini qiymətləndirir (Mirzə, 2024).

Təhsildə əməkdaşlıq anlayışı qarşılıqlı fikir mübadiləsi, birgə qərarların verilməsi, məsuliyyətin ortaq daşınması və tərəfdaşlıq etmək mənasını verir. Yəni bir tərəfin digər tərəfə təbəçiliyi deyil, əksinə qarşılıqlı hörmət və etimadın saxlanması deməkdir. Müəllim və valideynin eyni düşüncədən çıxış etməsi uşağın özgüvən hissini və məktəbə münasibətini formalaşdırır. Əməkdaşlığın effektivliyi həm də qarşılıqlı ünsiyyətin keyfiyyətindən asılıdır. Valideyn və müəllim arasında güvən hissi əməkdaşlığın səmərəliliyini təmin edir. Bir sözlə, inklüziv təhsil mühitində əlilliyi olan şagirdlərin dərslər prosesinə cəlb edilməsində valideyn–müəllim əməkdaşlığının sağlam olması əsas şərtlərdən biridir. Əlilliyi olan uşaqların inkişafı və rifahı üçün daha çox insanın fəaliyyətə cəlb

edilməsi inklüzivliyin genişlənməsi deməkdir.

Lakin, mövzu ilə bağlı aparılan tədqiqatlara görə, valideyn-müəllim əməkdaşlığın qurulmasında aşağıda qeyd edilən bir sıra müxtəlif çətinliklər müəyyən edilmişdir.

- Maarifləndirmə və məlumat çatışmazlığı.
- Peşəkar metodoloji hazırlıq və dəstək məhdudluğu.
- Kommunikasiya və ünsiyyət boşluqları.
- Stereotiplər və ictimai münasibətlərin təsiri.
- Hüquqi və institutsional mexanizmlərin zəifliyi.
- Psixoloji və emosional amillər (Hüseynova, 2025).

Tədqiqatın aktuallığı

Bu məqalə inklüziv təhsildə müəllim – valideyn əməkdaşlığı mövzusunun nəzəri və praktiki cəhətdən araşdırır. Əlilliyi olan və olmayan şagirdlərin valideynlərinin inklüziv təhsil baxışlarını və əməkdaşlığın inkişaf yollarını göstərir. Elmi ədəbiyyatda bu əməkdaşlıq mexanizminin necə qurulduğunu göstərəcək nümunələr kifayət qədər olmadığı üçün mövzu aktuallığını qoruyur.

Metodologiya

Müxtəlif ədəbiyyat nümunələrinə əsasən valideynlərin inklüziv təhsilə dəstəyi və əməkdaşlığı pedaqoji əsaslarla təhlil edilmişdir. Nəzəri təhlil aparılaraq valideyn – müəllim əməkdaşlığının qurulma mexanizmi və Avropa ölkələrinin bu mövzuda nümunələri müzakirə edilmişdir.

Diskussiya

Yeniyyətlərin, gənclərin və eləcə də uşaqların sosial münasibətlərinin formalaşması, təlim – tərbiyə məsələləri ailənin əsas fundamental funksiyalarından biridir. Ailənin sosial mühiti və həyat tərzini təhsil predmetidir. Lakin əlilliyi olan uşaqların ailələri öz evlərində arzu edilən təlim mühitini yaratmaqda çətinlik çəkirlər. Çünki, əlilliyi olan bir uşağın ailəsinin yaşadığı xüsusi çətinliklər vardır, bu çətinliklər digər ailələrin gündəlik qayğılarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Beləliklə inklüziv təhsil mühiti əlilliyi olan və olmayan uşaqların ailələrinin fərqli münasibətlərini özündə birləşdirir. Inklüziv texnologiyalar xüsusi fərdi korreksiyaedici metodlara, proqramlara və uyğunlaşdırılmış ənənəvi metodlara əsaslanır. Inklüziv texnologiyaların tətbiqi üçün ən vacib meyar sinifin bütün şagirdləri ilə işləmək bacarığıdır. Əlilliyi olan şagirdlərin fərdi təhsil proqramının hazırlanmasında və təsdiqində, problemin psixoloji, tibbi və pedaqoji şura çərçivəsində müzakirə edərək valideynlərə iştirak etmək üçün icazə verilə bilər. Inklüziv təhsil mühitində şagirdlərin korreksiyası və özünü inkişaf zamanı valideynlərin də fəallığı və səriştəli fəaliyyətləri gözlənilir. Çünki valideynlərin hərəkətləri, məsuliyyətləri və dəstəyi uşağın psixoloji və zehni inkişafı üçün çox vacib şərtlərdən biridir. Valideynlərin həm uşaq, həm də bütövlükdə məktəb kollektivi ilə məhsuldar qarşılıqlı fəaliyyətdə olması aparılan işin effektivliyini artırır (Elmira & Negmatzhan, 2022).

Bir uşağın hər hansı bir əlilliyinin olması onun valideynlərinin və digər ailə üzvlərinin qayğısını artırır, həyat fəaliyyətini çətinləşdirir. Bu o deməkdir ki, əlilliyi olan şagirdin öz ailəsində yaşadığı sosial çətinliklər onun həmyaşıdları ilə də münasibətinə təsir göstərir. Araşdırmalara görə, inklüziv siniflərdə əlilliyi olan şagirdlərin valideynləri ilə yanaşı əlilliyi olmayan şagirdlərin də valideynləri iş birliyinə daxil edilməlidir. Çünki si-

nifdə bütün valideynlərin birlikdə əməkdaşlıq etməsi inklüzivlik baxımından duyğuları və emosional münasibətləri paylaşmaq mənası verəcəkdir. Tədqiqatçılar da inklüziv siniflərdə bütün valideynlər, sinif rəhbəri, müəllimlər, psixoloq və xüsusi təhsil pedaqoqu ilə birlikdə təlim – tərbiyə işlərinin aparılmasını dəstəkləyir. Türkiyədə inklüziv təcrübələrin öyrənilməsinə dair aparılan araşdırmada göstərilir ki, inklüziv siniflərdə bütün valideynlərin sinif müəllimi ilə sıx əməkdaşlıq etməsi və valideynlərin bütün şagirdlərə müsbət əhval ruhiyyə ilə yanaşması, sinifdaxili münasibətlərin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərir (Xəlilova, 2024).

Elmi ədəbiyyatda inklüziv təhsil ilə bağlı məktəb rəhbərlərinin valideynlərlə əməkdaşlığı praktiki olaraq necə təmin etdikləri barədə daha az məlumat var. Lakin bu tədqiqat orta məktəb rəhbərlərinin Avstraliya, İtaliya, İsveçrə və Almaniyada inklüziv təhsili dəstəkləmək üçün valideynlərlə əməkdaşlığı necə həyata keçirdiyini araşdırır. Avstraliyada aparılan tədqiqatlar valideyn - məktəb tərəfdaşlığının inkişafında məktəb rəhbərliyinin mərkəzi rolunu vurğulayır. Avstraliyanın qanunvericilik və təhsil siyasəti çərçivəsinə uyğun olaraq inklüziv təhsil üçün valideynlərlə məsləhətləşmələr və əməkdaşlıq açıq şəkildə ön plana çıxarılır. Burada məktəb rəhbərləri valideynlərlə açıq dialoqa üstünlük verir. İtaliya inklüziv təhsilin qabaqcıl ölkəsi kimi tanınmasına rəğmən, yaranan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün valideynlər məktəb şuralarında iştirak edir və qərarvermə prosesinə birbaşa təsir göstərilir. Bu müəllim – valideyn əməkdaşlığını formal çərçivədən çıxarır, demokratik və paylaşılmış məsuliyyətə çevirir. İsveçrədə müəllim - valideyn əməkdaşlığı formal olaraq Lehrplan 21 tədris planı və təhsil siyasəti çərçivəsinə daxil edilmişdir. Lakin, tədqiqatlar müəllimlərin inklüziv təcrübəyə hazırlığında boşluqların olduğunu göstərir və bu da ailələr ilə əməkdaşlıq səylərini çətinləşdirir. Bu kontekstdə məktəb rəhbərləri sistemdə olan gərginlikləri idarə etməklə yanaşı, valideynlər ilə strukturlaşdırılmış əməkdaşlıq prosesi həyata keçirirlər. Almaniyada əməkdaşlıq əsasən pedaqoji liderlik üzərində qurulur. Məktəb rəhbərləri valideynlərlə sistemli koordinasiya üzərindən uzunmüddətli tərəfdaşlıq yaradır. Bu sadə bir tərəfdaşlıq kimi deyil, davamlı danışıqlar prosesi kimi qiymətləndirilir (Subban et al., 2026).

Başqa bir tədqiqatda isə əlilliyi olan şagirdlərin ailələrinin təhsilə cəlb edilmə prosesi üzrə (maarifləndirmə və izləmə, maneələr və çətinliklər, həll yolları) mövzular araşdırılmışdır. Tədqiqatda valideynlər arasında maarifləndirmənin aparılması, ailələrin və müəllimlərin mütəmadi olaraq şagirdlərin inkişaf səviyyəsindən xəbərdar olması və bu prosesi izləməsi, şagirdlərin məktəbdə öyrəndiklərini gündəlik həyatına yansıtması, ailə, müəllim, məktəb rəhbərliyi, şagird və digər tərəflər ilə əməkdaşlığın aparılması, ailə fəaliyyətlərinin şagirdlərin emosiyalarına müsbət təsiri amilləri vurğulanmışdır. Digər bir tərəfdən nəqliyyat problemləri, ailə və məktəb arasında kommunikasiya azlığı, valideynlərin vaxt məhdudluğu, valideynlərin təhsil prosesində ailə iştirakının nə qədər əhəmiyyətli olduğunu bilməməsi və başqa amillər ailələrin təhsil prosesinə sərbəst qoşulmasına maneələr yaradır. Nəticədə valideynlər üçün dəstək proqramlarının hazırlanması, kommunikasiyanın yaxşılaşdırılması, əməkdaşlığı gücləndirmək kimi həll yolları göstərilmişdir (Yıldırım, 2024).

Bu tədqiqatda valideynlərin 68,8%-i əlilliyi olan uşaqlarının məktəbdə üzləşdiyi öyrənmə çətinliklərini təsvir etmişdir. Daha yüksək təhsil səviyyəsinə malik olan valideynlər uşaqlarının təhsil prosesində daha çox iştirak edir və uşaqları ilə ünsiyyətə daha çox vaxt ayırırlar. Həmçinin müəyyən edilmişdir ki, böyük yaş uşaqların valideynlə-

ri kiçik yaş uşaqların valideynlərinə nisbətən təhsil prosesində daha az iştirak edirlər. Müəllimlərlə əməkdaşlıq əlaqələri valideynlərin təhsil səviyyəsinə görə dəyişir. Təhsil səviyyəsi aşağı olanlarla müqayisədə, təhsil səviyyəsi yüksək olan valideynlər müəllimlərlə ünsiyyət qurarkən özlərini bərabər tərəfdaş kimi qəbul edirlər. Araşdırmanın nəticələrinə görə, əlilliyi olan uşaqların valideynləri müəllimlər ilə qarşılıqlı əlaqənin daha az olduğunu başa düşür, eləcə də valideynlər məktəb fəaliyyətində aktiv iştirak etdikdə valideyn – müəllim əlaqəsi daha müsbət yönümlü olur (Sukys, 2015).

Bu tədqiqat isə əlilliyi olmayan şagirdlərin valideynlərinin inklüziv təhsil haqqında təsəvvürlərini və münasibətlərini öyrənir. Araşdırmada valideynlərin baxışlarının gender, yaşayış yeri, ailə üzvlərinin sayı, təhsil səviyyəsi, peşə və ailə gəliri kimi amillərə görə dəyişikliyi təhlil edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, həm (analar və atalar), həm də kənd və şəhər yerlərində yaşayan valideynlərin inklüziv təhsilə qarşı baxışları eynidir, fərqli deyildir. Lakin təhsil səviyyəsi, peşəsi və ailə gəlirləri fərqli olan valideynlərin inklüziv təhsil haqqında düşüncələrində əhəmiyyətli dərəcədə fərqlilik vardır. Yəni ali təhsili olan valideynlər, xidmət sahəsində işləyənlər və daha yüksək gəlirə malik olanlar inklüziv təhsilə daha pozitiv düşüncə ilə yanaşır və bu sahənin inkişafı üçün müsbət təsəvvürlər yaradırlar (Chandra, 2015).

Nəticə

Məqalənin nəticələri göstərir ki, inklüziv siniflərdə uğurlu təhsilin təşgili üçün müəllim – valideyn əməkdaşlığını gücləndirmək çox vacibdir. Əlilliyi olan və olmayan şagirdlərin valideynlərinin birlikdə məktəb fəaliyyətinə cəlb edilməsi, onların fəal iştirakı inklüzivliyin inkişafını təmin edir və möhkəmləndirir. Əlilliyi olan şagirdlərin valideynləri üçün hərtərəfli dəstək proqramlarının hazırlanması əməkdaşlıq mexanizmini gücləndirir. Inklüziv təhsil təcrübəsində olan boşluqları doldurmaq üçün valideynlərlə əməkdaşlıq etmək sistemli prosesdir. Məktəb rəhbərlərinin əlilliyi olan şagirdlərin valideynlərinin sosial çətinliklərini nəzərə alaraq, eyni zamanda əlilliyi olmayan şagirdlərin valideynlərinin inklüziv təhsil baxışlarını gücləndirərək əməkdaşlıq prosesi sistemli şəkildə praktikada tətbiq olunmalıdır. Müəllim – valideyn əməkdaşlığının praktiki mexanizmi və modelləri elmi səviyyədə dərinlən araşdırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Chandra, S. (2021). Perceptions of Parents of Students without Disabilities about Inclusive Education, *ERJ-Vol VIII, Issue VI*, 44-55.
2. Elmira, A., & Negmatzhan, A. (2022). The role of school and family cooperation in inclusive education. *World Journal on Educational Technology*. 14(2), 498-506. <https://doi.org/10.18844/wjet.v14i2.6976>.
3. Hüseynova, G. (2025). Inklüziv Təhsildə Valideyn–Müəllim Əməkdaşlığı: Problemlər və Həllər. *Azərbaycan məktəbi*. №2 (711), səh. 118–126. DOI: 10.30546/32898065.2025.2.046.
4. Mirzə, R. (2024). Inklüziv Təhsilin Həyata Keçirilməsində Məktəblə Ailənin Qarşılıqlı Rolu. *Bakı Qızlar Universiteti, Elmi əsərlər*, cild 19, № 2.
5. Subban, P. və həmkarları. (2026). *Building inclusive learning communities: the collaborative role of parents and school leaders in supporting students with additional needs*. Teachers and Teachers, <https://doi.org/10.1080/13540602.2026.2713118>.

6. Sukys, S., Dumciene, A. və Lapeniene, A. (2015). Parental Involvement in Inclusive Education of Children with Special Educational Needs. *Social Behaviour and Personality*, 2015, 43(2), 327-338. <http://dx.doi.org/10.2224/sbp.2015.43.2.327>
7. Xəlilova, A. (2024). İnküziv Təhsildə Şagirdlərə Mənasibətlərin Yaxlaşdırılması Yolları. *Scientific Works of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan*, Volume: 91, Number: 2.
8. Yildirim, Y. (2024). Engaging Families in the Education of Children with Special Needs: Challenges and Strategic Recommendations. *Early Childhood Education Journal*, 53:2895–2907 <https://doi.org/10.1007/s10643-024-01835-1>

SUPPORT OPPORTUNITIES FOR INCLUSIVE EDUCATION: PARENT–TEACHER COLLABORATION

J.V.Musayev

SUMMARY

This article examines parent–teacher collaboration in inclusive education from both theoretical and practical points of view. Drawing on relevant literature, parental involvement and collaboration are analyzed from a pedagogical point of view. Particular attention is given to mechanisms of collaboration with parents of students with disabilities and to the relationships that shape inclusive educational practices.

ВОЗМОЖНОСТИ ПОДДЕРЖКИ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ: СОТРУДНИЧЕСТВО РОДИТЕЛЕЙ И УЧИТЕЛЕЙ

Дж.В.Мусаев

РЕЗЮМЕ

Статья рассматривает сотрудничество между родителями и учителями в условиях инклюзивного образования как с теоретической, так и с практической точки зрения. На основе соответствующей научной литературы участие родителей и их сотрудничество с педагогами анализируются с педагогической точки зрения. Особое внимание уделяется механизмам взаимодействия с родителями учащихся с инвалидностью, а также отношениям, формирующим практику инклюзивного образования.

Məqalə redaksiyaya 29 sentyabr 2026 tarixində daxil olmuş, 30 sentyabr 2026 tarixində işə çapa qəbul olunmuşdur.